

LEIDS JAARBOEKJE 1980

LEIDS JAARBOEKJE
1980

JAARBOEKJE

VOOR

GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

LEIDEN EN OMSTREKEN

1980

TWEEENZEVENTIGSTE DEEL

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD-LEIDEN
DOOR BEUGELSDIJK LEIDEN B.V.

Tegenover de titelpagina: Werkzaamheden aan de Nieuwe Rijn.
Foto C.W. Fock.
Omslag: Detail uit de kaart van Leiden door Pieter Bast, 1600.
Omslagontwerp: Studio **Loridan**.

VOORWOORD

Het Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken, zoals de officiële titel sinds 1946 luidt, beleeft met deze nieuwe uitgave zijn tweeënzeventigste deel. Daarmee is het samen met de Amsterdamse, Rotterdamse en Haagse jaarboekjes een van de alleroudste vertegenwoordigers van zijn soort. Het is opvallend dat deze uitgaven, temidden van de vele tijdschriften op oudheidkundig en kunsthistorisch gebied, die het in deze tijd buitengewoon moeilijk hebben om het hoofd boven water te houden, het nog steeds zo goed doen.

Zeker mag dat gezegd worden van het Leids Jaarboekje, zoals wij dat in de wandeling het liefst noemen. Ook dit tweeënzeventigste deel is daar het bewijs van. Kon de redactie in 1978 vaststellen dat de omvang weer normaal was na de zeer omvangrijke jubileumuitgave van het voorafgaande jaar, het deel van 1979 viel toch weer dikker uit. En voor 1980 is het aanbod van bijdragen ook meer dan voldoende geweest om een wat dikkere jaargang te kunnen drukken, hetgeen ons gelukkig mede mogelijk werd gemaakt door het Fonds Versprille.

Wanneer wij trachten na te gaan waaraan ons jaarboekje zijn goede gezondheid dankt dan moet wel in de eerste plaats de belangstelling voor dit soort uitgaven in het algemeen genoemd worden. Ongetwijfeld is het meeleven van een groot deel van de stads- en dorpsbevolking met de ontwikkelingen in de eigen woonplaats, met name wanneer het gaat om het behoud van oude en respectabele waarden, er de oorzaak van. Ook in Leiden en omstreken kennen wij dit actieve deelnemen aan de eigen geschiedenis, een verschijnsel dat de uitgave van een jaarboekje voor een brede lezerskring zeker begunstigt. Maar ook kan vastgesteld worden dat de rijke bronnen waaruit onze auteurs telkens kunnen putten zeker mede aanleiding geven tot overvloedige kopij. De Gemeentelijke Archiefdienst en de vele andere Leidse archieven en collecties bevatten een schat aan materiaal voor nieuwe bijdragen. Wanneer wij bovendien mogen vaststellen dat het ook dit jaar weer financieel mogelijk is gebleken een voldragen deel uit te geven dan zijn daarmee de voorwaarden voor een gezond jaarboekje wel opgesomd,

Na welgemeende dank aan allen die aan het 72ste deeltje hebben bijgedragen te hebben uitgesproken, rest de redactie nog mededeling te doen van een mutatie in haar samenstelling. De heer Dr. S.J. van Ooststroom, die sinds 1968 actief aan haar werkzaamheden heeft deelgenomen, heeft zich thans helaas teruggetrokken. Voor zijn langdurige en deskundige mede-

werking zijn wij hem zeer dankbaar. Zijn plaats is ingenomen door de economisch-sociaal historicus Drs. D.J. **Noordam**. Wegens zijn werkzaamheden buiten Leiden zag Drs. **R.E.O.** Ekkart zich genoodzaakt het eindredacteurschap, dat hij op zo'n voortreffelijke wijze vervulde, te beëindigen. Mejuffrouw Drs. **I.W.L. Moerman** verklaarde zich daarom bereid de eindredactie op zich te nemen.

J.J.T.

VERENIGING OUD-LEIDEN

OPGERICHT 5 NOVEMBER 1902

door

prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde

Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Ereleden: A **Bicker** Caarten (1965), mejuffrouw mr. A.J. Versprille (1977),
dr. ir. H.A. van Oerle (1977) en drs. E. Pelinck (1977).

Leden van verdienste: dr. W.C. Braat (1966), prof. Th.H. Lunsingh
Scheurleer (1974) en mejuffrouw drs. **I.W.L. Moerman** (1979).

BESTUUR

dr. M.A. van Dongen (1974), voorzitter

drs. **R.E.O. Ekkart** (1975), ondervoorzitter

mevrouw drs. C.E. Zonneville-Heyning (1978), secretaris (Postbus 917,
Leiden)

J.P. **Tuinhof** de Moed (1978), penningmeester

J.A.E. **Aalders** (1974)

mevrouw drs. C.L.M. Briët-Han (1979)

mevrouw P. van Dishoeck-Dudok van Heel (1973)

T.W. Mulder (1975)

mr. B. Plomp (1973)

mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen (1975)

Voor aanmelding van nieuwe leden en administratie ledenlijst: **J.A.E. Aalders**, Nieuwe Mare 25, Leiden.

Voor bestelling oude jaarboekjes en andere publicaties van de vereniging:
mevrouw P. van Dishoeck-Dudok van Heel, Hooglandse Kerkgracht 22,
Leiden.

Alle overige correspondentie richt men aan het secretariaat, Postbus 917,
Leiden.

Contributie f 25,- per jaar, voor jongeren-leden tot 25 jaar f 17,50 per jaar.
Girorekening: 175228.
Bankrelatie: Slavenburg's Bank N.V., Leiden, rekening nr. 64.43.37.532.

COMMISSIE VOOR DE REDACTIE VAN HET
"LEIDS JAARBOEKJE"
ingesteld december 1902

prof. ir. J.J. **Terwen** (1973), voorzitter
meijuffrouw dr. C.W. **Fock** (1973), secretaresse (p.a. Kloksteeg 25, Leiden)
drs. **R.E.O. Ekkart** (1974)
G. 't Hart (1964)
drs. B.N. **Leverland** (1963)
drs. D.J. **Noordam** (1979)
meijuffrouw drs. **I.W.L. Moerman** (1974), eindredacteur

EXCURSIE-COMMISSIE
Ingesteld 7 september 1954

dr. S.J. van Ooststroom, voorzitter
J.A.E. Aalders, secretaris (Nieuwe Mare 25, Leiden)
mevrouw **A. Bulk-Klumper**
drs. G. **Kortenbout van der Sluys**
mr. H.W. van Soest

Vertegenwoordiger in de Rijnlandse Molenstichting: prof. dr. H. van der Linden.

Vertegenwoordiger in de Archeologische Begeleidingscommissie van de Gemeente Leiden: dr. ir. **H.A. van Oerle**.

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

Alkemade: A.H. **Schrama** (1976), Leidseweg 4, Oud Ade
Alphen aan den Rijn: E. van Elk (1945), Het Zicht 103, Den Haag
Hazerswoude-Rijndijk en Koudekerk aan den Rijn: H.J. de Kort (1950), G.
Gezellestraat 19, Hazerswoude
Hoogmade en Woubrugge: H. van de Wereld (1979), Kerkstraat 24, **Hoog-**
made
Katwijk: J.P. van Brake1 (1969), Merelstraat 39, Katwijk aan Zee
Leiderdorp: mevrouw drs. B.P.M. Hustinx-van **Acker** (1979), Coornhert-
dreef 24, Leiderdorp
Lisse: A.M. Hulkenberg (1973), v. Bönninghausenlaan 33a, Lisse
Nieuwveen, Nieuwkoop, Noorden, Ter Aar, Langeraar, Leimuiden, **Rijnsa-**
terwoude en Zevenhoven: **H.N.M.A. Robertz** (1978), Dorpsstraat 78,
Nieuwveen
Noordwijk: mevrouw G.T.M. Vio-Hoge (1973), Van Struykstraat 12,
Noordwijk
Noordwijkerhout: J.J. **Bergman** (1950), Eyken Donck 48, Noordwijkerhout
Oegstgeest: W.J. van Varik (1941), **Duivenvoorde**straat 16, Oegstgeest
Rijnsburg: S.C.H. Leenheer (1945), Smidstraat 70, Rijnsburg
Voorhout: ir. **A. Paardekoper** (1976), **Jacoba** van Beierenweg 136, **Voor-**
hout
Voorschoten: **A. Oosterbaan** (1978), **Diepenbrocklaan** 34, Voorschoten
Warmond: **A.G. van der Steur** (1962), Nieuwe Gracht 17, Haarlem
Wassenaar: E.M.Ch.M. **Janson** (1975), **Zijdeweg** 33, Wassenaar
Zoeterwoude: mevrouw Th.M. van Hartevelt-Liesveld (1973), Hoge
Rijndijk 48, Zoeterwoude

VERSLAG VAN DE VERENIGING OUD-LEIDEN OVER HET JAAR 1979

Bestuurssamenstelling

Na een bestuursperiode van acht jaar trad mejuffrouw drs. I.W.L. **Moerman** op 28 maart af als lid van het bestuur. Haar plaats werd ingenomen door mevrouw drs. **C.L.M.** Briët-Han, die de functie van tweede secretaris op zich nam. Drs. **R.E.O.** Ekkart, de heer T.W. Mulder en mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen werden voor een nieuwe periode van vier jaar benoemd. Eerstgenoemde nam het vice-voorzitterschap op zich, terwijl mevrouw drs. C.E. Zonneville-Heyning het secretariaat overnam. Mejuffrouw P. Buring trad tussentijds af als bestuurslid; besloten werd haar plaats vooralsnog niet te bezetten.

Ledenvergadering

De jaarlijkse ledenvergadering werd op 28 maart 1979 gehouden in het Stedelijk Museum de Lakenhal. Tijdens deze vergadering werd mejuffrouw **Moerman** wegens haar vele verdiensten voor de vereniging tot lid van verdienste benoemd. Tot lid van de kascommissie voor 1980 en 1981 werd benoemd Mr. A.M. van Lieshout. Na afloop van de ledenvergadering werd voor het eerst de Oud-Leiden penning uitgereikt en wel posthuum aan de heer **P.** van der **Sterre**, wegens zijn vele verdiensten als **restaurant**-architect, waarbij hij op zeer wezenlijke wijze heeft bijgedragen tot het behoud en herstel van het historisch stadsschoon van Leiden.

Leden

Het **ledental** groeide in 1979 aan tot 1313. Het aantal nieuwe leden bedroeg 87, terwijl 41 leden om diverse redenen bedankten. Door middel van een nieuwe folder zal getracht worden de vereniging meer bekendheid te geven.

Bestuurswerkzaamheden

Het bestuur vergaderde zeven maal. Naast de in de volgende paragrafen

behandelde zaken, besprak het bestuur tal van problemen met betrekking tot de monumentenzorg in Leiden en omgeving, het uitgeven van publicaties en de ontwikkeling van de vereniging. Aan de gemeente Leiden werden brieven geschreven, waarin bezorgdheid werd uitgesproken over het semi-permanente karakter van de brug over de **Oude Vest** ter hoogte van de Lakenhal en de zorgwekkende toestand van de panden Watersteeg 4 en Breestraat 177; Bouw en Woningtoezicht berichtte het bestuur dat getracht wordt de eigenaren van beide panden te bewegen tot een grondige restauratie en dat bij uitblijven hiervan nagegaan zal worden in hoeverre de zeer noodzakelijke onderhoudswerkzaamheden kunnen worden afgedwongen. Een aanvraag tot plaatsing op de monumentenlijst van het pand Geversstraat 49 te Oegstgeest werd helaas door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg afgewezen, terwijl op protesten over de voorgenomen sloop van Breestraat 6-8 en op het verzoek deze panden op de monumentenlijst te plaatsen nog geen reactie werd ontvangen. N.a.v. het door het bestuur tot de Kroon gerichte rekest inzake de nieuwbouwplannen van **C&A** in de Breestraat verklaarde de Raad van **State** de rekesten van de vereniging en anderen ongegrond. Tevens hield het bestuur zich bezig met pogingen de bronzen Rembrandtgedenkplaat, die in 1906 door de vereniging in de Weddesteeg aangebracht werd en bij de sloop werd verdonkere-maand, te traceren.

Wat betreft de door de vereniging uit te geven publicaties werd besloten voor 1981 een nieuwe Oud-Leiden kalender samen te stellen met als thema de Leidse winkels uit de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Aan het Stedelijk Museum de Lakenhal werd een garantiesubsidie voor de uitgave van een catalogus voor de tentoonstelling "Met vlag en vaandel" en aan het Leids Volkshuis voor de uitgave van een gedenkboek ter gelegenheid van het **80-jarig** bestaan toegezegd.

Evenals in voorgaande jaren werd het contact met de Adviesraad voor de Binnenstad onderhouden door het bestuurslid mevrouw H. **Suurmond**-van Leeuwen, terwijl Dr. Ir. H.A. van Oerle de vereniging vertegenwoordigde in de Archeologische Begeleidingscommissie van Leiden.

Uitgebreid werd door het bestuur gesproken over de besteding van het door verkoop van huizen verkregen geld. In overleg met de leden werd hiertoe een aantal voorstellen geformuleerd die aan de ledenvergadering zullen worden voorgelegd. Om het contact met de leden te vergroten werd besloten de gebruikelijke convocaten te vervangen door een mededelingenblad, waarin voor de leden interessante mededelingen en besprekingen naast de aankondigingen van lezingen en excursies een plaats kunnen vinden.

Leids Woonhuis

In aansluiting op het in de vorige ledenvergadering goedgekeurde beleid met betrekking tot het bezit van enkele panden in de Leidse binnenstad werd het pand Oranjebracht 91 in september aan de bewoner verkocht. Wat betreft het in december 1978 verkochte pand Kloksteeg 2 deden zich nog enkele problemen voor. In september 1979 bleek dat zich in dit pand een uit 1948 daterend bruikleen van het Stedelijk Museum de Lakenhal bevond, van welk bruikleen het bestuur bij het passeren van de acte niet op de hoogte was. De nieuwe eigenaar bleek niet bereid de **bruikleenovereenkomst** over te nemen. Een oplossing voor deze kwestie werd nog niet gevonden. Rondom het pand aan de Vliet deden zich in 1979 geen ontwikkelingen voor.

Correspondenten

Op 17 juni werd de jaarlijkse correspondentenvergadering in Oud Ade gehouden. De aanwezigen – helaas was de opkomst minimaal – bespraken de stand van zaken in hun omgeving. De schriftelijke reacties van de correspondenten namen in 1979 wel toe, zodat de kroniek in het jaarboekje een veel sterker **Leiden/Rijnland** karakter kon krijgen.

Publicaties

In september verscheen het 71ste deel van het Leids Jaarboekje. Het 240 pagina's omvattende boekje bevat naast de vaste onderdelen als jaaroverzichten en kroniek een in memoriam Piet van der **Sterre** en een twaalfstal artikelen. Dr. S.J. van Ooststroom trad in 1979 uit de redactie; hij werd opgevolgd door drs. D.J. **Noordam**.

Lezingen

Op 9 januari sprak de voorzitter van de vereniging Dr. M.A. van Dongen voor 60 aanwezigen over de afbeeldingen van Maria op de maansikkel. Op 27 februari werd in samenwerking met de Stichting Leidse Hofjes de filmavond van **Herman** Kleibrink en Hans Meesters herhaald. De opkomst (169 personen) was wederom te groot voor de zaal in de Lakenhal, zodat een aantal belangstellenden geen toegang kon worden verleend. Een derde filmavond houden bleek niet mogelijk. Na de jaarvergadering van 28 maart vertoonde de heer Van der Sloot een dia-serie over de restauratie van de Hooglandse Kerk (56 aanwezigen). In samenwerking met de

Archeologische Werkgemeenschap Nederland werd op 1 mei een lezing door de heer **S.C.H. Leenheer** over het archeologisch onderzoek en de historie van Rijnsburg gehouden (62 aanwezigen), terwijl op 22 mei de heer A Smit voor 49 personen over de Unie van Utrecht sprak. Op 27 november hield de heer drs. C.H. Slechte een lezing voor de leden van de vereniging Oud-Leiden en de Stichting Leidse Hofjes over het gebruik van de topografisch-historische atlassen (93 personen). Tot slot spraken op 11 december ir. **H.H. Vos**, Dr. G. Maat en de heer RMTh.E. **Oomes** over de recente opgravingen in de Pieterskerk (93 personen).

Excursies

Ook in dit jaar organiseerde de excursiecommissie een aantal druk bezochte excursies. Op 26 mei werd door 38 personen een bezoek aan Utrecht en de tentoonstelling gewijd aan de Unie van Utrecht gebracht. Op 9 juni gingen 25 leden per fiets naar Woubrugge en in dezelfde maand, op 23 juni, bezochten 50 leden het Museum van Oudheden, waar de tempel van Taffeh en de Egyptische afdeling bezichtigd werden. Op 18 augustus werd de excursie naar Den Haag, waarvoor zich vorig jaar teveel deelnemers hadden aangemeld, herhaald, terwijl op 1 september 60 personen een wandeling langs de Leidse Hofjes maakten. Wat verder weg ging men op 15 september - 66 leden namen deel aan een tocht naar Middelburg en Veere - en op 6 oktober, toen 92 deelnemers in gezelschap van een veertigtal leden van de vereniging voor Waterstaat en Landinrichting de **Geuzen**tocht vanaf Delft maakten. Deze laatste tocht was een herhaling van de Geuzentocht uit 1974. De excursiecommissie ontving op 30 juni 120 leden van de vereniging Die Haghe, waarbij acht leden van de vereniging Oud Leiden als rondleiders fungeerden en op 22 september 35 leden van de vereniging Oud Utrecht.

In 1979 werd de excursiecommissie versterkt met mevrouw A Bulk. De heer A Sevenster kon wegens tijdgebrek geen aandacht aan de excursies besteden en besloot zijn taak als lid van de commissie neer te leggen.

JAARREKENING 1979

VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN

BATEN EN LASTENREKENING 1979			
Contributies		27.193.75	
Advertenties		<u>2.282.-</u>	
		29.475.75	
Drukkosten jaarboekje	28.3fi0.99		
Kosten secretariaat/penningmeester	9.113.63		
Lezingen, zaalhuur	1.390.-		
Overdrukken boekje 1977	522.60		
Bijdragen, lidmaatschappen	200.-		
Representatie	270.35		
Assuranties	10.60		
Kosten penning	<u>1.621.84</u>	<u>41.480.01</u>	
TE KORT OP NORMALE ACTIVITEITEN		12.004.26	
Rente	16.988.79		
Opbrengst puzzles e.d.	<u>2.874.90</u>		
	19.863.69		
Afschrijving vorderingen	1,652.-		
Koersverlies effecten	934.50		
Batig saldo excursies	<u>73.74</u>	<u>17.350.93</u>	
BATIG SALDO TER BESCHIKKING		5.346.67	
Subsidies		<u>4.000.-</u>	
OVERSCHOT		1.346.67	

BALANS PER 31 DECEMBER 1979

Deposito's	221.000.-	Fonds Mej. Versprille	15.000.-
Bank/giro	44.675.20	Representatie e.d.	377.80
Effecten	12.97050	Drukkosten Jaarboekje	27571.69
Advertenties e.d.	851.25	Het Leidse Woonhuis,	
Rente	4.013.-	rek. crt.	7.606.03
Pand Vliet	p.m.	Advertenties 1980/81	786.-
RJ.Spruit inz. achter-		Contributie 1980	360.-
stallige huur Kloksteeg	295.30	Subsidies	4.000.-
		Kapitaal :	
		Saldo 1 jan.	
		1979	72.307.63*
		Vermogen	
		Leids	
		Woonhuis	154.449.43
		Batig saldo	
		1979	1.346.67
			228.103.73
	283.805.25		283.805.25

*) Na overboeking fondsen Stadsherstel, Bijzondere Publicaties en Opgravingen ad in totaal f 42.097.09

JAARREKENING 1979

VAN HET “LEIDSCHE WOONHUIS”

(afd. Ver. Oud Leiden)

BATEN EN LASTENREKENING 1979

Huren		1.492.13
Assuranties	178.04	
Belasting	259.53	
Diversen	31.30	468.87
		<u>1.023.26</u>
Rente	664.35	
Netto opbrengst pand Oranjegracht	57.448.41	58.112.76
OVERSCHOT		<u>59.136.02</u>

BALANS PER 31 DECEMBER 1979

Leidse Spaarbank dep.	11.037.16	Restauratieverplichting	
Bank	692.46	Vliet 9	20.000.-
Interest	664.35	Kapitaal:	
Ver. Oud Leiden,		Saldo	
rek. crt.	7.606.03	1 januari	
		1979	95.313.41
		Batig saldo	
		1979	59.136.02
			<u>154.449.43</u>
		Naar Ver.	
		Oud	
		Leiden	154.449.43
	<u>20.000.-</u>		<u>20.000:-</u>

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN OVER 1979

JANUARI

- 1 Het jaar begint met een vorstperiode die te vergelijken is met die van 1963. Sneeuw en ijzel teisteren de stad.
Het Waterschap “De Oude **Veenen**”, ingesteld bij besluit van Provinciale Staten van Zuid-Holland van 16 maart 1978, vangt zijn werkzaamheden aan. Het gebied met als centrum Roelofarendsveen beslaat 7500 ha.
- 4 Het programma van eisen voor de bebouwing in de Leeuwenhoek wordt gepubliceerd.
- 5 De plannen voor verbeteringen in Maredorp, Pancras-Oost, Havenwijk en de **Camp** worden door het ministerie van Volkshuisvesting goedgekeurd.
- 15 De gemeentebode A. Hogewoning van Rijnsburg overleden.
- 16 **L.** van der **Zwan**, van 1923- 1962 gemeenteraadslid van Katwijk, overleden.
- 24 De gemeente Leiden is van plan een tweede bijgebouw voor het stadhuis te bouwen ten behoeve van de sector welzijn. Het zal moeten komen op de Langebrug waar nu het pedologisch instituut is gevestigd.
De verkeerscommissie is van mening, dat de Warmonderbrug gesloten moet worden voor autoverkeer in verband met de bouwvalligheid. De sluiting mag pas ingaan, als de **Valkbrug** geschikt is gemaakt voor twee-richting verkeer.
- 27 In de Merenwijk wordt het kerkelijk centrum “De Regenboog” geopend.
Echtpaar P. Loos-van der Meer te Alkemade 65 jaar getrouwd.
- 31 De gemeente Leiden heeft plannen voor de bouw van een nieuw politiebureau aan de Langegracht ter plaatse van het Krantzcomplex.
Tevens zijn er plannen voor een nieuwe boerderij in het park van de Merenwijk en een tunnel voor fietsers en voetgangers onder de Willem de Zwijgerlaan bij de Kooilaan.

FEBRUARI

- 2 De gemeente is van plan in 5 jaar ca 6000 woningen te bouwen, de **Stevenshofjespolder** niet meegerekend. Dit is het "Gatenplan".
- 6 Toestemming is verleend voor de bouw van de Rembrandt Scholengemeenschap in de **Coebel**.
De eerste sleutel van 55 gerenoveerde woningen tussen de Os- en **Paardelaan** en de Lusthoflaan wordt uitgereikt.
- 12 Het Stadsbouwhuis aan de Langegracht wordt geopend door wethouder H. van Dam. Over de naam van het gebouw bestaat nog onenigheid.
- 13 De nieuwe kazerne van de Warmondse brandweer aan de van der Woudestraat wordt in gebruik genomen.
- 15 Het Nederlands Drukkerij Bedrijf aan de Oosterkerkstraat gaat verhuizen naar Zoeterwoude. De gemeente wil hier nu een **wijkpark** aanleggen.
- 18 Drs. J.W.A.M. Verlinden van de afdeling alg. zaken van de gemeente Wassenaar wordt benoemd tot burgemeester van het Gelderse Wehl. B & W van Wassenaar besluiten lid te worden van de Raad van Europese Gemeenten.
- 20 De gemeente heeft het plan de Koninginnelaan de reconstrueren. Op het ir. Driessenplein wordt een houten gebouwtje geplaatst, dat zal dienen als buurtcentrum voor de wijk **Pancras**.
Zoeterwoude maakt van een illegale vuilstortplaats een recreatieterrein.
- 21 De Leidse Visvereniging "Hengelsport" bestaat 75 jaar.
De Groenordhal wordt de tweede veemarkt van het land.
- 26 Het plan voor vervangende nieuwbouw in de Kooi wordt gepubliceerd. In plaats van 162 woningen komen er 146 woningen in het blok Parkstraat, Atjehstraat, **Kooihof** en Ringkade.
De raad van Alkemade besluit door een aanzienlijke subsidie het voetveer over het **Paddegat** in stand te houden; de gemeente Woubrugge en de provincie geven eveneens financiële steun.

MAART

- 6 De Hooigracht zal in 1980 vrije fietspaden krijgen.
- 10 Het Vijf Mei-bad aan de **Boshuizerlaan** wordt geopend.
- 12 De bovenbouw van de Verversbrug wordt gesloopt wegens bouwvaligheid.
- 15 Het ontwerpbestemmingsplan "Rijnzicht" wordt gepubliceerd.

- De eerste paal voor de bibliotheek aan de Smidstraat te Rijnsburg wordt geslagen.
- 16 De restauratie van het Heerenlogement aan de Nieuwstraat is gereed.
- 19 Besloten wordt het zuidelijke deel van de Trekvliefte weer open te graven. Voor het noordelijk deel was al eerder dit besluit genomen. De Commissaris der Koningin Mr. M. Vrolijk brengt een werkbezoek aan Ter Aar.
- 20 De neurologische en neuro-chirurgische afdelingen van de Ursulakliniek te Wassenaar verhuizen naar het Westeinde-ziekenhuis te Den Haag.
- 21 Minister Pais wil de nieuwbouw van het Academisch Ziekenhuis te Leiden uitstellen.
- 27 De boerderij uit 1650 een Zuid-Hollands hallehuis-type van P. van der Stoep te Rietveld is op de Voorlopige Lijst van Monumenten geplaatst.
- 28 De erepenning van de vereniging Oud-Leiden wordt posthuum toegekend aan de Leiderdorpse architect P. van der Sterre.
- 29 De minister van Verkeer en Waterstaat doet de toezegging, dat het station de Vink er zal komen, als de Stevenshofjespolder zal worden bebouwd. De Rijnsburger komt uit met haar 50-jarig jubileumnummer.
- 31 Mr. A.J. Sormani, oud-advocaat en procureur te Leiden en regent van verschillende hofjes, overleden (zie p. 27).

APRIL

- 1 Het Rijksherbarium bestaat 150 jaar. Prof. dr. W. Clasbergen te Amersfoort overleden (zie p. 30).
- 4 Prinses Beatrix en prins Claus openen de tempel van Taffeh in het Rijksmuseum van Oudheden.
- 5 Commissaris der Koningin Mr. M. Vrolijk opent de nieuwe vleugel van het Rijnlands Lyceum te Wassenaar.
- 9 De Burchtpoort zal worden gerestaureerd. H. Zunderman, 25 jaar gemeenteraadslid te Leiden, op 70-jarige leeftijd overleden.
- 12 Het complex van 120 appartementen aan de Morssingel is gereed.
- 20 Het nieuwe postkantoor aan Breestraat 40 wordt geopend.
- 23 De tijdelijke Huigbrug een schipbrug - zal worden vervangen door een ophaalbrug.
- 24 Echtpaar J.H. van 't Hart-Bax te Alkemade 60 jaar getrouwd.

MEI

Van het Waaghooft naar de Stille Mare is in verband met het **vernieuwen der walmuren** een noodbrug geslagen.

Het echtpaar L. **Donker-Jansze** te Rijsaterwoude 60 jaar getrouwd. Start van de bouw van het Centrumplan te Katwijk aan Zee na vele jaren van plannen maken.

- 3 De Wassenaarse afdeling van de Kon. Alg. Vereniging voor Bloembollencultuur viert haar **100-jarig** bestaan.
- 4 Te Katwijk wordt de nationale verzetstentoonstelling “1933-19nu” geopend in tegenwoordigheid van prinses Irene.
- 6 De Nederlandse Protestanten Bond afdeling Wassenaar viert haar **60-jarig** bestaan.
- 9 De eerste paal wordt geslagen voor 190 woningen van de stichting Nieuw Groenhoven in het Herengracht-Zijlsingelgebied.
De Duke of Gloucester opent, in tegenwoordigheid van de Commissaris der Koningin in Zuid-Holland, “The British school in the **Netherlands**” te Voorschoten.
- 10 De Meerburgerkerk te Zoeterwoude restaureert de torenspitsen.
- 13 De Ned. Hervormde Zondagschool te Rijnsburg herdenkt haar **100-jarig** bestaan.
- 15 Goedkeuring is ontvangen voor de renovatie van 164 woningen van de woningbouwvereniging “**Werkmanswoningen**” in de Transvaalbuurt. C.J.M. van Stijn 50 jaar kapper te **Warmond**.
- 16 Mr. RM. **Gallas**, burgemeester van Alphen aan den Rijn, benoemd tot burgemeester van Delft.
- 17 De oud-directeur van de Groenordhal, Daey Ouwens, is door de gemeente Leiden ten onrechte ontslagen.
- 22 De eerste paal geslagen voor het nieuwe veilingcomplex van Flora in de Kamphuiserpolder te Rijnsburg.
- 26 Opening van de direkte busverbinding van Woubrugge met Alphen aan den **Rijn**; de bewoners van het Alphen Haringvliet betogen tegen het gevaar van de route voor hun straat.

JUNI

- 1 S. Couperus, hoofdonderwijzer van de Chr. Nat. School te Woubrugge viert zijn 25-jarig jubileum.
- 3 Pastoor A.H. **Schrama** te Oud-Ade viert zijn **40-jarig** priesterjubileum.
- 5 De plannen voor de wijkverbetering in Groenord, Transvaal- en Maredijkbuurt worden gepubliceerd.

- 8 De Koombrug is na restauratie gereed.
De gemeentelijke archeologische commissie bepleit in haar eerste rapport over “bodemonderzoek in Leiden” de aanstelling van een **stads-archeoloog**.
- 12 Oprichting in Woubrugge van de historische vereniging “Otto Cornelis van Hemessen”, genoemd naar de vroegere veldwachter en amateur-historicus.
- 15 Ingebruikstelling van het tot politie-bureau verbouwde bankgebouw aan de Dorpsstraat te Warmond.
Q. Quartel 50 jaar arts te Ter Aar.
- 19 Het nieuwe onderkomen van de technische dienst van het Hoogheemraadschap van Rijnland aan de Breestraat wordt officieel door minister Tuynman geopend.
- 22 Het gereformeerd weeshuis “De Sonnenburgh” te Wassenaar bestaat 100 jaar.
- 26 De gemeente Leiden heeft het plan aan de Adm. Bankertweg 50 woningen voor 1- en 2-**persoonshuishoudens** te bouwen.
- 28 De woningbouwvereniging Spinoza geeft ter gelegenheid van haar 50-jarig bestaan een fontein aan de burgerij van Rijnsburg.
- 29 Het Stadhuisplein is een plein geworden zonder verkeer, maar met banken, bomen en sfeerverlichting.
Zoeterwoude krijgt een welzijnsplan.

JULI

- 3 Een gemeentelijk parkeerplan wil in 1985 ca 2100 parkeerplaatsen in de binnenstad; de blauwe zone gaat weg.
- 6 De eerste steen voor de wederopbouw van de Stadspoldermolen wordt gelegd.
- 9 De gemeente wil in een 10-jaren plan de restauratie van grote monumenten aanpakken.
Uit het verkeersplan voor de binnenstad blijkt, dat deze nog jaren opgebroken zal blijven door de uitvoering van werken.
- 11 De stichting “Het kleine Leidse Woonhuis” heeft haar eerste woning, een wevershuisje aan de Uiterstegracht, gerestaureerd.
- 20 Cees van Grieken uit Warmond wordt wereldkampioen solo-zeilen.
- 25 De plafondschildering in de buitenplaats Oostergeest te Warmond voltooid door restaurateur Diepraam.

AUGUSTUS

- 7 Echtpaar G.C. de Rijk-Weijenberg te Langeraar 65 jaar getrouwd.
- 8 Het ontwerp-bestemmingsplan **Maredorp** wordt gepresenteerd.
- 9 De gemeente Ter Aar bereikt het aantal van 8000 inwoners.
- 15 Het energiebedrijf Rijnland is begonnen met het plaatsen van antieke straatlantaarns in de binnenstad.
- 16 Het badhuis op de hoek Medusastraat/Sieboldstraat zal gesloopt worden om plaats te maken voor woningbouw.
- 21 Het winkelcentrum “De Luifelbaan” bestaat 20 jaar. Ter gelegenheid daarvan is een carillon op het Bevrijdingsplein aangeboden aan het gemeentebestuur.
- 24 De Zoutkeet aan de Houtmarkt wordt gesloopt. De huidige eigenaar wil hier 80 huurwoningen bouwen.
De restauratie van de panden Pieterskerkgracht 9 en 11, waar het Leids schilder- en tekengenootschap Ars Aemula Naturae is gevestigd, is begonnen.
- 28 De eerste paal voor de woningen in de “Bockhorst” is geslagen.
- 29 Pater Hooymans te Noordwijkerhout viert zijn **25-jarig priester-jubileum**.
- 31 Afscheid van jhr. F.A.J. van Eysinga als burgemeester van Oegstgeest.

SEPTEMBER

- 1 Zuster Urbina van Dam, van de Orde van de Voorzienigheid te Amsterdam, viert haar **65-jarig** kloosterjubileum in haar geboortedorp Langeraar.
Burgemeester W.F. de Vreeze van Warmond 25 jaar inoverheidsdienst. Wethouder drs. **C.A.L.** van der Zalm wordt bij zijn afscheid benoemd tot ereburger van Warmond.
Landhuis Teylingerhof te Warmond door brand verwoest.
- 4 Een commissie zal onderzoeken of in de Weddesteeg weer een monument opgericht kan worden ter nagedachtenis aan Rembrandt.
Tijdens de restauratie van de Pieterskerk is onder de graven onder de koorbanken de grafkelder van de familie Boerhaave gelokaliseerd.
- 6 Mr. Sj.H. Steenstra, burgemeester van **Asperen** en Heukelom, benoemd tot burgemeester van Oegstgeest.
- 7 Leiden wil de Hoge **Rijndijk** annexeren. Zoeterwoude is sterk genoeg om zelfstandig te blijven.
- 10 Mevrouw C.W. Dalhuisen-Polano, eerste vrouwelijke wethouder te Warmond.

- 12 Drs. E. van de Velde, directeur van de **A.B.N.** te Leiden en regent van verschillende hofjes, overleden.
- 13 Leiden doet mee aan het stadsvernieuwingsjaar van het Nationaal Comité Europese Stadsvernieuwingscampagne.
- 14 Wachtmeester W.P. van **Westerop** in Warmond 40 jaar bij de Rijks-politie.
De Sint **Janskerk** te Zoeterwoude bestaat 75 jaar.
- 16 De parochie van de H. Engelbewaarders te Lisse bestaat 50 jaar.
- 18 Het ontwerp-bestemmingsplan "Vogelwijk" wordt gepubliceerd.
- 25 De provincie heeft het plan om een bos aan te leggen in de Rode- en Bospolder ten N.O. van Leiden.
- 26 De wijk "**D'Oude Morsch**" publiceert een ambitieus verbeteringsplan voor de buurt tussen **Galgewater-Morssingel-Rijnsburgersingel-Nieuwe Beestenmarkt**.
In verband met de vele werkzaamheden in de binnenstad geeft de gemeente een periodiek uit: "Binnenstadsblad".
- 27 De Morspoort, de Stadstimmerwerf, de **waltoren** Oostenrijk en Het Gulden Vlies zullen gerestaureerd worden.
Staatssecretaris G.Ph. Brox van Volkshuisvesting slaat de eerste paal in het nieuwe uitbreidingsplan Middelland te Ter Aar.
- 28 Minister Gardeniers van CRM heropent de gerestaureerde Hooglandse kerk. De restauratie heeft met onderbrekingen ca 25 jaar geduurd en heeft ruim 17 miljoen gulden gekost.
Echtpaar **A.C.J.** van Ravensberg-van de Kamp 65 jaar getrouwd.
- 29 **Petra** de Bruin uit Nieuwkoop wordt wereldkampioene wielrennen op de weg.

OKTOBER

- 1 Werkbezoek van de Commissaris van de Koningin mr. M. Vrolijk aan Rijnsburg; daarbij wordt door hem het museum Genootschap Oud Rijnsburg geopend.
- 2 **Herman** Kleibrink, bekend als fotograaf over Leiden, wordt ereburger en krijgt de zilveren penning van de stad Leiden.
- 4 Pardoeza en de huizen aan de Doezastraat tot aan de Consciëntiestraat zullen gesloopt worden; de eigenaar wil hier winkels en woningen bouwen.
- 8 De gemeenteraad is er voor om in het bestemmingsplan **Maredorp** de mogelijkheid open te houden de in 1953 gedempte Stille en Lange Mare weer open te graven.
- 10 Burgemeester mr. A.C. Bos van Katwijk onthult een borstbeeld van de

- in 1978 overleden kunstenaar Tjeerd **Bottema**.
- 16 Burgemeester M. Paats, voorheen burgemeester van De Lier, te Alphen aan den Rijn geïnstalleerd.
 - 17 De Nonnenbrug over het Rapenburg is gerestaureerd en weer opgesteld door zuster Thomasine van de Orde van Dominicanessen. Deze Orde was tot 1572 gehuisvest in het huidige universiteitsgebouw.
 - 18 Voor de tweede maal legt de Kroon een schorsing op aan de bouw van een studentenflat aan de Kaiserstraat.
 - 22 V.V.V. van Wassenaar besluit tot ontbinding van hun vereniging. Commissaris van de Koningin mr. M. Vrolijk brengt een werkbezoek aan Wassenaar.
B&W van Wassenaar stellen voor het torentje van het “Oude Raadhuis” te laten restaureren.
Woningbouwvereniging St. Willibrordus te Wassenaar bestaat 60 jaar.
 - 25 Op het in aanbouw zijnde overdekte zwembad in Ridderveld te Alphen aan den Rijn zullen zonnecollectoren worden aangebracht ter besparing van ruim 20.000 m³ gas per jaar.
 - 27 Het nieuwe N.Z.H. kantoor aan het Stationsplein te Leiden geopend. Het oude moest wijken voor de aanleg van de Schiphollijn.
Bij opgravingen in de **Camp t.p.v. de O.L. Vrouwekerk** is het graf ontdekt van de geleerde Joseph Scaliger.
De textielzaak **Stouten** te Nieuwveen bestaat 125 jaar.
 - 30 De afsluiting van de Hoogstraat is nu permanent, dit was nodig i.v.m. het instortingsgevaar van de kelders onder de straat.
 - 31 De Scheluwbrug tussen Oude Rijn en Herengracht is gesloten voor gemotoriseerd verkeer; de onderbouw is totaal verrot.

NOVEMBER

- 1 De stichting Oud-Zoeterwoude krijgt een eigen onderkomen.
- 2 De Kleine Havenbrug en de Scheluwbrug zijn op de voorlopige monumentenlijst geplaatst.
De eerste woning in “Koppelstein” wordt opgeleverd.
- 5 Ondanks protesten van o.a. Vereniging Oud-Leiden, beslist de Raad van **State** dat 't Hof van Holland (Breestraat 125) gesloopt mag worden; **C&A** wil hier nieuwbouw plegen.
- 9 De nieuwe fietsroutes Reeuwijkse Plassen-route (25 km) en **Gouwe**-route (38 km) worden officieel geopend.
- 19 Echtpaar J. van der Hoorn-Vermeulen te Langeraar 65 jaar getrouwd.
- 22 In 1980 zal de binnenstad nog meer opengebrouwen liggen dan nu; aldus

Zuster Tomasine opent de Nonnenbrug. Foto Jan Holvast.

B&W in het tweede actieplan voor de binnenstad.

- 26 Het besluit de Breesstraat tussen Stadhuis en Gangetje voor een proefperiode af te sluiten is door de Kroon vernietigd.
- 27 De woningbouw in Leiden blijft ver achter bij de prognoses.
- 29 Bij de sloop van het zwembad "De Overdekte" zijn schilderijen gevonden, die dateren uit 1902 ten tijde van de restauratie van de Mon-Père kerk (zie p. 133).

DECEMBER

- 3 De restauratie van het Arsenaal op het Doelenterrein is begonnen.
- 6 De structuurschets voor de Stevenshofjespolder wordt gepubliceerd; er zullen ca 4200 woningen gebouwd moeten worden.
- 7 Het ontwerp-bestemmingsplan voor "Pancras-Oost" wordt gepubliceerd. Tevens bestaat het plan om 57 woningen te bouwen op de plaats van de voormalige Leidse Machine Fabriek op de Langegracht/hoek Pelikaanstraat.
- 8 Feestelijke herdenking van het 75-jarig bestaan van de "Marine Radio-

dienst” te Oegstgeest, waaruit door uitbreiding het huidige Marine Electronisch- en Optisch bedrijf is voortgekomen.

- 10 Voor de restauratie van een achttal monumenten aan de Nieuwstraat en de Hooglandse Kerkgracht worden gelden beschikbaar gesteld.
- 12 Besloten wordt tot nieuwbouw van het raadhuis te Lisse; de korte maar hevige actie “Hou heel, geen houweel” heeft geen succes.
- 17 De eerste paal voor 12 woningen in de Haver- en Gortbuurt tussen de Derde Haverstraat en de Gortestraat wordt geslagen. De hekjeswoningen zijn gereed.
- 21 Het Academisch Ziekenhuis krijgt eindelijk toestemming voor nieuwbouw.

Opening door burgemeester D. Brouwer de Koning van de tweede expositieruimte van het museum “Van Hemessen” te Woubrugge.

- 28 Het Rijk voteert gelden voor de renovatie in de gebieden Maredijk, Groenoord en de Transvaalbuurt.

De Schooladviesdienst gaat zich vestigen in de Latijnse School; subsidie voor de broodnodige restauratie van dit pand is inmiddels toegezegd.

ARNOLDUS JOSEPHUS SORMANI

27 januari 1892 - 31 maart 1979

Geboren in Maastricht, waar hij de eerste jaren van zijn jeugd doorbracht, volgde hij zijn middelbare schoolopleiding aan het stedelijk gymnasium in Nijmegen. Op 13 november 1917 beëindigde hij zijn rechtenstudie aan de universiteit van Amsterdam.

Nog eenmaal keerde hij naar het zuiden van het land terug voor een functie bij de Inspectie der Belastingen, welke hij al spoedig verwisselde voor een bij de Provinciale Griffie in Den Haag.

Het ambtelijk bedrijf kon hem echter niet blijvend boeien. Naar eigen inzicht beslissingen nemen en bij de uitvoering daarvan aan alle weerstanden het hoofd bieden is altijd een der kenmerkende facetten van zijn karakter gebleven. In het jaar 1921 vestigde hij zich als advocaat in Leiden, waar hij in 1963 ook zijn praktijk afsloot.

Zijn huwelijk met Mieke Klaverwijden was beslissend voor een groot deel van zijn activiteiten in Leiden. In 1919 werd hij de opvolger van zijn schoonvader, mr. C.H.P. Klaverwijden, als regent-beheerder van het H. Geesthofje, van het St. Salvatorhofje en van het St. Jacobshofje. Hij was de eerste, die de modernisering van de hofjes ter hand nam. Het H. Geesthofje op de hoek van het Rapenburg en de Doezastraat werd in twee fasen (1920 en 1926) geheel herbouwd, aangepast aan de nieuwe eisen. In het Leidsch Jaarboekje van 1938 deed Sormani in zijn artikel *Een noodkreet om het dreigend verloren gaan van een oud Leidsch bezit* een poging tot behoud van de zeer fraaie 16de-eeuwse gevel van het oorspronkelijke hofje aan de Breestraat, een der twee naast elkaar gelegen woonhuizen van de stichter Cornelis Sprongh. Die gevel had daar in 1875 plaats moeten maken voor de studentensociëteit, gebouwd door prof. Gugel, en stond sindsdien opgeslagen op een binnenplaats van de Technische Hoogeschool in Delft. Sormani's noodkreet bleef onbeantwoord; de gevel is verloren gegaan.

Tot het bezit van het H. Geesthofje behoorde de heerlijkheid Hoogmade. Dit inspireerde hem tot het schrijven van de *Geschiedenis van deparochie Hoogmade*, welke bestemd was om te worden gepubliceerd in de Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem. De uitgave ervan is door de oorlog en ten gevolge van interne moeilijkheden binnen het regentencollege, dat hem in 1947 tot het neerleggen van zijn functie noopte, in portefeuille gebleven. Wel verschenen in de genoemde Bijdragen in de jaren 1932-1941 van zijn hand een drietal artikelen: *Cornelis Sprongh, Vrij-Grond-*

heer van Hoogmade, tegenover Hugo van Heussen; Alardus Hofland, pastoor te Hoogmade 1706- 1712, en De inkomsten van de pastoor van Heer-Jacobswoude in 1560.

Het St. Salvatorhofje aan de Steenstraat werd in 1636 gesticht op grond van een testamentaire beschikking uit 1625 door de priester Paulus Claesz. van de Velde, genaamd De Goede. Door Sormani's zorg werd het in 1931-1932 verbouwd en in 1950 grondig gerestaureerd. De geschiedenis van het hofje werd door hem beschreven in het Leidsch Jaarboekje van 1941.

Ook door zijn zorg werd - in 1922 - het St. Jacobshofje met vijf huisjes aan het Ruime Conscientieplein vergroot. In de jaren 1976-1977 werd het grondig gerenoveerd en daarna door staatssecretaris J. Schaefer officieel heropend. Sormani heeft zich daarnaast voortdurend persoonlijk beijverd voor de verzorging van de bejaarden door het organiseren van reisjes en het inrichten van recreatie-accommodatie.

Zijn 50-jarig jubileum als regent van de twee laatstgenoemde hofjes werd op 25 maart 1969 feestelijk herdacht.

Ook aan het openbare leven nam Sormani deel. Van 1931 tot 1965 was hij bestuurslid van de Leidse Kunstkring Voor Allen en na de oorlog was hij een aantal jaren actief lid van het Nederlands Klassiek Verbond.

De familie Sormani bewoonde het fraaie huis Kapenburg nr. 16, waar hij als een echte “pater familias” te midden van het homogene gezin zetelde. Teleurstellingen zijn hem noch in zijn werk noch in zijn gezin gespaard gebleven. De onverwachte dood van zijn oudste zoon Vic en **daarna** de dood van zijn vrouw lieten hem niet onberoerd. Het bracht hem in een zeker isolement waarover hij zich echter nooit beklagd heeft. Hij was een gelovig mens, die zich ten nauwste met de kerk verbonden is blijven voelen. Het interieur van de St. Lodewijkskerk, waar de pastoor tijdens de plechtige uitvaartdienst zijn leven ten overstaan van zijn gezin en vele vrienden in het licht heeft gesteld, was een treffend decor voor dat afscheid.

Met Arnold Sormani is een markante figuur uit het Leidse leven verdwenen.

H.A. van Oerle

WILLEM GLASBERGEN

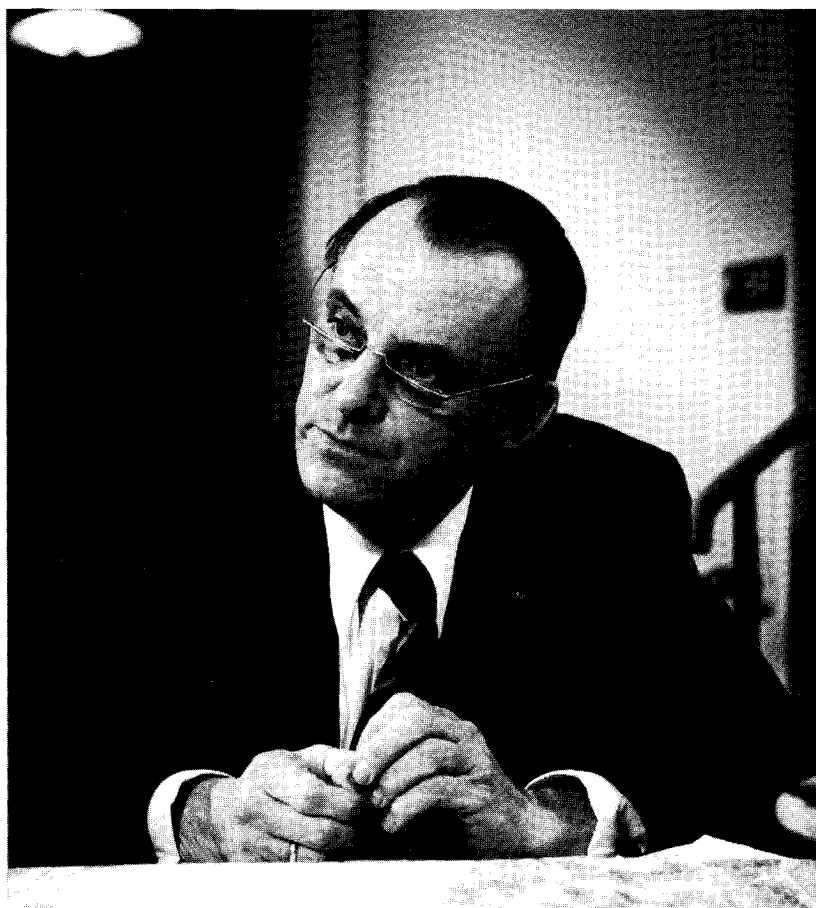
1923 • 1979

Op 1 april 1979 overleed de archeoloog dr. W. Glasbergen, hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. Ofschoon de archeologie van geheel Nederland tot zijn werk- en studieterrein behoorde, is het goed hem juist in het Leids Jaarboekje te gedenken, aangezien er zoveel bindingen tussen Glasbergen en de Rijnstreek hebben bestaan: geboren te Noordwijk (1923), opgegroeid in Rijnsburg, het gymnasium bezocht in Leiden, en dan in zijn werkzaam leven: oudheidkundig onderzoek in Valkenburg, Rijnsburg, Voorschoten, Leidschendam, Alphen, Zwammerdam en een zevental publicaties in dit Jaarboek.

Al vroeg had Glasbergen de vele mogelijkheden in het archeologisch rijke gebied van de oude Rijnmond ontdekt. Dit bracht hem ertoe in 1941, nog gymnasiast, deel te nemen aan de opgravingen van het Romeinse castellum Praetorium Agrippinae in de dorpsheuvel van Valkenburg. Dit onderzoek werd op zeer moderne wijze uitgevoerd door het Biologisch Archeologisch Instituut der Rijksuniversiteit Groningen onder de leiding van prof. dr. A.E. van Giffen. Bijna vanzelfsprekend volgde Glasbergen nu Van Giffen naar Groningen om daar te studeren. Hij behoorde tot de tweede generatie van de “Groningse school”. Het is deze “school” die de huidige archeologie in Nederland voor een groot deel heeft bepaald.

Tijdens en na zijn studie keerde Glasbergen eerst vanuit Groningen, later vanuit Amsterdam verschillende malen terug naar de Rijnstreek voor het doen van onderzoek. Tientallen jaren bleef het castellum van Valkenburg een geliefd object voor opgravingen en verdere studie: het werd het volledigst bekende castellum van het gehele Imperium Romanum. Maar ook objecten uit andere perioden kregen aandacht. Vanaf 1949 leidde Glasbergen opgravingscampagnes op het terrein van de voormalige abdij van Rijnsburg. Sporen van de voorafgaande vroeg-middeleeuwse nederzetting Rothulfuashem en de laat-middeleeuwse abdij werden er blootgelegd. Spectaculair was de vondst van de skeletten van enige leden van het Hollandse gravenhuis, onder wie Floris V, binnen de puinbanen van de abdijkerk. In de zestiger jaren volgden opgravingen te Voorschoten en Leidschendam, waar nederzettingen van de kustneolithische Vlaardingse Cultuur werden onderzocht.

Sedert 1957 was Glasbergen als hoogleraar-directeur van het Instituut voor Prae- en Protohistorie verbonden aan de Universiteit van Amsterdam.

Zoals het Groningse instituut sinds lang de drie noordelijke provincies archeologisch “bediende”, richtte het Amsterdamse instituut zich nu onder zijn leiding vooral op de archeologie van West-Nederland. Vele belangrijke opgravingen waren het gevolg, waardoor West-Nederland van een archeologisch achtergebleven gebied opeens meeliep in de kop van het **landelijke** onderzoek. Medewerking van velen was hierbij onontbeerlijk. Glasbergen muntte uit in het scheppen van de organisatorische kaders waarbinnen het noodzakelijke werk kon geschieden. De gestage uitbouw van het **IPP** tot een van de (drie) grote instellingen van Nederlandse archeologie in den lande is zijn grote prestatie geweest.

Ook op het gebied van de educatie was Glasbergen actief. Voor het onderwijs in de archeologie bereikte hij de opname van de prehistorisch en middeleeuws archeologische studierichtingen in het Academisch Statuut en voor zijn eigen studenten stelde hij een “testimonium” in als diploma van vakbekwaamheid. Om het doorgeven van de resultaten van het onderzoek aan een breed publiek was hij befaamd. Dat gold zowel de op de publiciteit van de dag gerichte pers-happenings (de schepen van **Zwammerdam**), als de heldere voordrachten en fraai verzorgde exposities, die de aan dacht langduriger vasthielden.

De verzorging van publicaties naar inhoud en vorm had altijd Glasbergens bijzondere aandacht. Of dit nu betrof de grote opgravingsverslagen, zoals zijn beroemde dissertatie *Barrow Excavations in the Eight Beattitudes* (1954) en het laatste Valkenburg verslag: *De Romeinse castella te Valkenburg Z.H. De opgravingen in de dorpsheuvel in 1962* (1967(1972)), of de vele wetenschappelijke artikelen, waarvan die over de opgravingen te Rijsburg in het Leids Jaarboekje (1950, 1954, 1965) hier speciaal gemeemoreerd worden. Een warm voorstander was hij van voorlopige berichtgeving over recente vondsten en opgravingen. Daartoe werkte hij mee aan een periodieke archeologische kroniek voor de Benelux, aanvankelijk in het tijdschrift *L'antiquité classique*, sedert 1961 in het mede door hem opgerichte tijdschrift *Helinium*. Door de kroniek kon iedere geïnteresseerde, vakman en amateur, snel geïnformeerd worden. Dit materiaal moest tevens de mogelijkheid bieden sneller te geraken tot synthetische overzichten, zoals hij samen met zijn Gentse collega S.J. de Laet aantoonde in hun *Voor-geschiedenis der Lage Landen* (1959). Vooral uit zijn publicaties komt Glasbergen naar voren als een origineel en gewetensvol wetenschappelijk onderzoeker. Deze verdienste werd erkend door zijn benoeming (1959) tot lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

In zijn handelen waren grote lijn en detail op een wonderlijke manier verweven. Speelde het een zich meestal af als onuitgesproken stuwende kracht – ik heb in het vorenstaande gepoogd daarvan iets weer te geven –, het ander spetterde in een voortdurende regen van mededelingen en **anecdotes**. Tot in de kleinste kleinigheden werden opgravingsgegevens precies vastgelegd, afspraken en ontmoetingen in dagrapporten **conscientieus** verslagen, zinsneden in publicaties woord voor woord en letterteken voor letterteken gewikt en gewogen. In ditzelfde kader werd het verstand gevoed, zo leek het wel, door een onuitputtelijk geheugen. Scherven tijdens een lezing op een dia gezien, wist Glasbergen zich jaren lang te herinneren en, wanneer dat zo uitkwam, in verband te brengen met voorwerpen ooit en ergens in een museumvitrine opgemerkt. Teksten van ongehoorde lengte in de moderne of de oude talen kon hij met smaak citeren. Bij het gesproken

woord toonde hij een grote voorliefde voor een taal doorspekt met vreemde woorden van buitenissige signatuur. Dit laatste vooral was een eigen kenmerk, dat tot uiting kwam in de talrijke **anecdotes** die steevast uitdraiden op een schildering van het menselijk tekort.

In de archeologische overblijfselen bestond echter voor hem geen tekort. Hiervoor was Glasbergen altijd onvoorwaardelijk enthousiast. Met een enthousiasme dat hij op onnavolgbare wijze op anderen kon overdragen, zijn leerlingen in de eerste plaats. Hij deed dat in een uiterst heldere en precieze taal, gespeend van iedere geleerd-doenerij. Voorop stond immers de trouw aan de zaak die hem het meest ter harte ging: de archeologie in Nederland. Iemand die door het leven en bedrijf met die zaak zo onlosmakelijk verbonden leek moeten wij nu missen. Het is eigenlijk ondenkbaar en nauwelijks te aanvaarden.

Herbert Safatij

VIER EEUWEN BOUWEN IN DE HORTUS

DEEL 1 (1587-1815)

door

Else M. Terwen-Dionisius

Over de vroegste geschiedenis van de Leidse Hortus Botanicus zijn wij betrekkelijk goed geïnformeerd, en dat is niet toevallig. Was het stichten van een Botanische Tuin ten behoeve van het universitair medisch onderwijs in de 16de eeuw op zichzelf al een bijzondere gebeurtenis, de kwaliteiten van zijn eerste supervisor, de bereisde geleerde Carolus Clusius (1526-1609), hebben ongetwijfeld tot een snelle roem van de 'Cruydhof bijgedragen.' Het is dan ook niet verwonderlijk dat wij juist uit die eerste **bloeiperiode** nogal wat bijzonderheden kennen.² Voor de jaren na 1625 is dat duidelijk minder het geval.

Door de eeuwen heen is een groot aantal publicaties verschenen die de Leidse Hortus tot onderwerp hebben. Zij behandelen ofwel de gehele ontwikkeling van de tuin, of soms ook een bepaald aspect daarvan. De talrijke *gebouwen* die er vanaf 1599 een functie hebben vervuld komen daarin echter slechts fragmentarisch aan de orde. Een verklaring hiervoor is ongetwijfeld dat het altijd botanici zijn die zich over de geschiedenis van de Hortus buigen en zelden of nooit een architectuur-historicus. Het Academisch Historisch Museum heeft in 1931 een eerste poging gewaagd om in wat bredere kring belangstelling voor de "universitaire inrichtingen" te wekken. Er werden *afbeeldingen* van Academische Gebouwen tentoongesteld, maar ook niet méér dan dat.³ De in 1979 door een groepje Leidse kunsthistorische studenten onder leiding van Prof. Ir. J.J. Terwen georganiseerde tentoonstelling "*Universiteit en Architectuur*" legde het accent op oorspronkelijke *ontwerptekeningen* en de ontstaansgeschiedenis daarvan, maar een compleet overzicht van vier eeuwen bouwen in de Hortus was er dus nog steeds niet. Ik moet toegeven dat wat er aan gebouwen en bouwsels ontstond over het algemeen niet van zodanige kwaliteit was dat zij een intensief **archiefonderzoek** rechtvaardigen, maar anderzijds was er bij vorige gelegenheden zoveel materiaal ongebruikt gelaten dat het jammer zou zijn om niet de geschiedenis van de Hortus ten aanzien van de architectuur wat aan te vullen.⁴

Een belangrijk probleem bij het onderzoek was de omstandigheid dat

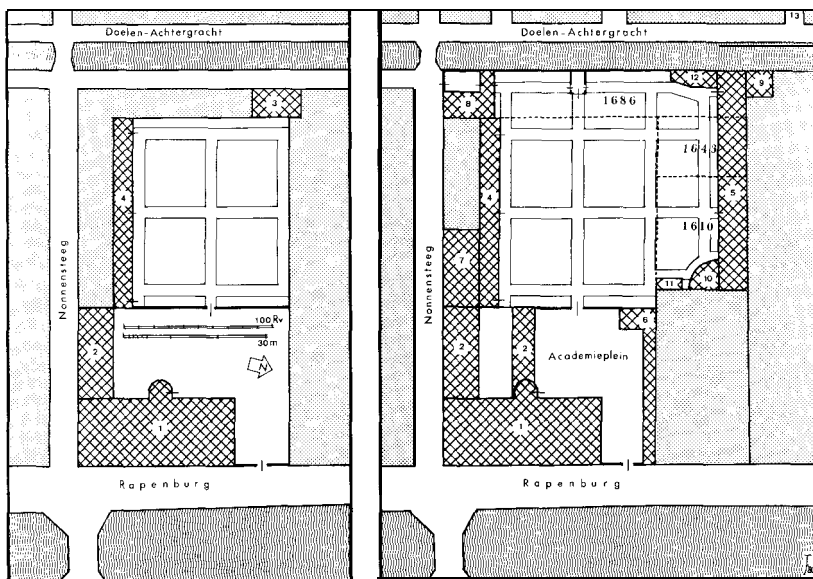
alle historische gebouwen op één na verdwenen zijn. Alleen de Oranjerie is blijven staan, hoewel zij enkele malen, zoals we nog zullen zien, met sloop werd bedreigd. Voor de reconstructie moesten wij het dus, naast de geschreven en gedrukte bronnen, vooral met prenten doen, die uit de beginperiode weliswaar ruim voorhanden, maar gelet op de architectuur zelden betrouwbaar zijn. Van de periode 1650-1850 is het **afbeeldingenbe-**stand uiterst klein, en voor die tijd zijn wij dan ook vrijwel geheel op de schriftelijke bronnen (o.a. bestekken) aangewezen. Gelukkig heeft na 1860 wèl de fotograaf Jan Goedeljee regelmatig een bezoek aan de Hortus gebracht. En ook waar we konden beschikken over architecten-tekeningen, met name uit de 19de eeuw, was de reconstructie wel wat gemakkelijker.

De geschiedenis van de Hortus Botanicus begint in 1587, enkele jaren nadat de Universiteit definitief zijn intrek had genomen in de verbouwde kloosterkerk, de Academie aan het Rapenburg. Als men de nu bijna 400 jaar van zijn bestaan overziet, treft als belangrijkste kenmerk de geweldige expansie van de Cruydhof, en de totale metaformose die dat in de loop der tijden met zich meebracht. Er is in 1980 niets meer in de Hortus dat ons nog herinnert aan het kleine intieme, ommuurde tuintje van de late 16de eeuw, of het zou de sfeer in de geïmiteerde 'Hortus Clusanius' (1933) aan de 5de Binnenvestgracht moeten zijn!

Veendorp en Baas Becking wijzen tot 1750 de verschillende stadia aan waarin een nieuw niveau in het aantal soorten der gekweekte gewassen werd bereikt. Als belangrijkste oorzaken van deze hoogtepunten zien zij terecht, behalve het enthousiasme van de betreffende **hoogleraar-directeur**, de beschikbare faciliteiten, zoals ruimte en goede kassen. Telkens wanneer de Hortus werd vergroot volgde er een periode van **bouwactiviteiten**, en het spreekt dus vanzelf dat ook voor dit onderzoek de verschillende terreinaanwinsten het meest interessant waren.

De aanleg: 1592-1594

Het terrein dat in 1587 voor de aanleg van de Cruydhof werd bestemd lag vlak achter de oude kapel en had tot het vertrek van de zusters Dominicanessen in 1572, deel uitgemaakt van het kloostercomplex, (afb. omslag).⁶ Het duurde echter nog tot 1592 voordat men begon met het aanleggen van de tuin, d.w.z. het terrein werd in kaart gebracht en opgehoogd. In het noorden werd het nagenoeg vierkante stukje grond (1600 m²) begrensd door het achterhuis van curator Gerard Hoogeveen, die aan het Rapenburg, rechts van het Academieplein woonde. In de noord-Westhoek stond het uit de kloostertijd nog overgebleven 'molkenhuys' met rieten dak, waarin sinds

Schema 1 en 2. De toestand in resp. 1600 en 1770 (tekening J.J. Terwen)

1. Academie; 2. Woonhuis *Prof. Botanices*; 3. 'molckenhuis'; 4. Ambulacrum; 5. Oude Oranjerie; 6. boekwinkeltje firma *Elsevier*; 7. Laboratorium *Physicum*; 8. woonhuis hortulanus; 9. *Elaboratorium Chemicum*; 10. *Africaansche* ronde kas; 11. eerste warme kas; 12. kas van Boerhaave; 13. Paterstraatje.

1585 de tweede pedel woonde. Met het aanleggen van de Hortus werden langs de west- en zuidzijde (Achtergracht en Nonnensteeg) kleine woonhuisjes opgetrokken die het terrein afsloten en tevens voor beschutting zorgden.⁷ Aan de oostzijde kwam tenslotte, waarschijnlijk pas in 1599, de muur met ingangspoort, als afscheiding van het Academieplein tot stand* (schema 1 en 2).

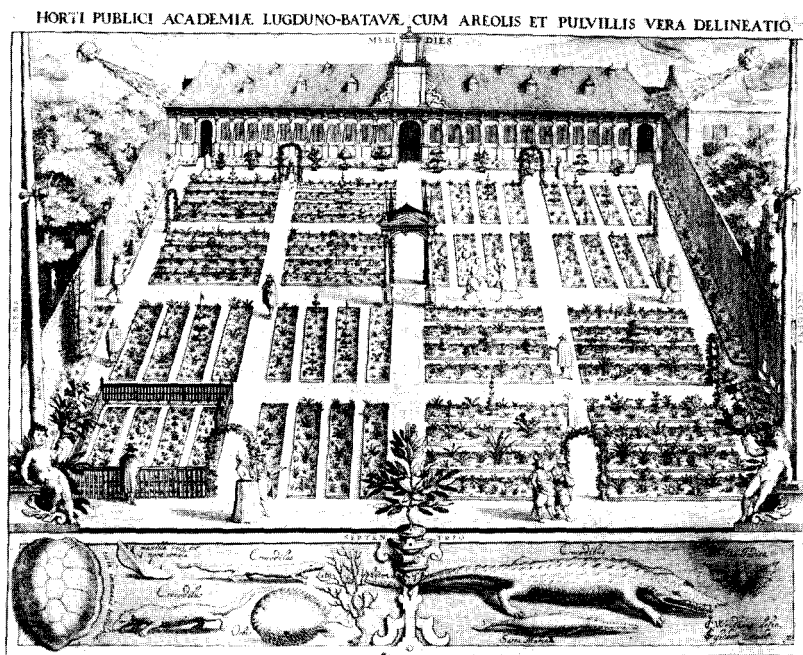
Toen het na langdurige en gecompliceerde onderhandelingen eindelijk gelukt was Clusius naar Leiden te halen, werd de Cruydhof in snel tempo aangelegd. In september 1594 was de gehele Hortus beplant, volgens Veendorp en Baas Becking naar Padovaans voorbeeld! Afb. 1 geeft de Hortus weer zoals hij er oorspronkelijk moet hebben uitgezien: vier vierkanten, onderverdeeld in bedden volgens een eenvoudig geometrisch patroon, vergelijkbaar met b.v. de ommuurde kruidtuinen van de middeleeuwse kloosters. Hieruit blijkt dat Leiden voortborduurde op het traditionele type dat overal elders in Europa te vinden was en dus qua vorm niet *expressis verbis*

Padovaans genoemd kan worden. De ‘stoffage’, waarmee bedoeld wordt de verschillende pergola’s, priëlen, poorten en hekwerken, zijn duidelijk geïnspireerd op het werk van Hans Vredeman de Vries. Deze architect-ontwerper had in 1583 zijn tractaat “Hortorum viridariorumque” laten verschijnen, waarvan wij weten dat het ook in de Nederlanden invloed heeft uitgeoefend.⁹ Wij mogen dus wel aannemen dat men in Leiden dit tractaat kende. De discussie over de typisch botanische inrichting valt uiteraard buiten dit bestek.

Om voortdurend toezicht te kunnen houden op de dagelijkse gang van zaken werd besloten dat opzichter en uitvoerder in de directe omgeving van de Hortus zouden wonen. De apotheker Dirc Outgaertsz. Cluyt (ca. 1546-1598), die was aangesteld om Clusius bij de aanleg te helpen, kreeg in 1595 de woning van de tweede pedel aan de Achtergracht toegewezen. De woning van de eerste pedel, direct grenzend aan het Academiegebouw in de Nonnensteeg, werd in 1598 bestemd tot ambtswoning van de hoogleeraar-directeur (‘professor botanices’) en zou dat tot het einde van de 19de eeuw blijven! De anatoom Pieter Pauw (1564-1617) was de eerste directeur die er zijn intrek nam.¹⁰ Dankzij hem groeide de Hortus uit tot een volwaardig centrum van onderwijs en wetenschap. Op zijn initiatief kwam ook het eerste stenen gebouw in de Hortus tot stand.

Het ‘Ambulacrum’

Om de uitheemse planten in koude winters enige bescherming te bieden maakte men aanvankelijk gebruik van een eenvoudig schuurtje, maar in februari 1599 gaven Curatoren Pieter Pauw toestemming een ‘galerij’ te bouwen die – behalve voor de bescherming van niet winterharde planten – ook ’s zomers van nut kon zijn, het zgn. ‘Ambulacrum’.¹¹ Bij slecht weer konden er colleges gegeven worden, terwijl ook bezoekers er eventueel zouden kunnen schuilen. Om de kosten van het nieuwe gebouw enigszins te drukken werd besloten het tot dan toe gebruikte optrekje te verkopen.¹² De galerij kwam in 1600 tot stand, gebouwd door de meestertimmerman Jan Ottensz. van Zeyst.¹³ Afb. 1 laat de langgerekte galerij zien die, slechts één verdieping hoog, uit bakstenen was opgetrokken. Zij nam de gehele zuidzijde van de Hortus in beslag over een lengte van 132 voet (41,5 m).¹⁴ Het valt op dat de gevel niet symmetrisch is, d.w.z. aan één zijde bevindt de ingang zich op de hoek, terwijl aan de andere kant de deur één venster naar binnen is geplaatst. Dankzij dit asymmetrische ontwerp hebben wij kunnen vaststellen dat de graveur, zoals wel vaker voorkomt, geen rekening heeft gehouden met het feit dat bij het afdrukken de voorstelling in spiegelbeeld op het papier verschijnt. De deur op de hoek heeft niet rechts maar links

afb. 7. Gezicht op de Hortus met 'beestengalerij'. Kopergravure naar tekening door Jan Cornelisz. Woudanus, 1610. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

gestaan. De bouw van de galerij werd nl. aangepast aan de bestaande situatie, d.w.z. deze deur aan de linker kant gaf, via een klein portaaltje, dat afgescheiden was van de rest van de galerij, direct toegang tot het huis van de Prof. **Botanices** in de Nonnensteeg. Hij kon dus heel gemakkelijk, binnendoor, de tuin bereiken (zie afb. 3). Merkwaardigerwijs heeft de graveur weer **wel** de juiste plaats van het huis met trapgevel (rechts op de prent) in het oog gehouden.¹⁵ Het aantal traveeën (= vakken) van de gevel is door de tekenaar onjuist weergegeven. Aan de hand van betrouwbare afbeeldingen is vast te stellen dat aan beide zijden van de centrale ingang met 12, maar 10 vensters waren geplaatst, zodat het totaal aantal traveeën 23 bedroeg (20 vensters en 3 deuren). De vensters zijn in tweeën gedeeld, afgedekt met boogjes en dichtgezet met glasruitjes. Dergelijke (natuurstenen) vensters treft men in Leiden nog aan in de gevel van het Weeshuis op de Hooglandse Kerkgracht. Er was een houten kap, afgedekt met 'scalyen'.¹⁷ De galerij

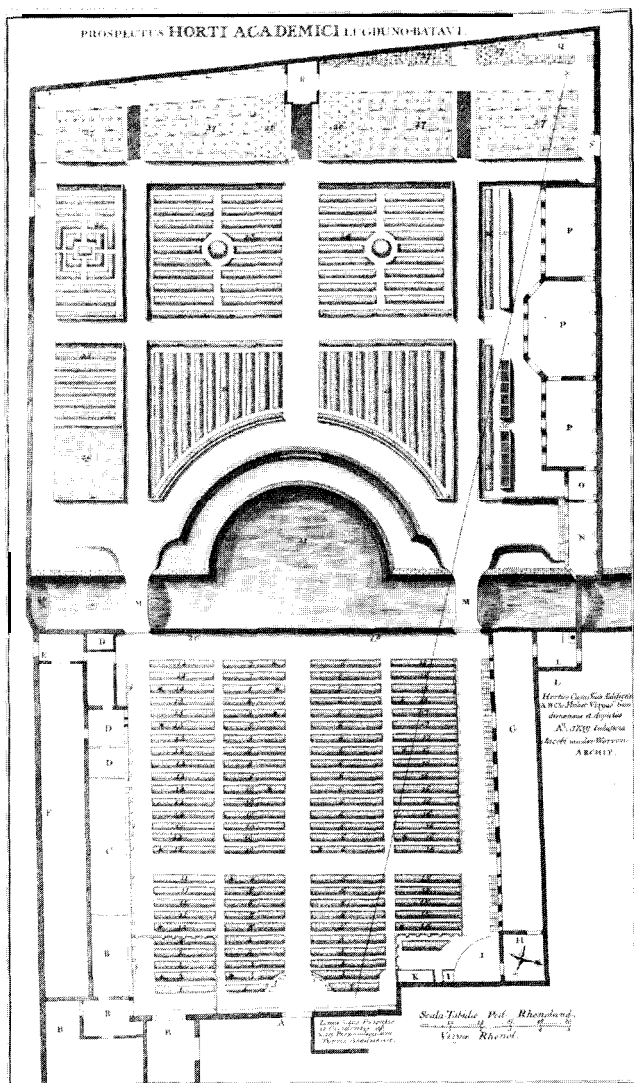
stond met zijn blinde achtergevel zó dicht tegen de huisjes in de Nonnensteeg aan dat de theoloog, Prof. Gomarus, een verzoekschrift bij Curatoren indiende om de galerij in plaats van aan de zuidzijde liever aan de noordzijde van de Hortus te maken “soo andersints hem remonstrant zoude benomen worden zijn ligt in zijn keucken, mitsgaders veel ligts in zijn camerende daer en boven ook alle ’t gesigt op den Hoff om welx wille hij principaelijken de huizinge gekoft hadde”. Curatoren zegden toe bij de constructie van het dak met zijn bezwaren zoveel mogelijk rekening te zullen houden. Men zag af van het ontworpen lessenaarsdak’ (met hellend vlak tegen de achterwand), trok de muur niet hoger op, maar paste een zgn. ‘schilddak’ toe, waarbij de vier zijden oplopen naar de nok, “ten einde de huizinge van de voorsz. Gomarus nog zijn ligt van boven zal mogen scheppen”.¹⁸ Er werden een twaalfstal dakkapellen aangebracht, kleine uitspringende vensters die het dakvlak verlevendigden maar die vooral dienden om licht en lucht op de zolder toe te laten.¹⁹ Zij waren met een klein topje versierd en voorzien van luiken. Het voor dit kleine gebouw tamelijk monumentale ‘frontispice’ boven de ingang bevatte een inscriptie in het latijn met enkele regels waaraan de bezoekers zich te houden hadden.²⁰

De stijl van het gebouw is typisch voor zijn tijd: Hollandse Renaissance, weliswaar in een wat primitieve vorm. Kenmerkend voor deze stijl zijn vooral de decoratieve elementen, zoals de vele dakkapellen, de balustenuiltjes tussen de vensters op hoge pedestals (= voetstukken), het beslagwerk en de obelisksen boven de ingang, motieven die ook hier weer ontleend zijn aan de voorbeeldenboeken van Hans Vredeman de Vries (1565/1566). De opbouw van de middentop toont veel verwantschap met het werk van de Haarlemse architect Lieven de Key, die in die dagen geen onbekende was in Leiden. Het is mogelijk dat Jan Ottensz. van Zeyst zijn ontwerp voor het Gemeenlandshuis van Rijnland, dat overigens niet werd uitgevoerd, gekend heeft.²¹

Wij weten niet hoe de galerij er van binnen heeft uitgezien, d.w.z. er is geen afbeelding van het interieur bewaard gebleven. Uit beschrijvingen weten wij wèl iets over de inrichting:

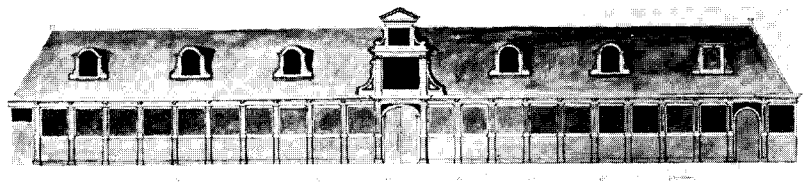
“Van binnen is dese wandel-plaetse verciert ende behanghen met vele verscheyden Caerten ende Landtafelen / desgelijcken met eenige vreemde gedierten ende ghewassen / de welcke uyt beyde de Indien ende andere plaetsen alhier gebracht zijn”

zegt Orlers.²² De collecties ‘drogerijen’ (geneesmiddelen) en ‘naturaha’ (opgezette dieren, gedroogde planten en mineralen) die Orlers hier bedoelt, werden gebruikt bij het onderwijs in de ‘materia medica’.

voor koude gevoelige planten hadden nl. in 1610 de beschikking gekregen over een aparte behuizing aan de noordzijde van de Hortus, zodat ruim de helft van de linker vleugel afgestaan kon worden aan de Prof. **Botanices**, (afb. 2 rechts onder). Hij gebruikte dit gedeelte als bibliotheek en **collegie**-kamer, al weten wij niet sinds wanneer. In ieder geval bleek er in 1766, door het verhuizen van de museumcollectie, zoveel ruimte over te zijn dat de 'boekenkamer' met nog eens 18 voet (ruim 5.50 m) westwaarts kon worden verlengd, d.w.z. de reeds beschikbare zes traveeën werden met drie traveeën uitgebreid, zodat na 1766 de gehele linker vleugel, op één venster na, door de botanicus werd gebruikt.²³ Ook een gedeelte van de rechter vleugel had inmiddels een andere bestemming gekregen. De hortulanus, die sinds 1687 het aangrenzende kleine hoekhuisje in de Nonnensteeg bewoonde, had, in ieder geval in 1739, de beschikking over vier traveeën van de 'beestengalerij' (afb. 3). In 1772 heeft men deze tuinkamer vergroot door eenvoudig de galerij met drie traveeën (6.60 m) te verlengen. Daarvoor moest het **turfhok** achter het huis van de hortulanus afgebroken worden en zou het nieuwe gedeelte "...met zijn andere Huyzinge en **Beestegalerij** strookende gemaakt werden...". Het nog niet opgedeelde middenstuk verdiende in die tijd de naam 'galerij' dus eigenlijk niet meer, maar de oude aanduidingen 'beestengalerij' en 'rariteitenkamer' bleven afwisselend toch nog even voortbestaan. Hoe deze ruimte toen gebruikt werd weten we eigenlijk niet precies. In de onderhouds-bestekken van 1789 en 1794 wordt behalve over de 'collegie- en boekenkamer van de professor' over een 'preparaerkamer' (voor het opzetten van dieren) gesproken, waarmee dan misschien het centrale gedeelte bedoeld werd. In het tweede deel van dit artikel zullen de 19de-eeuwse lotgevallen van het gebouwtje nog ter sprake komen.

Wel moet hier nog een enkel woord gezegd worden over het inmiddels veranderde aanzien van de 'beestengalerij'. In het Curatoren-archief vond ik een anonieme, niet gedateerde tekening van een restauratieplan (afb. 4). Deze schets kan, gelet op stijl (gebogen vleugels aan middentop en dakka-

afb. 4. Restauratieschets van de 'beestengalerij'. Gewassen pentekening door Jacob Roman (?), 1686 (?). Leiden, Universiteitsbibliotheek: Archief Curatoren (AC I 750).

pellens) en gezien het handschrift van de schaalstok, aan de architect Jacob Roman worden toegeschreven. Hij was van 1681-1704 als stadsarchitect werkzaam en voerde in die functie, zoals gebruikelijk, ook opdrachten voor de Universiteit uit.²⁴ Ik heb niet kunnen achterhalen of deze verbouwing inderdaad in die jaren gerealiseerd werd. Het lijkt er eerder op dat zij in *fasen* werd uitgevoerd. De prent van **Cruquius** (afb. 2) laat het gebouw nog in zijn oorspronkelijke vorm zien, d.w.z. vensters en dakkapellen lijken ongewijzigd aanwezig te zijn, maar de **topgevel** heeft zijn **16de-eeuwse** renaissancistische ornamenten prijsgegeven en toont nu een meer klassicistische uitmontering, als ik mij niet vergis identiek aan de geveltop op de tekening. Ook de balusterzuiltjes tussen de vensters lijken verdwenen te zijn, niet verwonderlijk na ruim een eeuw, zeker als wij aannemen dat zij in hout waren uitgevoerd. In 1727 kreeg de galerij een geheel nieuw dak.²⁵ Bij deze gelegenheid werden ook zes (!) nieuwe dakkozijnen gemaakt. De **profiellijst** voor deze dakkozijnen, waarvan ik een schetsje aantrof, vertoont sterke overeenkomst met het profiel van de variant-dakkapel op de **tekening**.²⁶ In plaats van de twaalf kleinere dakkapellen gaf men dus nu de voorkeur aan zes grotere, ‘moderner’ uitgevoerde vensters (vgl. afb. 1 en afb. 4). De kap werd niet meer afgedekt met leien maar met “de beste blauwe verglaasde pannen”.²⁷ In 1762 volgde de derde fase van de opknapping: de gevel. In het bestek lezen we dat in de reeds staande kozijnen gemaakt moeten worden: “28 Nieuwe Eyke Glasraamen met **hout**e Roeties Eeven als die Nieuwe **Raamen** die daar naast aan in dezelve al gezet zijn”. De bibliotheekruimte van de Prof. **Botanices** had blijkbaar al eerder nieuwe ‘Glasraamen’ gekregen. Er kwam tevens een nieuw deurkozijn, met twee deuren, gelijk aan het oude.

Een ingrijpende inwendige verbouwing vond plaats in 1789 toen gebleken was dat de grote moerbinten tegen de achtermuur in zeer slechte staat verkeerden. De afwatering was in die 200 jaar, en mede door de situering van de galerij dicht tegen de achterliggende bebouwing aan, in het slop geraakt, waardoor 20 balken zodanig verrot waren dat zij met sleutelstukken moesten worden ‘gesecureerd’. Er kwam tevens een nieuwe zoldervloer en waar nodig nieuwe dakvensters. In 1794 werd het “frontispice” nog eens vernieuwd.

De eerste “oranjerie”

Al in 1608 was er gelegenheid de Hortus uit te breiden met een terrein van ruim 400 m² aan de noord-oostzijde. Dit vroeger door Hoogeveen gehuurde erf werd door de stad ter beschikking van de Cruydhof gesteld. De bestaande afscheiding liet men voorlopig nog ongemoeid. Voor de

bescherming van bollen en planten gebruikte men 's winters een houten schuurtje, maar in november 1609 gaven Curatoren toestemming een blijvend stenen gebouw op te richten.²⁸ Men heeft er van 1610 tot 1612 aan gewerkt. Helaas is een afbeelding van deze eerste 'oranjerie', voor zover ik weet, niet bewaard gebleven. De situering was voor een 'winterplaats' uiteraard zeer gunstig omdat de vensters op het zuiden lagen en dus **maximaal** licht en zonnewarmte konden opvangen. De nieuwe galerij moet een eenvoudig gebouwtje geweest zijn dat in die eerste jaren de naam "oranjerie" eigenlijk nog niet verdiende. Orlers vond hem ook "niet soo sierlicken als de **voorgaende**", daarmee doelend op de galerij aan de overzijde.²⁹ Het is waarschijnlijk dat alleen de onderbouw van steen was en dat de bovenbouw, het venstergedeelte, in hout was opgetimmerd. We lezen nl. in een besluit van 1643 dat er "steene dammen tusschen de vensters sullen worden gemaect".³⁰ De **precieze** afmetingen kennen we niet, maar aangezien het terrein ongeveer 22.75 m breed was schatten we de maximale lengte van de galerij op 22 m.³¹ "De selve werdt met seventhien **glasen** vensteren toe gheslooten / die alle te samen met blind-vensteren beslooten **konnen** werden" zegt Orlers. Dat er luiken waren en de vloer geplaveid was weten wij uit de Curatoren-notulen van 1612: "...in den Hoff van d'**Universiteit te Plaveyen** die vloer in de Nieuwe **Galerije** ende te vermaaken de **lucken**".³² De 'oranjerie' had een zolder en er waren dus waarschijnlijk ook van het begin af aan enkele dakvensters. Het is niet onmogelijk dat Jan Ottensz. van Zeyst ook de ontwerper van dit gebouw is geweest, want hij blijft nog tot 1619 voor de stad werkzaam.³³

In 1643 krijgt de Universiteit het aangrenzende stukje grond in de noord-Westhoek ter beschikking. Twee jaar eerder echter werden al plannen gemaakt om de 'oranjerie' over dit terrein te verlengen. Omdat de Burgemeesters deel van het Curatorium uitmaakten was het kennelijk niet nodig het officieel beschikbaar stellen van de grond door de stad af te wachten. De 'fabriekmeester' (stadsarchitect) moest de situatie alvast maar eens gaan opnemen, een tekening maken, en een "overslach van kosten" indienen. Enkele verlangens omtrent het ontwerp werden de architect, **Arent** van 's Gravesande, meteen al meegedeeld: "...dat verlengde sonder **solder**, **maer** boven verwulft te maecken, om daerin de hoge planten of boomkens recht op, sonder **krencken** of **kreucken** te kunnen **stellen**...".³⁴ Het was een hele verrassing na het lezen van deze tekst eindelijk de merkwaardige prent bij Commelyn te kunnen begrijpen (afb. 5). Als eerste valt weer op dat de voorstelling in spiegelbeeld is weergegeven. De galerij werd immers naar het westen toe met een tongewelf verlengd, (let op de vreemde overgang van balkenplafond naar gebogen zoldering) en de vensters lagen op het zuiden, zoals duidelijk te zien is aan de schaduwwerking. De juiste

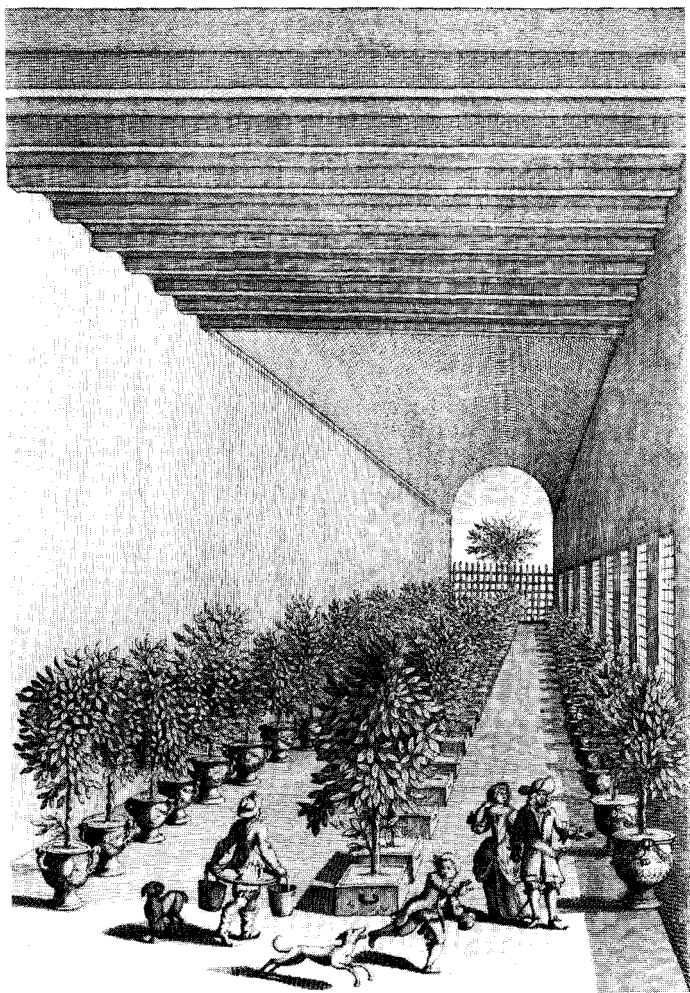
situering van het tongewelf blijkt ook uit de prent van Cruquius (afb. 2 boven), waar we op het dak van de linker vleugel over een flinke afstand geen dakkapellen zien afgebeeld, terwijl het rechter, overzolderde gedeelte, met drie dakvensters is uitgerust. Dat dit tongewelf geen overbodige luxe was blijkt uit een passage in het Register van de Universiteit van oktober 1641. Daar lezen we dat de aanbouw van de nieuwe wintergalerij zou worden uitgesteld tot het volgend voorjaar. In afwachting daarvan besloot men: “...in de oude oranjerie zoveel van ’t aardrijk uit te graven dat de hoogste bomen er deze winter kunnen worden gesteld zonder de toppen te kwetsen of te **krencken**”.³⁶ Maar in 1642 vond dan toch de verbouwing plaats. De totale lengte werd nu 118 voet (37 m). Het tongewelf was in hout uitgevoerd want anderhalf jaar later wordt besloten dat “...de nieuwe **plancken** boven aent verwulf dicht sullen werden **gedreven**”.³⁷ Door het stoken in de galerij waren de delen van het gewelf blijkbaar gekrompen en moesten de kieren nu worden weggewerkt.

In 1646 was restauratie van de oude vleugel noodzakelijk en dit leek een goede gelegenheid om, althans wat de gevel betreft, een zekere **uniformiteit** te bewerkstelligen tussen het oude en het nieuwe gedeelte. Daarbij werd de oude ‘oranjerie’ zoveel mogelijk aangepast aan de nieuwe uitbreiding. Het steen- of **muurwerk** moest overeenkomstig de nieuwe galerij worden uitgevoerd.³⁸ Er kwamen niet alleen ook houten kruiskozijnen, maar het aantal vensters werd teruggebracht tot zes. Men had, ten behoeve van een veilige constructie, in de nieuwe galerij al met minder vensters genoegen moeten nemen. De zijwaartse druk die het tongewelf zou gaan uitoefenen vereiste nl. meer staand muurwerk. Zo is het te verklaren dat Commelyn bij zijn bezoek aan de galerij in 1676 slechts elf vensters telde, vijf in de nieuwe galerij en zes in het oude gedeelte. Tevens maakte men bij de restauratie van de gelegenheid gebruik de deur – waarschijnlijk twee traveeën – naar het westen op te schuiven, zodat hij nu, bijna in het midden, precies tegenover het **kruispad** kwam te liggen, dus ook recht tegenover de ingang van de ‘beestengalerij’.

Zoals hiervoor al is opgemerkt bracht Commelyn in 1676 een bezoek aan de Leidse Hortus. Deze Amsterdamse botanicus vermeldt in zijn ‘tractaat’ dat de oranjerie verwarmd wordt door “vier yzere Kaghgel-ovens” en dat zij bekwaam is “...tot het bewaren van alle vreemde Boom-gewassen en Planten, als ook mede voor Limoen- en Oranje-boomen”. Maar hij signaleert tevens enkele gebreken: “...ten eersten, aan de kruis-kozijnen, **welkers houte vensters** na buiten open slaan, hetgeen wy verwerpen, om dat by Winter-tijdt al te togtigh zijn, en als het dan zaght **we’er** maakt, dat die moeten werden **geopent**, te veel **schaduwe** veroorzaken, daarom oordeel de **glaaze Ramen** beter die doorgaans op-gaan, en haar **houte** of andere **slui-**

*Winter plaats
In den Hof van d' Academie
Tot Leyden.*

571. Pl. 32

*afb. 5. Gezicht in de 'oude oranjerie' (noordzijde Hortus). Kopergravure in J. Commelyn, *Nederlandtze Hesperides*, Amsterdam 1676.*

tinge met **dubbelde** sponningen van binnen hebben. Ten anderen, is den ingank in het midden, 't welk wel çierlijk staat, na den regel van de **bouw**-konst, maar is zeer **ondienstigh**, **alzo**o veel toghten bybrenght, die men dan genootzaakt is, met het stellen van een voor-Portaal buiten te houden, 't welk **zo**o gevoeghlijk niet en komt, als-dan wanneer den ingank van de Winter-plaats binnen 's huis kan gebraght **werden**".³⁹ Dankzij deze beschrijving weten wij dus dat de galerij in 1676 nog voorzien was van kruiskozijnen. Ook in verband met het tochten vragen wij ons af hoe de korte zijde afgesloten kan zijn geweest (afb. 5). De vijf meter hoge **boog**-opening moest voor het binnen brengen van de bomen immers geheel benut kunnen worden. Deuren van deze afmetingen zullen er niet zijn geweest, maar wellicht bracht men 's winters goed geïsoleerde houten schotten aan die in de zomer eventueel weer verwijderd konden worden.

De vergroting van 1686

Tijdens het directoraat van Prof. Hermann is er gelegenheid om de **Cruydhof** voor de derde maal uit te breiden. Door de geleidelijk aan opgekochte huisjes aan de Doelengracht (vroegere Achtergracht) af te breken zou een strook grond ter breedte van ongeveer 9.50 m gewonnen kunnen worden. Een nadeel was echter dat ook het in de jaren 1669-1671 door de architect Willem van der Helm ingerichte eerste 'Elaboratorium Chemicum' weer zou verdwijnen.⁴⁰ In april 1686 wordt desalniettemin aan Jacob Roman opgedragen "...een concept te formeren en bestek te maken tot vergroting van de hortus", alsmede "een bestek van een nieuwe **muur**".⁴¹ Wij hebben deze bestekken in het archief niet teruggevonden. Het terrein werd, voortbordurend op het bekende stramien, ingedeeld in bedden. Tegen de nieuwe achtermuur plaatste men, in de oost-westas, het zgn. '**lustpriël**', een aardige blikvanger wanneer men de tuin vanaf het Academieplein binnenkwam. De '**oranjerie**' werd nu voor de tweede maal naar het westen toe verlengd, deze keer met drie traveeën tot pal tegen de gracht. Waarschijnlijk voldeed de grote open ingang aan die kant toch al niet helemaal en leek een afsluiting als deze de beste oplossing. Voor het binnen brengen van hoge bomen heeft men toen, op de plaats van de centrale ingang, een grote **boog**-opening uitgebroken, die bijna tot aan de goot reikte (ruim 3 m hoog). Daarachter zal men een soort tochtportaal hebben gemaakt. Via de nieuwe aanbouw was het tegelijkertijd herbouwde 'Elaboratorium Chemicum' te bereiken, dat in februari 1687 werd betrokken.⁴² De nieuwe vleugel was overzolderd, te oordelen naar de vrij grote dakkapel (afb. 2).⁴³ Wij mogen aannemen dat ook bij deze bouw-activiteiten het advies van Jacob Roman werd ingewonnen.

De eerste kassen

Naarmate de tuin groter werd, aantal en soorten gewassen toenamen, kreeg men behoefte aan adequate broeikassen. Vergeleken met de eenvoudige lage bakken boden kassen met grote glaswanden en stookgelegenheden uiteraard meer mogelijkheden. De ‘ronde kas’ die Hermann in 1686 kon laten bouwen, betekende voor de Leidse Hortus een hele verbetering, hoewel deze serre nog niet te vergelijken is met de aan het eind van de 18de eeuw zo populair geworden kassen die aan alle kanten licht toelieten.⁴⁴ Op afb. 2 zien we hoe deze nieuwe, ten behoeve van een optimale lichtinval gebogen kas tegen het oostelijk uiteinde van de ‘oranjerie’ werd **aangebouwd**.⁴⁵ De kas was binnendoor, dus vanuit de ‘oranjerie’, toegankelijk. Hij was even hoog als de aangrenzende galerij (3.75 m), maar werd in de hoek iets hoger opgehaald ten behoeve van de ‘arbor draconis’, die zoals haar naam veronderstelt, flinke afmetingen kon aannemen.⁴⁶ De verwarming geschiedde door middel van “een groote onderaardsche Stooft” en de ramen konden, met uitzondering van één van de vier lantaarn-vensters, niet geopend worden.

De serre links op afb. 2 kwam in 1710 tot stand onder het directoraat van Prof. Boerhaave.⁴⁷ Deze kas was ruim 9.50 m lang en ook iets hoger dan de ‘ronde kas’. Omdat de situering niet ideaal was werd de linker helft iets naar het zuiden afgeschuind. Hier konden de beneden-ramen blijkbaar wel geopend worden.

Inmiddels waren er ook een veertig-tal “Kleyne Kassen met Glazen en houte Vensters beschermt”, tegen de gevel van de ‘oranjerie’ geplaatst.

Als we afb. 2 tenslotte nog eens in zijn geheel overzien dan moeten wij constateren dat er in de Hortus in 1718 geen enkel onbenut plekje meer over was. Geen wonder dat Boerhaave Curatoren toestemming vroeg plan ten buiten de Cruydhof te mogen aankweken (1725). Dit werd hem toegestaan en hij ontving daarvoor zelfs een beloning van f 200,- per jaar. De zo noodzakelijke uitbreiding van de Hortus kwam echter pas onder zijn opvolger, Adriaan van Royen, tot stand.

De uitbreiding van 1730-1736

In november 1730 kwam de curator Baron van Wassenaer met het voorstel de Hortus nogmaals uit te breiden. De secretaris David van Royen (broer van de Prof. **Botanices** Adriaan van Royen) werd opgedragen te onderzoeken of, en zo ja hoe, de Hortus vergroot moest worden. Twee maanden later al bood Van Royen Curatoren een uitvoerig rapport aan, vergezeld van een plattegrond van de voorgestelde vergroting.⁴⁸ Zijn belangrijkste argumen-

ten om de tuin inderdaad uit te breiden waren in de eerste plaats het enorme ruimtegebrek, met als gevolg uitputting van de grond, en in de tweede plaats de vrees door andere Nederlandse Universiteiten (Utrecht en Amsterdam) te worden voorbijgestreefd. Dit laatste argument zou waarschijnlijk op zichzelf al voldoende zijn geweest om de goedkeuring van Curatoren te verkrijgen! Als methode adviseerde Van Royen de tuin over zijn volle breedte naar het westen toe uit te leggen en wel tot aan de Veststraat, "...t'gunt een ampliatioe zijn zoude van 348 roeden", met andere woorden: de tuin zou meer dan verdubbeld worden "...en dienvolgende nooit weder zal behoeven uytgelegt te werden". Dit betekende dat drie huizenblokken, gelegen tussen Paterstraat en Catharina Veststeeg, zouden moeten worden afgebroken. Van de Staten van Holland wilde men gedaan krijgen dat zij een deel van de kosten in de vorm van subsidies voor hun rekening zouden nemen. Dit nu gelukte niet eerder dan op 30 november 1735. De ongeveer 100 huisjes op het bedoelde terrein moesten toen nog aangekocht (of onteigend) en afgebroken worden. Maar op 18 april 1736 kon de muur rond de nieuwe uitbreiding aanbesteed worden.⁴⁹ Daarna werden er twee 'dammen' in de Doelengracht gelegd om de twee tuinhelften met elkaar te verbinden. Het terrein werd vervolgens omgespit.⁵⁰ Dat men toen al over een definitief ontwerp voor de nieuwe aanleg beschikte blijkt uit een opdracht van 10 augustus 1736: "Laastelijk nog het Uytgraven van een halve kom" (afb. 3).⁵¹ Deze nieuwe aanleg was geen kleinigheid omdat ook de oude tuin geheel opnieuw ingericht zou worden.

Het is helaas niet bekend wie het ontwerp geleverd heeft. Was het Adriaan van Royen zelf, eventueel met behulp van Boerhaave die toen nog leefde? We weten ook dat de beroemde Zweedse botanicus Carl von Linné (Linnaeus 1707-1778), juist in die jaren in Leiden verbleef. Zou deze behave zijn botanische adviezen ook ideeën voor het ontwerp gegeven hebben? We moeten ook aan de architect Jacob van Werven denken, die immers de tekeningen maakte. Het is zelfs niet uitgesloten dat de Leidse amateur-tuinarchitect Pieter de la Court, die op het Rapenburg woonde (!), nog zijn zegje heeft kunnen doen. In ieder geval was hij op dit gebied niet de eerste de beste. In 1737 publiceerde hij een soort handleiding voor het aanleggen van buitenplaatsen, met het accent op de tuinen en alles wat daarmee in verband staat. Dit werk moet grote bekendheid hebben genoten, gezien het aantal herdrukken en zelfs vertalingen in het Frans en Duits.⁵²

Het ontwerp van 1736 kan zeker niet revolutionair genoemd worden, maar toch wil ik even stilstaan bij dit type tuin en zijn herkomst. Ofschoon wij dus niet precies weten langs welke weg het tot stand kwam is het wel duidelijk dat men zich heeft laten inspireren door de Franse zgn. 'formeel

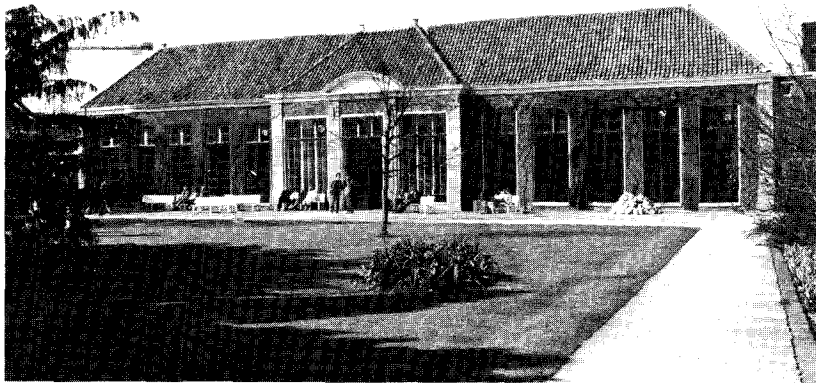
tuin'zoals deze ontwikkeld was door o.a. André Mollet en André le Nôtre, en waarvan de belangrijkste elementen zijn: het assenstelsel, waterpartijen en parterres. Als voornaamste uitgangspunt gold het beheersen van de ongetemde, wilde natuur. De natuur wordt als het ware ondergeschikt gemaakt, in toom gehouden: strakke rechte paden, geschoren hagen, regelmatig aangelegde vijvers en kanalen, volgens een streng geometrisch en symmetrisch patroon.⁵³ In Nederland kende men dit soort tuinen sinds 1633, toen Frederik Hendrik de tuin van het Huis te Honselaarsdijk door André Mollet liet aanleggen.

Afb. 3 toont ons de situatie in 1739.⁵⁴ Direct valt het 'kanaal' op, dat met zijn half-cirkelvormige verbreding in het midden de tuin in tweeën deelt. Aangezien het terrein naar de vestwal toe opliep had men de gelegenheid om rond deze halve cirkel een tweetal, op verschillend niveau gelegen, ringvormige 'paden' aan te leggen die onderling middels een paar treden verbonden waren. Zo ontstond een terrasvormige structuur, bekend uit de Franse formele tuin en die men 'amphitheater' noemde. Op deze manier kreeg de reeds lang bestaande Doelengracht een eigen niet onbelangrijke plaats in het ontwerp. Of er ook een fontein was heb ik niet kunnen achterhalen. Een rij bomen rondom dit geheel zorgde voor wat beschutting. Vervolgens zou ik willen wijzen op de twee elkaar kruisende hoofdasen. De lengte-as in de richting oost-west is de belangrijkste omdat deze zich het duidelijkst, bij het binnenkomen van de tuin vanaf het Academieplein, manifesteert. Hiervoor werd de ingang zelfs enkele meters naar het noorden toe verplaatst. Een kaarsrechte laan in de oude tuin leidt de blik vervolgens over de gracht en het 'amphitheater' heen, naar de nieuwe tuin. Aan het einde hiervan kijkt men tenslotte in het door het glooiende terrein ietwat hoger gelegen priëel, dat we nog kennen van de prent van Cruquius. Deze as heeft een lengte van ruim 120 m. De tweede kortere as (70 m) kruist de lengte-as in de achtertuin en staat loodrecht op de 'nieuwe oranjerie'. Volgens Franse opvattingen is dit een enigszins merkwaardige compositie. Door het ontbreken van een hoofdgebouw, het woonhuis dat op de belangrijkste as dient te staan, lijkt de Oranjerie deze functie te willen overnemen. Maar doordat zijn situering (met de voorgevel naar het zuiden toe) bepaald is, kwam hij op de kortste as te liggen, met als gevolg een vrij beperkt blikveld. Bovendien is er aan het einde van de laan niets dat het oog gevangen houdt. Wel kreeg de laan een extra accent door het plaatsen van een rij bomen aan weerszijden. Hierdoor kreeg het ontwerp iets halfslachtigs, dat echter gezien het feit dat het om een 'botanische tuin' gaat en niet om een representatieve buitenplaats, wel te vergeven is. Twee parallelle lengte-assen in de oude tuin zijn doorgetrokken over de bruggen tot in de achterste bomengroep, die zo zijn geplant dat zij de schuine afsnij-

ding van het terrein (aan de achterzijde) maskeren. De parterres in de nieuwe tuin zijn zeer eenvoudig gehouden, waarschijnlijk met hekwerk omgeven, terwijl de oude tuin zijn lange regelmatige bedden handhaafde, zij het opnieuw ietwat eentonig gerangschikt. Al met al een flinke ingreep die kennelijk met plezier is bedacht en met zorg werd **uitgevoerd**.

De Oranjerie

Blijkbaar heeft vanaf het begin het plan bestaan ook een nieuwe Oranjerie te bouwen, want wij komen in de Curatoren-notulen van 1737 de opdracht tegen om de “..fondamenten van een orangiehuys in de nieuwe tuijn te leggen”. Op 6 mei betaalt men Jacob van Werven 14 gld. 13 schellingen uit “wegens eenige gedane diensten en ‘t maken van **teijkeningen**”.⁵⁵ Wij mogen hieruit wel afleiden dat deze architect en stadsmeestermetselaar de ontwerper is geweest van de Oranjerie op afb. 3. De situering aan de noordzijde, met vensters op het zuiden, was uiteraard een voorwaarde waaraan niet te tornen viel. In verband met de diepte van het gebouw werd het terrein daar ter plaatse iets verbreed. Het ontwerp bestond uit een middenpartij met een veelhoekige plattegrond, geflankeerd door twee ondiepere zijvleugels. Het plan werd echter zo niet uitgevoerd, **want** als in 1741 de oudschepen van Amsterdam, G. van Papenbroeck, bericht dat hij voornemens is zijn ‘**antiqua marmora**’ en portretten van geleerden na zijn dood aan de Universiteit te legateren “hopende dat men daer toe een avantagieuze plaats **zoude** destineren” komt er een kink in de kabel.⁵⁶ Het werk blijft liggen tot 22 april 1744 als door Curatoren wordt “goed gevonden en **verstaen**, dat men met de Optimmeringh van het Orangiehuys zal voortvaeren, daer toe eligerende te volgen de tekeningh van **Daniel Marot** [1660-1752] met de Pilasters **zoo** dat dezelve van Schodzense steen zullen werden gemaect”. Dat deze reeds bejaarde architect inderdaad een ontwerp heeft gemaakt blijkt uit een betaling aan hem van 18 gld. 18 schellingen “wegens ‘t maken van een tekeningh van de nieuwe Orangerij”. Tevens wordt vermeld dat de rentmeester Marot’s tekening ontvangen heeft via de ‘Graeff van **Wassenaer**’.⁵⁷ De verklaring voor dit plotseling veranderen van architect moet haast wel zijn dat het voor de Leidse Universiteit eervolle en belangrijke legaat van Van Papenbroeck het rechtvaardigde en misschien zelfs de morele verplichting met zich mee bracht, alsnog een architect van naam, **Daniel Marot**, te vragen een nieuw ontwerp te maken voor de **Oranjerie**. Deze unieke verzameling zou in een fraai gebouw, staande in de Hortus, goed tot zijn recht komen. De collectie is het begin geweest van de verzameling oudheden van de Leidse Universiteit. Het feit dat de ‘Graeff van Wassenaer’, voor wiens familie Marot het huis aan de Kneuterdijk-Lange

afb. 6. 'Oranjerie'. Foto J.J. Terwen, 1980.

Voorhout in 1717 te 's-Gravenhage bouwde, als tussenpersoon fungeerde, doet veronderstellen dat zowel de Universiteit als de hoogbejaarde architect met deze opdracht financieel gediend waren.

Marot had dus bij zijn ontwerp rekening te houden met het feit dat de middenzaal, althans tijdelijk, een museumfunctie zou hebben. Dit had niet alleen consequenties voor de uitmonstering van de centrale ruimte, maar ook voor de fundering in verband met “de zwaarte van de beelden”. De reeds aanwezige fundering werd dan ook op zijn deugdelijkheid getoetst.⁵⁸ Marot's ontwerptekening is helaas tot nu toe niet achterhaald. Wel zijn de verschillende bestekken teruggevonden die nuttige, maar niet altijd even duidelijke, bouwtechnische informatie geven.⁵⁹ De Oranjerie is het enige historische gebouw in de Hortus dat bewaard bleef, en het is, zij het gewijzigd, nog steeds als Oranjerie in gebruik.

Afb. 6 toont het gebouw in functie. We zien een zeer eenvoudige symmetrische gevel van dertien traveeën, opgetrokken in baksteen.⁶⁰ De middenpartij springt iets naar voren (90 cm) en de centrale ingang kreeg als enig extra accent het segmentvormig gebogen fronton, een bescheiden

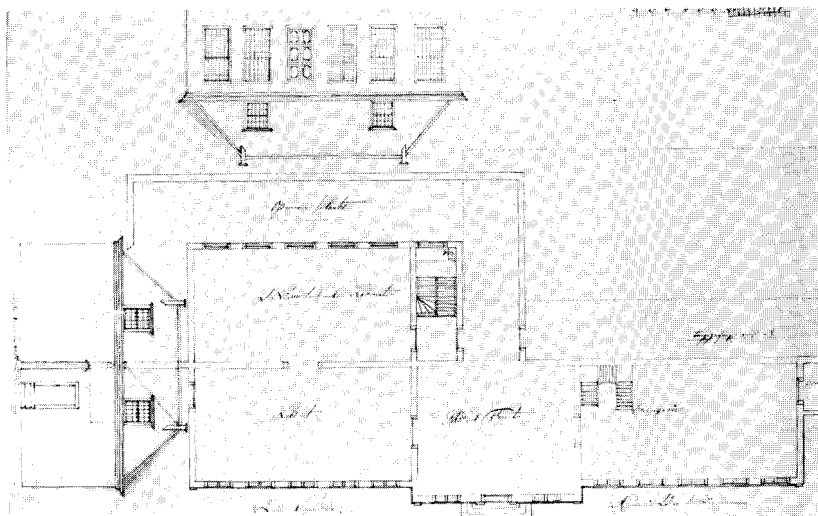

afb. 7. 'Oranjerie' (interieur zuidwand). Gewassen pentekening door Jacob van Werven, 1744. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

onderbreking van de strakke houten kroonlijst. Op de hoeken en tegen de **middenrisaliet** zijn strenge hardstenen pilasters geplaatst die een rustieke, horizontale profilering vertonen. De deur en beide vensters in de middenpartij lijken hiertussen vastgeklemd te zitten, een weinig orthodoxe oplossing, maar dankzij enkele tekeningen, respectievelijk uit 1744 en 1785, weten wij dat deze muurdoorbrekingen oorspronkelijk even breed waren als de vensters in de zijvleugels! (afb. 7 en 8).⁶¹ Afb. 7 geeft nog *andere* belangrijke informatie: de vensters waren oorspronkelijk niet alleen veel smaller (ongeveer 90 cm), maar blijken ook korter te zijn geweest, d.w.z. zij begonnen niet vlak boven de vloer, zoals in de huidige situatie het geval is. Wij mogen wel aannemen dat dit ook voor de zijvleugels gold, zodat er over de hele lengte van de gevel een **onderpui** bestond van ongeveer 88 cm hoogte! Mede gezien het feit dat deur en vensters in de middenrisaliet dus aanmerkelijk verbreed zijn, moeten wij nu helaas concluderen dat het authentieke ontwerp in het verleden nogal wat geweld is aangedaan. Het

Om een indruk te krijgen van het oorspronkelijke interieur moeten wij afgaan op een vijftal pentekeningen, een plattegrond en vier aanzichten, van de 'beeldenkamer', gemaakt door Van Werven in 1744, in verband met de voorgestelde opstelling van de collectie Van Papenbroeck.⁶² Afb. 9 laat bovenaan nog juist de lijst zien waarbinnen zich een ovaalvormige rand aftekent. Uit het bestek van 1744 en uit latere onderhoudsbestekken blijkt dat de middenzaal met een 'coupel' was afgedekt. Dit verklaart wellicht waarom Marot afzag van de polygonale, onregelmatig gevormde ruimte die Van Werven had ontworpen, (afb. 3). Hoe moeten wij ons nu deze koeplruimte voorstellen? De huidige toestand toont slechts de koofachtige overgang, via een smalle lijst, naar een geheel vlak plafond. Een bezoek aan de zolder van de Oranjerie heeft niet veel onthullends opgeleverd. De aanwezige kapspanten geven geen aanleiding te veronderstellen dat hier een

afb. 8. 'Oranjerie', uitbreidingsplan. Gewassen pentekening door Dirc 't Hart (?), 1785. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

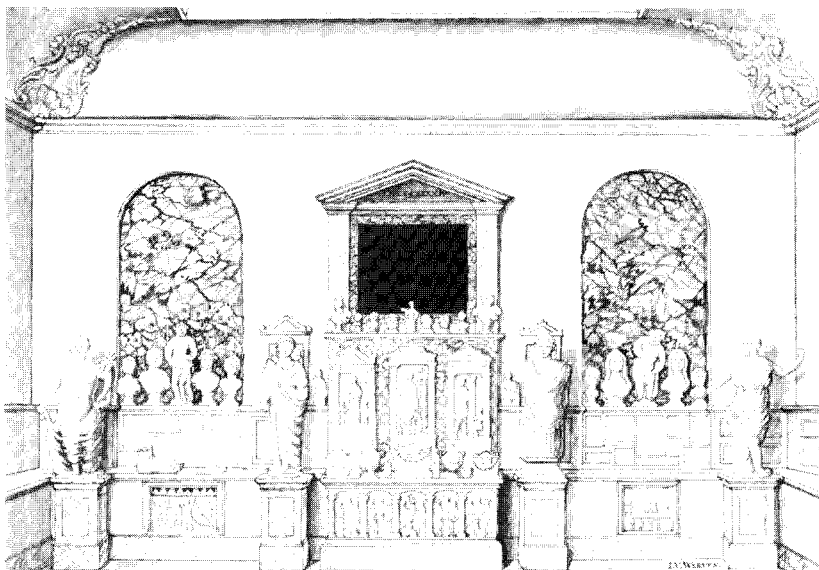

hoge, van buiten zichtbare, koepel is geweest. Als we ander werk van Marot bekijken dan valt op dat hij soms, binnen een vierkant of rechthoek, een gewelfd koepelachtig plafond toepast, een elegante manier om, in combinatie met een koof rondom, een betrekkelijk kleine ruimte wat meer hoogte, meer aanzien te geven. We moeten ons hierbij fraaie stucdecoraties voorstellen, ook wel geschilderde voorstellingen met *illusionistische* effecten, waarbij het lijkt alsof het 'gewelf naar de hemel toe geopend is. Een voorbeeld hiervan is het plafond van de Trêveszaal op het Binnenhof in Den Haag.⁶³ Een dergelijk, uiteraard minder rijk uitgevoerd, gewelfd plafond kan ik me ook in de 'beeldenkamer' van de Oranjerie voorstellen. Maar dan zal met het woord '*coupel*' vooral de gebogen koof bedoeld zijn. Het timmermansbestek geeft ook wel een suggestie in die richting: "de *coupel* zal uit de vier hoeken van de *kaamer coupelen*"! Dat bij een dergelijke constructie licht naar binnen viel lijkt niet erg waarschijnlijk, en ook op zolder wijst niets op het vroegere bestaan van een lichtkoepel.

Vermoedelijk is op materialen en afwerking teveel bezuinigd want in 1773 meldt de nog actief zijnde Jacob van Werven dat er scheuren zitten "in de *coupel* van de antiqiteitkamer van Van Papenbroeck". Deze wordt dan direct gerestaureerd.⁶⁴ In 1816 zijn er weer moeilijkheden als de 'fabriek en opziener' Pieter Geerling, in een brief aan Curatoren meldt dat het dak van het Kabinet Van Papenbroeck op instorten staat.⁶⁵ Welke constructie er ook geweest is, na de verhuizing van de collectie in 1820 zal het huidige vlakke plafond zijn aangebracht.

Afb. 9 geeft tevens een indruk van hoe de ruimte gedecoreerd en ingericht was. Afgebeeld is de lange zijde tegenover de ingang. In de aedícula (op het zwarte vlak) was een in het latijn gestelde inscriptie aangebracht ter nagedachtenis aan Van Papenbroeck.⁶⁶ De drie wanden zijn met hoge nissen geleed, van marmer-imitaties voorzien door de schilder Quirijn van Briemen, terwijl de nu nog aanwezige stucdecoratie in de hoeken werd verzorgd door de uit Italië afkomstige stucwerker Dominicus Minola.⁶⁷ Van de twee deuren naar de zijvleugels heeft men bij het ingebruiknemen als Oranjerie blijkbaar veel hinder ondervonden. De huidige toestand toont nl. op die plaatsen veel hogere, rond gebogen doorgangen, even hoog als de ondiepe nissen aan weerszijden.

Men besteedde veel aandacht aan een goede warmte-isolatie van het gebouw, een belangrijk aspect voor een Oranjerie, zeker in een tijd dat bijverwarming nogal gebrekkig was en vaak veel te wensen overliet. De muren werden extra zwaar uitgevoerd, anderhalve steen dik, terwijl men de kap isoleerde met behulp van boekweiddoppen. In het interieur plaatste men houten luiken voor de ramen, die ook nu nog aanwezig zijn.

afb. 9. 'Oranjerie' (interieur noordwand). Gewassen pentekening door Jacob van Werven, 1744. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

Bij de opening in 1745 werd alleen de rechter vleugel tot Oranjerie bestemd, welk gedeelte via een tussenportaal in verbinding kwam te staan met de nieuwe 'trekkas' (N op afb. 3). In dit gedeelte van het gebouw was ook de trap naar de zolder ontworpen, die echter nu niet meer aanwezig is (afb. 8). Deze kan alleen nog bereikt worden via een ladder en een later aangebrachte dakkapel aan de linker zijgevel. De westelijke vleugel van het gebouw werd enkele jaren later, in 1751, ingericht tot Kabinet voor de collectie Naturalia, die tot dan toe in de 'beestengalerij' gastvrijheid had genoten. De aanleiding tot deze verhuizing was een onverwachte uitbreiding van de verzameling toen op 9 augustus 1751 Graaf van Bentinck meedeelde zijn particuliere collectie 'curieusiteyten' te willen afstaan "ten einde daarvan een Kabinet van Naturalia voor d'Universiteit te formeeren".⁶⁸

De 'Grote Kast aan de Vijver'

De bouw van de door Van Werven ontworpen 'trekkas' (N op afb. 3), heeft hoogstwaarschijnlijk, in tegenstelling tot de Oranjerie, geen vertraging

ondervonden, maar zal zelfs met enige spoed zijn uitgevoerd. Bij de vergroting van 1736 moest immers 'de kas van Boerhaave' afgebroken worden en kon het bouwen van een nieuwe broeikas niet lang worden uitgesteld. Aan de hand van een, overigens ongedateerde, anonieme plattegrond-tekening heb ik geprobeerd een reconstructie van deze kas te maken.⁶⁹ Hij was ongeveer 30 voet lang, 14 voet breed en in hoogte gelijk aan het portaal: 14 voet (9.40 x 4.40 x 4.40 m). De ligging van de serre tegen de noordelijke muur was uiteraard ideaal, en de zeven ramen, ieder ruim een meter breed, waren zo dicht tegen elkaar geplaatst dat een maximum aan licht en zonnewarmte kon toetreden. De ramen konden niet geopend worden, terwijl de kas alleen via een deur in het tussenportaal toegankelijk was.

Uit een 'memorie van onderhoud', opgesteld door Van Werven in 1762, blijkt dat zowel de verwarmingsinstallatie van de Oranjerie, als die in de nieuwe kas niet aan de gestelde eisen voldeden. De ondergrondse kanalen in de Oranjerie bleken te diep te liggen en men loste dit op door er een kachel te plaatsen en een schoorsteen te maken. Voor de serre vroeg de Prof. Botanices, David van Royen, toestemming "het canael.....naer zijn genoegen te mogen laten verleggen".⁷⁰

Restauraties in de tweede helft van de 18de eeuw

Na 1760 werd regelmatig, om de drie tot vijf jaar, het onderhoud van de Academische Gebouwen aanbesteed. De gedrukte bestekken vanaf 1766 geven een goed overzicht van de verschillende reparatie-werkzaamheden, terwijl vóór die tijd incidenteel noodzakelijke herstellingen werden uitgevoerd. Zo bleek het in 1760 niet langer verantwoord een grondige restauratie van het "Ouwde Oranje **Huijs**" uit te stellen. Van Werven maakte melding van het feit dat de gevel gevaarlijk voorover gezakt was. De muur waar het houten tongewelf op rustte had toch blijkbaar de zijwaartse druk niet voldoende kunnen opvangen. Van Werven stelde voor het gehele dak af te nemen, het onderwerk van de 'coupel' te vangen en te schoren, waarna een nieuw dak zou kunnen worden aangebracht. Er kwamen blauwe pannen als op de 'rariteitenkamer' aan de overzijde.⁷¹

De huizen in de Nonnensteeg bewoond door de Prof. Botanices en de hortulanus waren, zoals we hebben gezien, van lieverlede tot in de Hortus uitgebreid, ten koste van de 'beestengalerij'. Het spreekt vanzelf dat ook deze panden zo nu en dan aan een opknapbeurt toe waren. Van Werven ontwierp in 1761 een nieuwe pui voor de woning van de hortulanus, terwijl het huis van de Prof. Botanices in 1772 een nieuwe gevel kreeg. Deze werd nu vijf traveeën breed, d.w.z. het linker gedeelte met de trapgevel (afb. 2) werd nu één geheel met de rest van het huis.⁷²

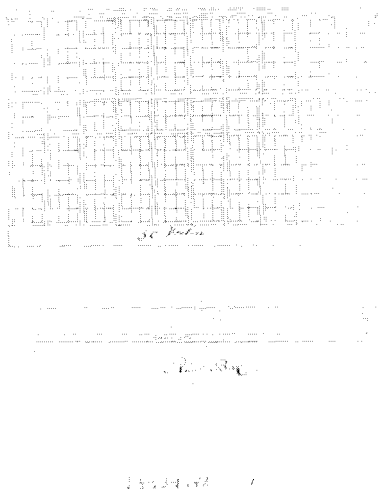
Niet uitgevoerde plannen in de tweede helft van de 18de eeuw

Aangezien de Collectie Naturalia in de linker vleugel van de Oranjerie zich voortdurend uitbreidde en men in 1785 een belangrijke verzameling zeegewassen verwierf uit de nalatenschap van Prof. J.D. Hahn, werden plannen gemaakt de te kleine ruimte naar het noorden uit te breiden. De 'stadsfabriek' Dirc 't Hart werd opgedragen een ontwerp te maken (afb. 8). Maar waarschijnlijk omdat intussen geheel andere plannen op stapel stonden, werd dit ongelukkige idee niet uitgevoerd. Wij hebben er wél een opmeting van de Oranjerie aan over gehouden.

De algemeen heersende ruimtenood van de Academische Inrichtingen had Curatoren tenslotte doen besluiten een geheel nieuw Academiegebouw op te richten op de plaats van het oude. Hierin zouden behalve de Bibliotheek, ook de auditoria, Kabinetten van Physica en Naturalia en zelfs het Observatorium ondergebracht moeten worden. Het spreekt vanzelf dat een uitbreiding van het 'Naturaliën-kabinet' in de Oranjerie toen niet meer aan de orde was. De architecten F.L. Gunkel en J. van Westenhout kregen op 3 september 1785 opdracht plannen voor een dergelijk gebouw te maken. De Prof. Botanices, David van Royen, was echter zeer ongelukkig met het voorstel aangezien het een plan betrof waarbij nagenoeg de gehele voortuin volgebouwd zou worden. Om zijn bezwaren extra kracht bij te zetten suggereerde hij dat uitvoering van de plannen onbetaalbaar duur zou blijken uit te vallen. De Oranjerie van 1744 schetste hij af als een voor zijn functie ongeschikt gebouw, dat in de nieuwe situatie (uitbreiding van de te klein geworden Hortus naar het noorden) onmogelijk gehandhaafd zou kunnen worden, het is nl. te hoog, te diep, het heeft te weinig lucht en zou aan alle kanten onbebouwd komen te staan, "kortom het heeft voor een tuingebouw meer parade als nut".⁷³ Het bouwen van een nieuwe Oranjerie betekende een extra post op de toch al te krappe begroting, reden waarom Curatoren van dit plan afzagen. Van Royen had wel hoog spel gespeeld want 40 jaar na haar oprichting dreigde dus de sloop van Marot's wellicht laatste - schepping!⁷⁴

De 'Engelsche kast'

In aansluiting aan het aftreden van David van Royen werd S.J. Brugmans op 1 juni 1786 benoemd. Een van zijn eerste activiteiten was het bouwen van een nieuwe kas: de 'Engelsche kast', naast de 'Africaansche ronde kast', (afb. 10). Dit is het vroegste kas-ontwerp voor de Leidse Hortus dat we kennen. Hij nam de plaats in van het kleine verwarmde kasje N op de

*afb. 10. 'Engelsche kast', ontwerp.
Pentekening door Dirc 't Hart (?),
1787. Leiden, Universiteitsbiblio-
theek: Archief Curatoren (AC I 67).*

prent van Cruquius (afb. 2). De plattegrond laat duidelijk zien dat hij pal tegen de 'ronde kas' werd aangebouwd en dat zelfs het verwarmingskanaal op deze kas aangesloten was. Het is waarschijnlijk dat de bovenste rij ramen, bij wijze van dak, iets naar achteren helde om meer licht en warmte te kunnen binnenlaten.⁷⁵ De knik zit op een hoogte van 12 voet (3.75 m), d.w.z. even hoog als de 'ronde kas' en de 'oude orangerie' daarnaast. Voor zover wij hebben kunnen achterhalen is deze kas de eerste van dit type in de Hortus, en het idee uit Engeland afkomstig. In de verticale glaswand werd ook dezelfde onderverdeling aangebracht als in de 'ronde kas', zij het dat de 'Engelsche kast', naar moderne maatstaven, smallere houten kozijnen kreeg, dus méér glas.⁷⁶ Zo ontstond dus, door aanpassing aan de bestaande bebouwing, een harmonische wand van kassen uit verschillende perioden. De warmte-isolatie geschiedde op de bekende manier: achterwand en zijwand werden beschoten en met boekweitdoppen opgevuld.⁷⁷

Aan het einde van dit eerste deel gekomen wil ik nog een enkele opmerking maken over hoe men in deze tijd, behalve aan de zuiver functionele kassenbouw, ook aandacht besteedde aan de meer 'romantische entourage' in de Hortus.

Na de uitbreiding van 1736 kwam ik in de onderhoudsbestekken regelmatig opmerkingen tegen over vervanging van houten planken van het ‘amphitheater’ “leggende des Zomers om de Kom”. Ik heb niet kunnen vinden wat hiermee bedoeld werd, maar het lijkt me niet onmogelijk dat men gedurende de zomermaanden een aantal zitplaatsen in de halve cirkel opstelde om bezoekers de gelegenheid te geven in de schaduw van de omringende bomen even neer te strijken.

Deze gedachte kwam weer bij me op tijdens het lezen van een bestekje uit 1794. De timmerman kreeg toen opdracht om het ‘Zomerhuisje’, staande tegen de vestmuur in de as van de tuin (afb. 3, R) af te breken en daarvoor in de plaats een zgn. ‘Munmkskap’ op te bouwen. Ik heb geprobeerd aan de hand van de beschrijving een reconstructie van dit bouwsel te maken, en tevoorschijn kwam een soort priëel, met de plattegrond van een halve cirkel. Het skelet bestond uit houten stijlen waartegen taaie buigzame (vanwege de ronde vorm) tuinlatten gespijkerd werden. De kap was op dezelfde wijze rond gebogen en opende naar de voorzijde in een halve cirkel, zodat een soort ingangspoort ontstond. De vorm doet nog het meest denken aan een ouderwetse rieten strandstoel. De voorkant was 9 voet breed en 12 voet hoog (2.80 m x 3.75 m). In het interieur werd aan de stijlen rondom een bank vastgetimmerd. Ik veronderstel dat het latwerk begroeid zal zijn geweest, een vriendelijk rustplaatsje dus om van daaruit gemakkelijk over het naar beneden glooiende terrein de gehele Hortus te kunnen overzien.

Met dit laatste bouwsel uit de 18de eeuw zou ik mijn artikel over de geschiedenis van de Hortus-gebouwen tot 1815, willen besluiten. Bij een volgende gelegenheid zullen wij zien hoe de Hortus in de 19de en 20ste eeuw uitgroeide tot de tuin zoals wij hem vandaag kennen.

AANTEKENINGEN

1. Eerder gestichte Universiteitstuinen in Europa: Pisa (1543), Padua (1545), Florence (1550), Bologna (1567).
2. Alle basisgegevens voor dit artikel heb ik ontleend aan H. Veendorp en L.G.M. Baas Becking, *Hortus Academicus Lugduno-Batavus 7587-1937*, Haarlem 1938. Voor een algemeen overzicht van de geschiedenis van de Hortus verwijs ik dan ook naar deze publicatie.
3. Catalogus Tentoonstelling *Afbeeldingen der Academische Gebouwen*, Leiden 1931. In de bundel *Pallas Leidensis*, Leiden 1925, wijdde J. Huizinga een artikel aan de “Academische Gebouwen”, dat echter zeer summier is.
4. Op deze plaats zou ik graag al **degenen** die mij op enigerlei wijze bij het onderzoek hebben geholpen van harte dankzeggen. Hierbij denk ik met name aan Drs. J. Heniger (Bio-historisch Instituut Utrecht), Mej. J. Kruijer (Hortus Botanicus Leiden), C.J.W. van Wanrooy, fotograaf

(Prentenkabinet/Kunsthistorisch Instituut der Rijksuniversiteit Leiden), en de medewerkers van het Academisch Historisch Museum (Rijksuniversiteit Leiden), de Gemeentelijke Archiefdienst (Leiden), het Kadaster (Leiden), de afdeling Westerse Handschriften (Universiteitsbibliotheek Leiden). O.a. voor de interpretatie van bouwtechnische gegevens kon ik steeds rekenen op de hulp van mijn man Prof. Ir. J.J. Terwen.

5. De kapel van de zuster Dominicanessen ("Witte Nonnen") werd in 1581 tot lesgebouw ingericht.

6. Zie voor de bestemming van "de ledige plaetse achter de universiteit", P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, 's-Gravenhage 1913-1924 (verder afgekort als Bronnen), dl. 1 p. 51, Bijlage 122.

7. De vraag is of de randbebouwing aan west- en zuidzijde in zijn geheel in 1592 ontstond; wij lezen n.l. bij H.J. Witkam, "Dienstwoningen der pedellen", *Leids Jaarboekje* 63 (1971), p. 71, dat in april 1594 de vier lindebomen die in de Cruydhof stonden, verplaatst werden naar de Achtergracht *naast* de pedelswoning "tot luheyt voordien westen wint"! Dit artikel geeft overigens ook een beschrijving van het terrein en omringende bebouwing, tevens een eenvoudig plattegrondje van de situatie rond 1592.

8. H. Pronk, *Het Academieplein*, Leiden 1978, getypt verslag van projectgroep-onderzoek, Prentenkabinet/Kunsthistorisch Instituut, p. 9-11. Bewaard gebleven zijn een bestek voor deze muur, daterend van april 1594 en een ongedateerde plattegrondtekening van de poort: Archief Curatoren (verder afgekort als AC) I 150.

9. Op de plattegrond van 1601, afgedrukt in Catalogus Tentoonstelling *Leidse Universiteit 400*, Amsterdam 1975, (verder afgekort als *Cat. tent. A'dam*), p. 167, bevindt zich rechts tegen de westmuur een aardig priël dat zelfs sterke overeenkomsten vertoont met priëlen uit de *Hypnerotomachia Poliphili* van Francesco Colonna, Venetië 1499. Op de prent van 1610 (afb. 1) komt dit bouwsel echter niet meer voor.

10. Witkam 1971, a.w. p. 69.

11. Resoluties Curatoren (verder afgekort als Res. Cur.) 8 febr. 1599 (AC I 19, fol. 57). De al in de 17de eeuw gebezigde naam "Ambulacrum" (bijv. in de plantencatalogus van P. Hermann, 1687) is mijns inziens eigenlijk niet juist. Ambulacrum is 'wandelpaats', maar deze functie heeft het gebouwtje eigenlijk nooit gehad. De oorspronkelijke naam 'galerij' is hier inderdaad misleidend, maar is slechts te verklaren uit de langgerekte vorm van het gebouw.

12. J.E. Kroon, *Bijdragen tot de geschiedenis van het geneeskundig onderwijs aan de Leidse Universiteit 1575-1625*, Leiden 1911, (dissertatie), p. 70.

13. Bijlagen Res. Cur. 1599 (AC 141). Het was gebruikelijk dat de stadstimmerman ook voor de Universiteit werkte, totdat zij, in de 19de eeuw, een eigen opzichter aanstelde.

14. Breedte 12 voet (3.75 m), hoogte tot aangedoot 10 voet (3.20 m). Afmetingen ontleendaan onderhoudsbestekken en tekening afb. 4. Waar sprake is van bestekken bevinden deze zich in AC I 150, tenzij anders vermeld.

15. Dit is het reeds genoemde oude 'molkenhuys' aan de Achtergracht, de woning die aan Cluyt was toegewezen, maar die in 1610 al als 'thuynhuys' dienst deed voor de opslag van gereedschap. Zie Witkam 1971, a.w. p. 78, noot 105, en correspondentie J. Heniger d.d. 2-7-1969, Archief Hortus Botanicus.

16. Afgebeeld in E.H. ter Kuile, *De Nederlandsche monumenten vangeschiedenis en kunst*, Leiden en Westelijk Rijnland, Den Haag 1944, pl. LXXXIII, nr. 203 en 204.

17. Scalyn = schaliën, Nederlandse en Vlaamse naam voor lei, kwamen ook wel in hout voor.

18. Kroon 1911, a.w. p. 71.

19. Uit de 18de eeuwse onderhoudsbestekken is gebleken dat de ruimte overzolderd was. Om deze te bereiken zal men één of meerdere laddertjes gebruikt hebben.

20. Zie voor volledige tekst met vertaling Kroon 1911, a.w. p. 72.

21. G. 't Hart, *Rijnland's Huis 1578-1798*, [z.pl.] 1979, afb. p. 34. Zie ook het ontwerp van Lieven de Key voor het Leidse stadhuis (1594) in Ter Kuile 1944, a.w. p. 51 en pl. XXVII, nr. 70.

22. J. Jsz. Orlers, *Beschryvinge der Stad Leyden*, Leiden 1641², p. 205. In zijn artikel "De eerste Nederlandse Wetenschappelijke reis naar Oost-Indië, 1599-1601", *Leids Jaarboekje* 65 (1973), p. 27-49, vertelt J. Heniger hoe Curatoren handig gebruik maakten van de reizen die de Oude

- Oost-Indische Compagnie (en later de Verenigde Oost-Indische Compagnie) ondernam om de collectie uit te breiden. Onder **Boerhaave** in 1719, toen “de rariteyten door de **langdurigheyt** van de tijd **meerendeels seer** waren **vergaen**”, werd nogmaals een beroep op de handelsvloot gedaan “alle soorten van rariteyten herwaarts te doen transporteeren”, (Bronnen IV, p. 3 11). Een mooi voorbeeld van Hollands opportunisme! Ook werd de verzameling uitgebreid door aankoop van particulieren ofwel middels schenkingen: “Onder de aanzienlijke mannen, die het hunne tot die verzameling toe **bragten**, wordt ook **Joan Maurits**, Graaf van Nassau, genoemd, die, van het jaar 1637 tot 1644, Landvoogd van **Braziliën** was, en, gedurende dien tijd, veel zeldzaams en opmerkelijks ten behoeve der Hoogeschool van daar overzond”, zo meldt **Siegenbeek** in 1829. (M. Siegenbeek, *Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool* 7575-7825, Leiden 1829, dl. 11, p. 89).
23. Bijlagen Res. Cur. 8 **aug.** 1766: situatietekening (AC I 54).
24. E. Pelinck, “De functionarissen belast met de zorg voor de stadsbouwwerken te Leiden, (1575-1818)”, *Leids Jaarboekje*, 59 (1967), p. 67.
25. Res. Cur. 8 mei 1727 en 4 juni 1727, (AC I 31, resp. fol. 83 en 86).
26. Bijlagen Res. Cur. 1727 (AC I 45).
27. Als timmerman trad op Pieter van Drongen, die op 1 april 1728 tot stadstimmerman zou worden benoemd.
28. Res. Cur. **nov.** 1609 (AC I 20, fol. 178”).
29. Orlers 1641, a.w. p. 206.
30. Archief van de Burgemeesteren als Curatoren van de Universiteit nr. 12 (Gemeentelijke Archiefdienst Leiden, verder afgekort als GAL), Register van de Universiteit, vol. 6, fol. 284, 20 sept. 1643. Drs. J. Heniger maakte mij op deze en de volgende gegevens uit het Register van de Universiteit (noot 34, 36, 37, 38) attent.
31. Afgeleid van de reconstructie-tekening door J. Heniger in *Janus*, tome LVIII, (1971), p. 12, fig. 1. Orlers spreekt in a.w. 164 1, p. 206, over “32 treden ofte passen binnen de **muyren**”. J. Commelyn, *Nederlandse Hesperides*, Amsterdam 1676, geeft op p. 38 de volgende afmetingen op: breedte 15 voet (4.71 m), hoogte 12-16 voet (3.77 m tot aan de goot en 5.02 m tot aan de nok).
32. Res. Cur. 8 mei 1612 (AC 120, fol. 329”). Deze passage kan m.i. geen betrekking hebben op de ‘beestengalerij’ zoals Kroon en Veendorp en Baas Becking menen. Er is duidelijk sprake van de ‘Nieuwe **Galerije**’ en bovendien had de ‘beestengalerij’ naar mijn weten alleen luiken op de kleine dakkapellen. De vergissing zit waarschijnlijk in het woord “vermaaken” dat als repareren is opgevat, terwijl het ook gewoon “maken” kan betekenen. P.G.J. van Sterkenburg, *Een glossarium van zeventiende-eeuws Nederlands*, Groningen 1977, p. 232.
33. Pelinck 1967, a.w. p. 62. Betalingen aan **Hendrick Cornelisz.** van Bilderbeek, metselaar, en aan Gerard Lenaerts, thesaurier **extraordinaris**, voor respectievelijk arbeidsloon en geleverde kalk en steen voor de nieuwe galerij in de Rentmeestersrekening van 1612 (AC I 290, fol. CXCVI en fol. CXCVI”).
34. Reg. van de Universiteit, vol. 6, fol. 162, 13 **aug.** 164 1.
35. Witte (H. Witte, *’s Rijks Academiëtuin te Leiden*, Haarlem 1887, p. 11) en Heniger (Cut. tent. A’dam, 1975, p. 178) meenden ten onrechte dat deze prent betrekking heeft op de ‘beestengalerij’ aan de overzijde. Zie ook mijn bijdrage in de Catalogus Tentoonstelling Universiteit en Architectuur, Leiden 1979, p. 12-13.
36. Reg. van de Universiteit, vol. 6, fol. 174, 21 okt. 1641.
37. Idem, fol. 284, 20 sept. 1643.
38. Idem, fol. 416^v, 29 juni 1646.
39. Commelyn 1676, a.w. p. 38.
40. Bronnen 111, p. 2.51, en J. Heniger, “Driehonderd jaar scheikunde in Leiden”, *Chemisch Weekblad* 32 (1969). Het laboratorium was vanuit de Hortus toegankelijk.
41. Res. Cur. 10 april 1686 (ACI 28, resp. fol. 22 en 24). Zie over prof. Hermann: P. Smit, “Paul Hermann (1646-1695). Ein Vertreter der niederländischen Botanik des 17. Jahrhunderts”, *Wissenschaftliche Beiträge Martin-Luther-Uniwersität Halle*, 19692, p. 69-88; J. Heniger, “Der wissenschaftliche Nachlass von Paul Hermann”, a.w., p. 527-560.

42. Res. Cur. 22 febr. 1687 (AC 1 28, fol. 41). Zie ook Heniger 1969 a.w.
43. Recht tegenover de uitbreiding vond **nó**g geen verbouwing plaats: het aan de hortulanus toegewezen huis op de hoek Nonnensteeg-Doelengracht kreeg een opknapbeurt. Res. Cur. 22 febr. 1687 (AC 1 28, fol. 41).
44. Res. Cur. 8 nov. 1686 (AC 1 28, fol. 36).
45. Daarnaast zien we ook de "Eerste Broey-kas met een konstige **Onderstoof**" (N), die **Hermann** al in 1682 had kunnen laten maken. Res. Cur. 3 maart 1682, (AC 127. fol. 176).
46. De grootste diepte was ongeveer **4.40 m**, terwijl de lengte ongeveer 6.28 m bedroeg.
47. Res. Cur. 12 okt. 1709 (AC 1 29, fol. 528).
48. Res. Cur. 8 nov. 1730 (AC 131); Res. Cur. 9 jan. 1731 (AC 131, fol. 289 en 439, bijlage A).
49. Bijlagen Res. Cur. 1736 (AC 1 46 nr. 108; bestek nieuwe muur).
50. Bij deze werkzaamheden werden resten van kapel en andere gebouwen, alsmede beenderen gevonden. (E. Pelinck, *Openbaregebouwen en de voornaamste daarin gevestigde instellingen te Leiden tot 17850*, Leiden 1954, getypt verslag GAL, hfdst. 'Hortus Botanicus'.
51. Deze vijver zou 6 roeden (22.60 m) breed zijn, op ongeveer 3 roeden (11.30 m) uit de wal-kant. Bijlagen Res. Cur. 1736 (AC 1 46, nr. 114 en 117).
52. [Pieter de la Court] *Byzondere aenmerkingen over het aenleggen van pragtige en gemeene landhuizen, lusthoven, plantagien en aenklevende cieraeden*, Leiden 1737. Zie ook L.A. Driessen, "Pieter de la Court van der Voort, millionair en dilettant-tuinarchitect 1664-1739", *Leidsch Jaarboekje* 37 (1945), p. 152-164.
53. André Mollet, *Jardin de plaisir*, Stockholm 1651. **Le Nôtre: Vaux-le-Vicomte 1656-1661**. De aanleg bij Versailles begon in 1661 en ging door tot ongeveer 1700. Chr. Thacker, *The history of gardens*, Londen 1979 (Nederlandse vertaling: *Tuinen door de eeuwen* heen, Amsterdam 1979).
54. De oorspronkelijke tekening, een vogelvlucht met enkele afwijkingen in vergelijking met de prent, bevindt zich eveneens in het GAL prentverz. nr. 13525.
55. Res. Cur. 11 mei 1737 (AC 132, fol. 217); Res. Cur. 16 mei 1737, (AC 132, fol. 223); AC 1 226 28 nov. 1737.
56. 'Res. Cur. 10 april 1741 (AC 1 32, fol. 503-504).
57. Res. Cur. 22 april 1744 (AC 133, fol. 42-43); Res. Cur. 16 dec. 1743 (AC 133, fol. 135). Het is niet geheel uit te sluiten dat Marot's zoon, **Daniel Marot jr.** (1695-1769), die 'constschilder' was, hier als architect is bedoeld. Maar, gezien het feit dat van hem tot nu toe, behalve enkele interieurontwerpen, géén **bouwkundige tekeningen** bekend zijn, is dit niet erg waarschijnlijk.
58. Res. Cur. 8 nov. 1743 (AC 1 33).
59. Bestekken Oranjerie in de Bijlagen Res. Cur., d.d. 6 juni 1744 en 19 sept. 1744 (AC 147).
60. De afmetingen verschillen enigszins van die in het ontwerp van Van Werven. In het bestek van de metselaar (Bijlagen Res. Cur. 1744) blijkt het gebouw 120 voet (37.68 m) lang te moeten worden, diepte zijvleugels 22 voet (6.90 m) en diepte middenpartij 25 voet (7.85 m), dus iets langer en smaller dan bij Van Werven. Tot aan de lijst werd het gebouw 18 voet (5.65 m) hoog. Er kwam een schilddak als afdekking.
61. Inspectie ter plaatse geeft nieuw metselwerk in de vakken daarboven te zien.
62. De vijf gewassen pentekeningen, plattegrond en vier wanden, bevinden zich in het GAL prentverz. nrs. 16009 en 16004a.
63. M.D. Ozinga, *Daniel Marot*, Amsterdam 1938, pl. 21.
64. Bijlagen Res. Cur. resp. 3 mei 1773 en 17 aug. 1773 (AC 157).
65. Ingekomen Stukken 8 juli 1816 (AC 11 69 nr. 121).
66. *Bronnen* V, p. 259, 14 okt. 1744; Bijlage nr. 1082.
67. Bestek stucadoor 1744 (AC 1 47).
68. Res. Cur. 9 aug. 1751 en 7 mei 1753 (AC 1 33).
69. Tekening verwarmingsinrichting 'Groote kas' (N) bevindt zich in GAL prentverz. nr. 32 160. Hoogte afgeleid uit bestekken.
70. De 'Groote kast aan de Vijver' zoals deze serre later wordt genoemd, werd in 1762 grondig gerestaureerd. Uit de bestekken blijkt dat o.a. de kap, die aan de voorzijde van een overstekende 'Luyfel' was voorzien, geheel vernieuwd moest worden. De isolatie van het dak gebeurde met 'vlasscheeve of vulsel' (houtig afval van vlasstengels), en de metselaar zou het "dak weder-

om dekken met **alderbeste** Roode pannen". De glazenmaker kreeg tot taak "7 nieuwe **Raamen** met nieuw gemeen grof glas" te plaatsen.

71. Bijlagen Res. Cur. 8 **aug.** 1760 (AC 1 51).

72. Bijlagen Res. Cur. 31 **aug.** 1761 (AC 152). Naast het huis van de Prof. **Botanices** stond sinds 1675 het Laboratorium Physicum, dat in 1743 **door Jacob** van Werven was uitgebreid met een 'Instrumentkamer'. Het pand werd toen negen travéeën lang. Zie de aardige tekening van deze panden door J.J. Bylaert, GAL **prentverz.** nr. 13541 (afgebeeld bij Veendorp en Baas Becking, p. 99).

73. Rapport van Van Royen: Bijlagen Res. Cur. gedateerd 1 febr. 1786 (AC 161, bij 18 **nov.** 1785). Hierbij is ook een schetsje van de voorgestelde uitbreiding van de Hortus, die een gedeelte van het **Doelenterrein** tot aan de Doelensteeg in beslag zou nemen.

74. De keuze viel daarna op het terrein links **van** het bestaande Academieggebouw, strekkende van de Nonnensteeg tot aan **de Kolmakersteeg**. Ook dit, totaal nieuwe, project werd om tot nu onbekende redenen niet uitgevoerd. Cat.Tent. *Universiteit @Architectuur*, Leiden 1979, p. 43-44

75. Door de dakhelling is het niet goed mogelijk de juiste hoogte te bepalen en de bronnen geven wisselende getallen op. Bij een aangenomen hoogte van 16 voet (5 m) was de dakhelling 22°.

76. De lengte was, zoals we van de tekening kunnen aflezen 30 voet en de breedte 9.5 voet (9.50 **m x 3 m**).

77. Voor de driehoek in de zijwand en de ramen op het schuine dak werden in 1794 'stroo-ramen' (kruis- en regelwerk aan beide zijden met bordpapier bekleed. Bordpapier tevoren in kokende lijnolie gedoopt, Tussenruimte met stro opgevuld) besteld. Tegelijkertijd werden in beide kassen de stookgaten en kanalen verlegd, maar ik heb niet kunnen achterhalen wat **er** precies gebeurde en waarom deze verandering nodig was. Zie voor Engelse kassen in de tweede helft van de 18de eeuw: Philip Miller, *The Gardeners Dictionary*, 1754 (reprint 1969), p. 1330-1344.

Foto's **Prentenkabinet/Kunsthistorisch** Instituut der Rijksuniversiteit Leiden, tenzij anders vermeld.

VAN RHEINLAND NAAR RIJNLAND

Bodemvondsten in Leiden

door

H. Suurmond-van Leeuwen

In 1976 werd op het terrein van de toekomstige nieuwbouw van het Hoogheemraadschap van Rijnland door het Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam een archeologisch bodemonderzoek verricht. Over de aardewerkvondsten werd in het officiële verslag van dit onderzoek echter nauwelijks gerept. Deze bleken voor de **beroepsarcheoloog** kennelijk van weinig waarde, getuige de volgende zinsnede “Over de vondsten in het algemeen is eigenlijk weinig te vermelden; het te verwachten aardewerk, naast enig botmateriaal en een geringe hoeveelheid leer. Enige specialisatie, sociale status of opvallende handelsrelaties van de bewoners laat zich uit de mobilia niet aflezen. Het enige vermeldenswaardige voorwerp is een kaphamer of dissel uit de 15de eeuw”.

Vanuit de archeologie gezien moge dan het gevonden aardewerk nauwelijks interessant zijn, voor Leiden is met name het “steengoed” toch een fraaie aanvulling op de reeds aanwezige collecties laat-middeleeuws aardewerk.

Tijdens het onderzoek stuitte men op een tweetal beerputten, waarvan de modderige inhoud door een graafmachine naar boven werd gehaald. Leden van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland, afdeling Rijnstreek, hebben met veel zorg zoveel mogelijk scherven uit de bagger verzameld en vervolgens gewassen en gesorteerd. Gaaf aardewerk werd op enkele kleinere voorwerpen na nauwelijks aangetroffen. Scherven des te meer; dozen vol met fragmenten van gebruiks-aardewerk alsmede vele majolicascherpen.

Uit de veelheid van fragmenten van het hardgebakken “Steinzeug”, afkomstig uit het Rheinland en wel voornamelijk de streek rond Aken en Keulen, lukte het met veel moeite een tweetal kruiken te restaureren terwijl een derde met behulp van vrij veel gips zover in elkaar kon worden gezet dat toch een goed beeld van deze kruik kon worden verkregen. Het fraaiste exemplaar is ongetwijfeld de slanke kruik van hardgebakken steengoed, voorzien van zoutglazuur en goudbruin van kleur (afb. 1 links). De kruik is 29,5 cm hoog en toont 3 medaillons, waarvan er twee identiek zijn

afb. 1. Twee steengoed kruiken uit Raeren; links Jan Baldemskruik, rechts Boerendanskruik.

afb. 2. Detail van de Boerendanskruik: mythologische figuur met de naam IAN BALDMS.

**afb. 3 Detail van de Boerendanskruik; tekst: WILLEN: DANSEN: VL
R VICH: VNND.**

(afb. 2). De medaillons tonen mythologische figuren, terwijl in de randversiering de letters IAN BALDMS staan. De kruik was niet compleet en er zijn restauraties verricht aan hals en wand, terwijl ook een ontbrekend stuk van het oor is bijgemaakt.

De tweede kruik is een zgn. “Boerendanskruik”, (afb. 1, rechts) en 29 cm hoog. Ook deze kruik behoort tot het zgn. steengoed, is eveneens voorzien van zoutglazuur en toont een iets donkerder kleur bruin dan de vorige. De versiering bestaat uit een fries met dansende paren met als onderschrift: “GERET BLAES NV VRY SY ZY (NT AL) H (EI WIR) WILLEN DANSEN VM (LERRE B)RVICH VNND HAREN KRANSSEN” (afb. 3 en 4). De halsversiering toont een vrouwenkopje (afb. 5), initialen ontbreken helaas. Ook deze kruik was niet compleet, met behulp van gips werden restauraties aan hals, buik en oor uitgevoerd.²

De derde steengoed kruik is ook donkerbruin van kleur en voorzien van zoutglazuur. Het bovenste deel ontbreekt. De versiering toont een fries met in het midden het wapen van de stad Amsterdam, geflankeerd door twee griffioenen (afb. 6).

Wat de herkomst van de kruiken betreft maakt de naam IAN BALDMS het ons gemakkelijk. Jan Baldems Mennincken, zoals zijn volledige naam luidde, was in de jaren 1589-1613 een zeer bekende pottenbakker in Raeren. Dit dorp, circa 8 kilometer van Aken verwijderd, ligt thans op Belgisch grondgebied. De Menninckens behoorden tot een zeer uitgebreide familie, die vanaf het begin van de 15de eeuw tot aan het einde van de vorige eeuw het pottenbakkersambacht uitoefenden. Vele leden van deze wijdvertakte

afb. 4. Detail van de Boerendanskruike; tekst: RVICH: VNND: HAREN: KRANSSEN.

familie hebben alleen hun voornamen gebruikt. Jan Baldems had in zijn tijd het grootste en bloeiendste bedrijf in Raeren. Veel van zijn werkstukken zijn zowel gesigneerd als gedateerd. In het Hetjens Museum in Düsseldorf en het Kunstgewerbemuseum in Keulen bevinden zich enkele bijzonder fraaie exemplaren van zijn werk, zoals de *Kurfürstenkrug* uit 1602 en een tweetal *Prunkkrüge* (sierkruiken) resp. uit 1602³ en 1605. Van de in Leiden gevonden 'Jan Baldems'kruik kunnen we zeggen dat deze in Raeren vervaardigd is omstreeks het jaar 1600.

De tweede kruik die gerestaureerd kon worden is een zgn. *Boerendanskruike*, welke zijn naam ontleent aan het fries met voorstellingen van dansende paren ("dansen und sprengen"). De benaming werd pas in de 19de eeuw door verzamelaars gebezigd. Dit model steengoedkruik is kenmerkend voor het pottenbakkerscentrum Raeren. Er zijn verschillende soorten voorstellingen bekend, b.v. "*Susannenkrüge*" (de kuis Suzanna uitbeeldend), "*Kurfürstenkrüge*" (kruiken die afbeeldingen van de zeven keurvorsten en hun wapenschilden dragen) en kruiken met religieuze of mythologische figuren of taferelen.

Ook van "dansen und sprengen" kent men diverse variaties; er is een der-tiental verschillende teksten bekend, waaronder bovenvermelde.

Deze kruik is niet het enige exemplaar dat zijn weg naar Leiden heeft gevonden. In het Stedelijk Museum de Lakenhal bevindt zich een scherf van een identieke kruik, welke scherf in de vorige eeuw werd opgegraven in het van der Werffpark (de voormalige Ruïne). Ten aanzien van de pottenbakker en de datering zijn we aangewezen op gesigeneerde en gedateerde

vondsten. Boerendanskruiken zijn o.a. bekend van Jan Emmonts (**Mennincken**) in 1576 en 1590. Suzannenkrüge zijn vooral bekend uit de jaren **1580-1590**. We kunnen derhalve stellen dat de gevonden kruik in **Raeren** vervaardigd is tegen het einde van de 16de eeuw, mogelijk in een **Mennincken**werkplaats.

De derde opgegraven kruik is een wapenkruik. Ook wapenkruiken werden hoofdzakelijk in **Raeren** vervaardigd. Als een van de bekendste pottenbakkers van deze “Wappenkrüge” wordt Jan Emens (**Mennincken**) ($\pm$ 1568-1594) genoemd, terwijl ook gesigioneerde exemplaren van E. Emmonts (**Mennincken**, † 1587), Jan Baldems en zijn vader Baldem **Mennincken** (werkzaam tussen 1577-1590) bekend zijn. De griffioenen naast het wapen van Amsterdam tonen grote gelijkenis met de grijpvogels op enige gesigioneerde kruiken van Jan Baldems, zoals de reeds genoemde pronkkruiken en een in het Rijksmuseum te Amsterdam aanwezige zgn. “Pelikankrug”. Het lijkt daarom heel goed mogelijk dat het Leidse exemplaar door Jan Baldems is vervaardigd. De datering kan eveneens omstreeks het jaar 1600 gesteld worden.

Deze versierde kruiken, die veelal voorzien waren van een tinnen deksel, zullen niet als drinkerei maar als schenkkannen gebruikt zijn. Het **Schlossmuseum** in **Raeren** bezit een fraaie collectie van ter plaatse vervaardigd aardewerk maar ook het Rijksmuseum in Amsterdam is in het bezit van een

afb. 5. Halsfragment van de Boerendanskruik.

afb. 6. Wapenkruik met het wapen van Amsterdam.

aantal mooie exemplaren vervaardigd door leden van de **Mennincken**-familie.

Ook de Leidse bodemvondsten en de vele fragmenten van andere kruiken uit de opgraving tonen wederom aan dat de import van drinkgerei uit het Rheinland niet onbelangrijk is geweest. De steengoed kruiken en kanen afgebeeld op **17de-eeuwse** schilderijen van o.a. Adriaan van Ostade en Jan Steen zijn hier evenzo vele bewijzen van.

De hierboven beschreven kruiken behoren tot de meest spectaculaire voorwerpen die het onderzoek in de bouwput van Rijnland opleverde. Alle bodemvondsten in Zuid-Holland worden geregistreerd in het Provinciaal Bodemarchief (P.B.A.) thans nog gevestigd in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Het P.B.A. kan voorwerpen in al of niet permanente bruikleen afstaan aan musea of andere daartoe geëigende instellingen. Een opstelling in het Stedelijk Museum de Lakenhal lijkt voor deze bodemvondsten de beste plaats.

AANTEKENINGEN

1. Voor literatuur vergelijk: B. Lipperheide, *Das Rheinische Steinzeug und die Graphik der Renaissance*, Berlijn 1 Y61; G. Reineking-von Bock, *Steinzeug*, catalogus van het Kunstgewerbemuseum, Keulen 1971; *Uit bagger geborgen*, tentoonstellingscatalogus van de Lakenhal, Leiden 1972; H. Hellebrandt, O.E. Mayer en L. Hugot, *Steinzeug aus dem Raerener und Aachener Raum*, Aken 1977; A. Ohm en M. Bauer, *Steinzeug und Zinn*, catalogus van het Museum für Kunsthandwerk Frankfurt 1977.

2. De tussen haakjes geplaatste letters ontbreken.

3. Aan de echtheid van deze kruik wordt getwijfeld. Het zou hier gaan om een 19de-eeuwse vervalsing, vervaardigd in Westerwald of Neurenberg; lit.: G. Reineking-von Bock, "Steinzeug-Nachahmung, Nachbildung oder Fälschung?", *Keramos* 49 (1970), p. 26, afb. 36, 40.

Foto's D. Suurmond, Leiden.

DE STILLEVEN'S VAN CATHARINA BACKER OF DE VERDRIJVING VAN DE MELANCHOLIE

door

C. Willemijn Fock

De Lakenhal kocht eind 1978 een vroeg 18de-eeuws stilleven, geschilderd door Catharina **Backer**, de vrouw van de Leidse lakenfabrikant Allard de la Court. Voorgesteld is een glazen fles waarin stokrozen, gentianen, hondstong en andere bloemen zijn geschikt. Verschillende torretjes **krui-**pen over de witte stokrozen, een rups kronkelt zich langs de stengel van een klaproos, terwijl een nachtvlinder midden tegen het glas aan zit. Op de wat barstige stenen tafel glinsteren waterdruppels. Rechts onder heeft de schilder in grote krullende letters haar naam geschreven (afb. 1).¹

Catharina **Backer** was geen beroepsschilderes, maar behoorde tot de vele en zeker niet altijd onverdienstelijke - dilettanten, die Nederland in de 17de en 18de eeuw rijk was. Zij werd geboren op 22 september 1689 als dochter van de Amsterdamse advocaat en koopman Willem **Backer Cornelisz.**, uit het Amsterdamse regentengeslacht dat herhaaldelijk burgemeesters en schepenen heeft voortgebracht. Haar moeder was de in Leiden geboren Magdalena de la Court, dochter van de bekende Leidse lakenfabrikant en ekonoom Pieter de la Court, vriend van Johan de Witt. In 1711 trouwde Catharina met haar volle neef Allard de la Court, zoon van de schatrijke lakenfabrikant Pieter de la Court van der Voort, de enige broer van Magdalena.

Het jonge paar vestigde zich in een kapitaal pand aan het Rapenburg, het huidige nr. 6, in 1668 gebouwd door Allards grootvader van moeders zijde Allard Poelaert, die eveneens lakenfabrikant was geweest. Dit huis, dat door Allard in 1724 voor de toen niet onaanzienlijke som van f 20.000 van zijn vader gekocht werd en waaraan hij nog eens voor f 15.000 **verbouwde**², herbergde al spoedig de steeds toenemende kunstverzamelingen die Allard bijeenbracht: schilderijen, prenten, tekeningen, maar ook medailles, beelden en boetseersels, gedrilde glazen, porselein, rariteiten, geweren enz.³ Vooral na de dood van Allards ouders in 1739 en 1740 werd deze verzameling nog eens aanzienlijk uitgebreid doordat Allard de

belangrijke kollektie schilderijen en de bibliotheek van zijn vader erfde.⁴ Na de dood van Allard de la Court in 1755 bleef Catharina in het huis wonen tot haar dood op 8 februari 1766, waarna de verzamelingen in het openbaar verkocht werden.⁵

Belangstelling voor kunst was in de beide door huwelijken zo nauw verweven families **Backer** en De la Court in hoge mate aanwezig. Ook de zuster van Allard, Catharina Adriana de la Court, getrouwd met Jan Meerman, verzamelde een schilderijenkabinet dat op 25 oktober 1754 onder de hamer kwam, terwijl Allards jongste broer Pieter, die in Amsterdam burgemeester werd, eveneens een kollektie schilderijen bijeenbracht.⁶ Ook de vader van Catharina **Backer**, hoewel eerder een verzamelaar van naturalia, bezat bij zijn dood behalve veel familieportretten toch zeker een veertigtal schilderijen, waaronder werk van Van Goyen, Van der Heyden, Lievens en De Moucheron.⁷ Welke grote waarde de familie aan schilderijen hechtte, blijkt uit het feit dat bij de dood van Catharina's vader Willem **Backer**, tussen de De la Courts en de overige Backer-familie over een aantal familieportretten zo'n hooglopende ruzie ontstond, dat deze een blijvende verwijdering tussen de twee families teweeg bracht.⁸

Catharina **Backer** begon met schilderen als jong meisje in Amsterdam. Ook van de hand van haar broer Comelis treffen wij onder de goederen die Catharina in 1711 ten huwelijk meebracht (bijlage 1) een waaier aan, door hemzelf beschilderd (Comelis noteert erbij dat de ivoren beentjes hem f 9 hadden gekost!), een bloemenkrans en een kopie naar een Sabijnse Maagdenroof (waarschijnlijk naar Willem van **Mieris**).⁹ Trouwens ook Catharina's neef en latere echtgenoot Allard de la Court hield zich wel met tekenen bezig. In zijn eigenhandig geschreven inventaris van zijn tekeningenbezit uit 1749 worden in Boek C "Diversche **Historitjes**, Paarden, Beelden, Landschappen soo op papier, parkement etc door Allard de la Court, syn 56 stuks" genoemd.¹⁰

Door de familie werd het schilderen van Catharina **Backer** vooral gezien als een goede afleiding voor de melancholieke buien waaraan zij kennelijk leed, vooral wanneer zij niet voldoende bezigheden en afleiding had. Een brief van Willem **Backer** aan zijn zwager Pieter de la Court van der Voort van 5 april 1712, geschreven nog geen jaar na het huwelijk van Catharina en Allard, geeft duidelijk blijk van de bezorgdheid die de vader in dit opzicht koesterde nu zijn dochter na het verlaten van het ouderlijk huis en broer en zusters, het grote huis in Leiden eenzaam vond, waar haar man de meeste tijd door zijn werk in beslag werd genomen (Allard was in 1710 als compagnon in de bloeiende lakenhandel van zijn vader opgenomen):

... Hoore dat onse **dogter** seer **qualijk** geweest is doch nu alleen overig **hadde** een wynig pyn in't hoofd, hoope nu **volkome** weer fris is en dat dan

*afb. 1. Bloemstilleven door Catharina Backer, vóór 1711. Doek, 49 x 40 cm.
Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto A. Dingjan.*

so mag continuweere, **maer** dat doet my bang syn dat **haer** dat over moght koome als int ander huys boove alleen waer, ook is dat voor **haer** te eensaem en niet konnende naar 't leve schildere daer sy nu is en inclineert wat na 't leve somtyts te doen als **haer** groote stuk af is of in de tusse tyt als dat droogt, soo hebbe **haer** geraade te sitte in de kamer over **can-**toor daer ik de eere wel hebbe gehat van Mevrouw Poelaert onthaalt te syn, dan **soude** sy **haer** man en **haer** man **haer** konne sien by alle **toevalle** en tis ook plesierigger voor **haer** beyde . . . schryve dit aen UED omdat wy niet gaare en saage dat daer boove alleen **soude** sitte, dat ligt **melancolie** **soude** konne geeve . . . **soude** wel segge dat se het schilderen soo niet **soude** beivere **maer** heeft nu veel leeg tyt en my dunkt dat het seer **noo-**dig is voor jonge luy dat se altyt wat te doen hebbe, dan valt de tyt **haer** kort en wel **besonder** voor onse **dogter** die nu een heel ander leewe lydt, waer aen eghter gelove nu ook al gewent is, niet tegen staende is de besigheydt **haer** seer nut en te veel leese maekt **maer** doffe sinne, is anders daer een groote liefhebster van dog de verandering is voor jonge luy goet, ik schryve dit als een vader aen een vader die **beyde** teerheyt over **haer** doghter hebbe en daerom daer wel mooge over redekavele, ik gelove dat UED **haer** humeur nu al soo wel kent als ik UED dat **soude** kenne beschryve, is nog jongh ent kan nog geformeert werde, daert hapert is wat light beweegt en **soude** seer neerslagtig syn soo **maer** hert wiert aengesprooke, is uytneement sagst van aert **maer** **soude** wel eer diene opgeheft te werde als **haer** sin laete opvollige, is soo van ons **opge-**bragt want hebbe altyt veel werk van **haer** gemaekt en heeft **haer** dat noeyt laete aan leune, **maer** is dies te gedienssteger en te gehoorsaamer geweest, waarom ook **haer** ouders soo teer lief heeft . . .¹¹

Aan Catharina zelf gaf **Backer** de raad zoveel mogelijk afwisseling te zoeken: "somtyts wat leese, daer U plesier in hebt in verschyde tale, om de veranderingh, na dat weer is wat schilderen, maar niet te lang, of neemt ander divertisement . . ."¹² Die melancholieke buien bleven Catharina echter teisteren, want ook jaren later nog schreef Willem **Backer** aan zijn schoonzoon Allard ". . .ook is myn hartelyke wenzs, dat doghter sig dog op gene wyse over geeft aan melancholie, want het een intzettende siekte is, als dat eens int bloet de overhant krijgt, wil dan eens vrolyk weese, ist beste op aarde . . ."¹³ Vrolijkheid zal echter in haar leven in Leiden in de kring van de nogal lichtgeraakte en ruziezoekende De la Courts niet overheerst hebben. De breuk met haar broer en zusters na de dood van hun vader in 1731, waarbij zij ook vervreemde van het gezin van Allards zuster Catharina Adriana die met haar man Jan Meerman iets verder op het Rapenburg woonde, zal Catharina nog verder geïsoleerd hebben. Haar dochter Sara stierf in 1736 op 23-jarige leeftijd. Pieter, de enige zoon uit haar huwelijk

(immers met een volle neef) die volwassen opgroeide, was enigszins geestelijk gestoord en hoewel lid geworden van de Leidse veertigraad en gehuwd met Geertruida **Jacoba** de Bye, werd hij na de dood van hun enige zoon in 1758 geheel zenuwziek en moest onder curatele gesteld worden, waarbij zijn vrouw de zaken moest behartigen.

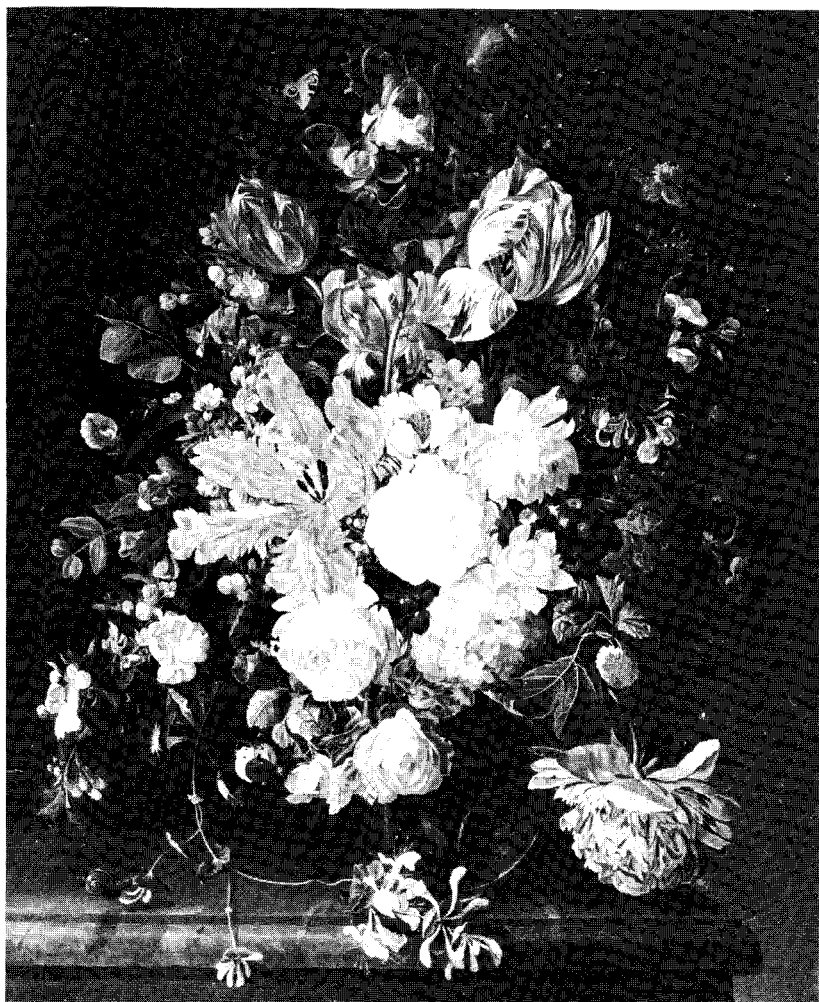
Het is trouwens de vraag of Catharina na haar huwelijk het voor haar als ontspanning zo belangrijk geachte schilderen nog lang heeft beoefend. In de inventaris die Allard de la Court in 1749 opmaakte van zijn schilderijen worden op “‘t kleyne voor boven kamertje aan ‘t Rapenburg” op de eerste verdieping alle door Catharina geschilderde doeken opgesomd, elf in getal (bijlage II).¹⁴ Bij haar huwelijk bracht zij echter al acht schilderijeningelijst en wel mee (zie bijlage 1), terwijl zij aan één (nr. 1 uit de lijst van 1749) al voor haar trouwen begonnen was om het na haar huwelijk af te werken. Twee pendants (ms. 2-3) ontstonden in het eerste jaar na haar huwelijk. Het lijkt waarschijnlijk dat de overige acht (nrs. 4-11) degene zijn die zij ten huwelijk had meegebracht.¹⁵ Olieverfschilderijen heeft Catharina dus na haar eerste jaar in Leiden waarschijnlijk niet meer gemaakt. Of zij wel is doorgegaan met tekenen is eveneens twijfelachtig. In 1711 bracht zij al tientallen krijt- en gewassen pentekeningen en miniaturen mee van o.a. “**capellen**, vogels, vruchten en bloemen . . . nae ‘t leven”, evenals **perspektief**-studies en tekenstudies. In 1749 beschrijft Allard deze tekeningen in zijn inventaris als “Een boek in **fraaije** Parkementen band gebonden a^o 1722 op ‘t plat ‘t waapen van **Backer** gedrukt, hier in leggen alle de teekeningen en **waterverrfjes** door Catharina **Backer** gedaan voor haar trouwen, 250 stuks” en schat het geheel op f 50. Bij Catharina’s dood wordt dit aantal gepreciseerd als 232.¹⁶ Het blijkt dus dat vermoedelijk ook al haar tekeningen nog in Amsterdam ontstonden.

Het “kleyne voor boven kamertje aan ‘t Rapenburg”, gelegen naast de grote kamer die als bibliotheek werd gebruikt, blijkt in 1749 ook geenszins als atelier te zijn ingericht. In de kamer, waar op de vloer een tapijt en drie “couleurde Spaanse matten” lagen, stonden zes stoelen met geel trijpen kussens, een gesneden houten vergulde tafel met voet, terwijl voor het raam groen lakense glasgordijnen hingen. Als belangrijkste meubel stond er echter “een nooteboom **cabinet** met verscheyde **laaden**, van onder een kasje dat met twee deuren sluyt en booven op een piramide aan weerszeyde een pedestallitje, alle van nooteboomen hout seer net en sindelyk gemaakt ... met een groen sy gordyntje en roe”; op de piramide was een deel van de verzameling boetseersels en beelden uitgesteld, in de laden lag de verzameling rariteiten, gesteenten en mineralen opgeborgen, terwijl ook een aantal tekeningen hier nog hing.¹⁷ Duidelijk werd deze kamer dus gebruikt als ruimte om een deel van de verzamelingen van het echtpaar te bergen.

De hierboven genoemde lijst van schilderijen van Catharina **Backer** uit 1749 is gelukkig zeer zorgvuldig opgesteld, de voorstellingen worden redelijk omschreven en ook de maten zijn aangetekend. Het schilderij dat de Lakenhal nu in zijn bezit heeft gekregen, kan geïdentificeerd worden met nr. 10 van deze lijst; zowel maten als voorstelling komen overeen. Allard de la Court schatte de waarde ervan op slechts f 4, zoals ook de andere vóór haar huwelijk ontstane stukken door hem niet hoger dan f 3 à f 4 werden geschat. Wel moet hierbij aangetekend worden dat Allard bewust al zijn schilderijen te laag taxeerde, omdat hij er geen geldbelegging in wilde zien.

Het kostbaarste stuk van Catharina was echter het – ook veel grotere doek, waaraan zij rond haar huwelijk bezig was (nr. 1, door Allard op f 50 getaxeerd). Evenals het stilleven in de Lakenhal bleef dit schilderij tot 1904 in het bezit van de familie De la Court, in welk jaar het met een aantal andere schilderijen uit dezelfde kollektie bij Frederik Muller geveild werd.¹⁶ Door een Zweedse kunsthandelaar gekocht kwam het vrijwel direkt in het bezit van de verzamelaar graaf Hallwyl, waardoor het zich nu nog in het Hallwylska **Museet** te Stockholm bevindt (afb. 2).¹⁹ Het vrij grote stilleven, waarop ook Willem **Backer** in de eerder geciteerde brief van 12 april 1712 zinspeelt, is 1712 gedateerd en voorzien van dezelfde duidelijk geschreven handtekening als voorkomt op het stilleven in de Lakenhal. Een veel weelderiger boeket waarin tulpen, rozen, pioenrozen, irissen, maar ook kamperfoelie, jasmijn, winde en andere bloemen te herkennen zijn, vult hier de glazen vaas, ook nu weer omgeven door vlinders, bijen en andere insecten, terwijl op de marmeren tafel een slakje kruipt. Over de kleur kan ik niet oordelen, aangezien ik het schilderij niet zelf gezien heb, maar het lijkt wat subtieler geschilderd dan het stilleven in de Lakenhal.

In de inventaris van 1749 wordt erover gesproken, dat de twee schilderijen waaraan Catharina na haar huwelijk begon, door haar geschilderd werden “sonder meester te hebben”. Dit impliceert dat zij **daarvóór** haar schildersactiviteiten wel onder het toezicht oog van een leraar verrichtte. De vraag rijst onmiddellijk wie dat kan zijn geweest en wiens invloed zij dus in sterke mate zal hebben ondergaan. Noch in het archief **Backer**, noch in dat van de familie De la Court zijn daarover echter direkte gegevens te vinden. Wel weten we van relaties met bepaalde kunstenaars. Zo bestond er een relatie met de Amsterdamse schilder Arnold **Boonen**, die alle kinderen van Willem **Backer** geschilderd heeft en ook Catharina **Backer** en Allard de la Court kort na hun huwelijk portretteerde (afb. 3-4).²⁰ Het portret van Catharina **Backer**, 1713 gedateerd, toont haar achter een marmeren balustrade waarop op een gedrapeerde doek een mandje met bloemen staat waarvan zij een rozetakje ophoudt. Op de achtergrond wijzen een schildersezels met een halfvoltooid bloemstuk en een palet met penselen uit.

afb. 2. *Bloemstilleven* door Catharina Backer, 7772. Doek, 89 x 61 cm. Stockholm, *Museet Hallwylska*.

afb. 3. Portret van Allard de la Court door Arnold Boonen, ca. 1713. Doek, 48x 40 cm. Amsterdam, Amsterdams Historisch Museum, bruikleen van de Backerstichting.

drukkelijk op haar activiteiten als bloemschilderes. Een paar boeken op de voorgrond, op de rug van één waarvan de titel *Télémache* te lezen is, verwijst bovendien naar haar literaire belangstelling, een interesse die ook blijkt uit de lijst van boeken (waaronder Franse en Italiaanse) die zij ten huwelijk meenam.²¹ Haar echtgenoot Allard de la Court, wiens ongedateerde por-

afb. 4. Portret van *Catharina Backer* door *Arnold Boonen*, 1713. Doek, 47,5x40 cm. Amsterdam, *Amsterdams Historisch Museum*, bruikleen van de *Backerstichting*.

tret waarschijnlijk tegelijkertijd werd geschilderd, zelfbewust in zijn rijkdom, heeft zich daarentegen niet laten afbeelden met de attributen van de kunstverzamelaar, die hij zonder twijfel was. Ook Allards vader, Pieter de la Court van der Voort, de zwager van Willem Backer, heeft trouwens drie schilderijen bij Boonen besteld.²² Boonen was echter vooral een gevierd

portret- en genreschilder; het lijkt dus onwaarschijnlijk dat Catharina **Backer** voor het schilderen van stillevens bij zo iemand in de leer zou zijn gedaan. Dat geldt ook voor Willem van **Mieris**, die zowel bij de De la Courts maar ook bij de familie **Backer** een soort huisvriend was.²³ Van **Mieris** woonde bovendien niet in Amsterdam, evenmin als bijvoorbeeld Pieter van Ruyven, die Catharina **Backer** een paar keer in tekening geportretteerd heeft en in ieder geval tot de De la Courts in een hechte relatie stond.²⁴ De Leidse stillevenschilder Jan Mortel komt om die reden evenmin in **aanmerking**, al bezat Willem **Backer** van hem een geschilderde theetafel en stonden er later ook twee door hem beschilderde theetafels in het huis van Allard de la Court en Catharina **Backer**, terwijl Allards vader een aantal speciaal in opdracht geschilderde stillevens van Mortel bezat, waaronder zelfs één met uitheemse Oost- en Westindische vruchten die in De la Courts kassen gekweekt waren.²⁵ De leermeester van Catharina **Backer** zal echter toch onder de Amsterdamse kunstenaars gezocht moeten worden, waarbij gedacht kan worden aan de stillevenschilders Rachel Ruysch en vader en zoon Van Huysum.

Met het werk van Rachel Ruysch vertonen de twee bekende stillevens van Catharina **Backer** wel enige overeenkomst. Een relatie van de familie met de gevierde schilderes is echter niet bekend. Willem **Backer** bezat bijvoorbeeld geen werk van haar; wel schilderde zij voor Backers zwager De la Court twee stillevens die in 1711 betaald werden.²⁶ Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat, indien Catharina bij een vrouwelijke schilderes had geleerd, Allard in zijn inventaris het zo had geformuleerd dat zij na haar huwelijk “zonder meester” schilderde.

Van een van de Van Huysums bezat Willem **Backer** wel een stilleven, al is uit Backers inventaris niet duidelijk of het om Justus of zijn zoon Jan gaat. Allard de la Court die dit stilleven uit de boedel van zijn schoonvader kocht, noemt het een “bloemstuk door J. van Husum geschildert in zijn jonge tyd”, terwijl het in de veilingcatalogus van 1766 op naam van Jan van Huysum staat. Ook bezat Allard van Jan van Huysum een achttal tekeningen, waaronder “een seer fraaye blompot, met bloemen op parkement door Jan van Husum met couleuren geschildert, synde een agterblad van een waaijer seer **fraay**”, die Allard eveneens uit de boedel van zijn schoonvader **Backer** gekocht had.²⁷ Jan van Huysum schilderde trouwens ook voor Pieter de la Court van der Voort in opdracht twee landschappen met een **beestedrift**.²⁸ Het is daarom zeer goed mogelijk dat Catharina haar kunst beoefende in het atelier van vader of zoon Van Huysum. Qua opzet en kompositie komt met name het stilleven in Stockholm overeen met het werk van zowel de oude Justus van Huysum, als met het vroege werk van Jan van Huysum. En hoewel het waarschijnlijker lijkt dat vader **Backer** zijn

ongetrouwde dochter eerder bij de oude Justus van Huysum in de leer zou doen, moet de mogelijkheid dat zij bij de toen net zelfstandig begonnen Jan van Huysum heeft geleerd niet worden uitgesloten.

De stillevens van Catharina **Backer** werden in de eerste plaats geschilderd uit liefhebberij en om een wat naar melancholie neigende geest afleiding te bezorgen. Of in de keuze van het onderwerp, van de bloemen en talrijke diertjes, nog een diepere betekenis school valt voor Catharina's werk, zoals ook voor de gehele stillevenschilderkunst van die jaren, nauwelijks aan te nemen. Uit een briefwisseling met haar vader, toen haar dochter Sara in 1729 een voorstelling ("schilderij") wilde weven, blijkt echter wel dat bij Catharina toch een voorkeur bestond voor de toepassing van "een schoone sinspreuk daar wel in te bevatte is soo morele als geestelyke **gedaghten**".²⁹ Catharina had Willem **Backer** kennelijk om raad over de keuze van het patroon gevraagd. Deze stelde eerst een voorstelling van de "Tijd" voor, maar vermoedde wel dat Catharina een "Pot met bloemen" op een **pedestal** zou prefereren.³⁰ Indien zij op dit piedestal een toespeling wilde laten aanbrengen op de arbeid van haar dochter, kon zij daarop zetten "door vlyt en tyt" of anders "konst baart gonst". Maar wilde zij "alludere op de bloemen", dan was **Backers** voorstel:

"het mensche leven
is als een bloem"

Erg origineel is dit motto niet; we weten ook niet of Catharina **Backer** dit uiteindelijk voor het werk van haar dochter heeft uitgekozen. Bij het schilderen van haar eigen bloemstukken zal echter deze oude vanitas-gedachte als "schoone **sinspreuk**" mogelijk soms toch door haar hoofd hebben gespeeld.

AANTEKENINGEN

1. Inv. S. 3032; 49 x 40 cm. Zie *Lakenhal Bulletin* 20 (winter 1978/79). Het werd geveild in het Auktionenhaus **Bolland Marotz, Bremen** 14-10-1978, nr. 467. Eerder was het in de veiling **Frederik Muller, Amsterdam** 21-9-1904, nr. 53 (ten onrechte is daar vermeld dat het 1712 gedateerd is).

2. Gemeentearchief Leiden (GAL), Familiearchief De la Court (AdIC), nr. 181, f 11.

3. Zie de hele serie **inventarissen van Allard de la Court** (GAL; AdIC nrs. 114-129).

4. Tezamen in de erfenis geschat op f 30.000 (GAL, AdIC nr. 69). Vooral de ca. 150 **schilderijen** gaven Allard, die tot dat **ogenblik** maar een enkel schilderij zelf had gekocht (vooral op de **veiling** van de kunsthandelaar van **Biesen** in 1719) de stoot tot hernieuwde **verzamelactiviteiten**. Zie voor de inhoud van de verzameling het overigens verouderde artikel van J.C. Overvoorde, "De collectie De la Court", *Leidsch Jaarboekje* 5 (1908), p. 154-176.

5. De schilderijenveiling op 8-9 september 1766 (F. Lugt, *Répertoire des catalogues de ventes*, I, La Haye 1938, nr. 1557); de tekeningen op 23 april 1767 (Lugt, nr. 1609); terwijl een aantal "gemeene" schilderijen en een deel van het porselein werd geveild op 6 april 1767 (zie de advertentie *Leydse Courant* 1 april 1767; hiervan is geen catalogus bekend).
6. Respektievelijk Lugt, nr. 846 en Lugt, nr. 2065, d.d. 26-8-1772.
7. Gemeentearchief Amsterdam (GAA), Familiearchief Backer (AB), nr. 90. De veilingcatalogus van Willem Backers naturalienkabinet d.d. 11/13-4-1731: Lugt, nr. 407.
8. GAL, AdIC nr. 132; GAA, AB nr. 799. Zie ook D. Hoek, *Geschiedenis van "Backershagen"*, Rotterdam 1935, p. 21 e.v.
9. GAL, AdIC nr. 100, vermoedelijk opgesteld door Cornelis Backer, hoewel het opschrift van de hand van Willem Backer is.
10. GAL, AdIC nr. 11.5, f. 60.
11. GAL, Weeskamerarchief nr. 2365e.
12. GAA, AB nr. 790, d.d. 4-4-1712.
13. GAA, AB nr. 791, d.d. 15-6-1724.
14. GAL, AdIC nr. 117A, f. 65. De plaatsaanduiding in het huis aan het Rapenburg: idem, onder letter O.
15. In een akte van 13-1-1768 waarbij de zoon van Catharina Backer uit haar boedel o.a. haar eigen schilderijen en tekeningen erft, worden 12 schilderijen genoemd (GAL, AdIC nr. 208).
16. In 1749 komt ook nog voor een bloemkransje op perkament met waterverf gedaan van de hand van Catharina Backer, groot 1 voet 1 duim x 1 voet en geschat op f 10 (GAL, AdIC nr. 115, f. 57). Na Catharina's dood zijn er ook nog een aantal afgezette wapenkaarten van de familie en door haar getekende familieportretjes (GAL, AdIC nr. 208).
17. GAL, AdIC nr. 129, f. 15 (meubilaire) en nrs. 115 (tekeningen), 118 (boetseersels) en 119 (rariteiten).
18. Veiling Frederik Muller, Amsterdam 21-9-1904, nr. 52 (de datering 1712 ten onrechte bij het andere stilleven, nr. 53 vermeld).
19. *Hallwylska Samlingen, Beskrifvande Förteckning, Grupp XXXII*, Stockholm 1930, p. 198 B 80; 89 x 71 cm.
20. De portretten zijn eveneens afkomstig uit de veiling Frederik Muller, Amsterdam 21-9-1904, nr. 59. Zij bevinden zich nu in het Amsterdams Historisch Museum als bruikleen van de Backer-Stichting (A. Blankert, *Amsterdams Historisch Museum, Schilderijen daterend van vóór 1800*, Amsterdam 1975/1979, nrs. 77-78; 48 x 40 cm). Ook de portretten van de broer en zusters van Catharina Backer geschilderd door Boonen bevinden zich daar (idem, nrs. 79-81).
21. GAL, AdIC nr. 100.
22. Deze en de volgende gegevens zijn ontleend aan de inventaris van de nalatenschap van Willem Backer (zie aant. 7); de schilderijencatalogus van Pieter de la Court van der Voort uit 1731 (GAL, AdIC nr. 132) en de inventarissen van Allard de la Court uit 1749 (zie aant. 3).
23. D. Hoek, *op.cit.*, p. 31.
24. Twee tekeningen, 1 op perkament en 1 op blauw papier (GAL, AdIC nr. 115, f. 60; in GAL, AdIC nr. 117A heet het tweede echter een portret van Catharina's zuster Christina Johanna Backer). Pieter van Ruyven, hoewel ook portrettist en historieschilder, schilderde voor Pieter de la Court van der Voort o.a. ook een bizarreeboom voor in een schoorsteen.
25. Pieter de la Court van der Voort was een groot liefhebber van tuinen en kweker van uithemse kasvruchten, waarover hij ook anoniem een boek uitgaf: *Byzondere aenmerkingen over het aenleggen van prachtige en gemeene landhuizen, lusthoven, plantagien en aenklevende cieraden...*, Leiden 1737, dat ook in het Duits en Frans vertaald werd (zie ook: L.A. Driessen, "Pieter de la Court van der Voort, millionnaire en dilettant-tuinarchitect", *Leids Jaarboekje* 37 (1945), p. 152-164). Voor dit boek tekenden Willem van Mieris en Hieronimus van der Mij de gewassen, plattegronden en kassen.
26. De rekening van Rachel Ruysch' echtgenoot Jurriaan Pool aan De la Court d.d. 13-3-1711 is bewaard (GAL, AdIC nr. 54).
27. De overige 7 waren landschapjes.
28. Deze landschapjes met een herder een kudde voortdrijvende, met gebouwtjes, staand

water, e.d. zijn onder het werk van Jan van Huysum niet met zekerheid aan te wijzen.
 29. Sara was toen 16 jaar oud. Enthousiast was de familie overigens niet over dit werk. **Backer** schrijft **o.a.** dat zij “heter **dede** tasjes **kussenties** ofte iets anders **te maakte op** dit weeftouwewie” (GAA, AB nr. 791, 3 brieven van Willem **Backer** aan Catharina, één gedateerd 7-7-1729).
 30. Hij sloeg ook nog, indien men een beeld verkoos, i.p.v. de Tijd de voorstelling voor van de pelikaan die met haar bloed haar jongen voedt, waarbij dan kon staan “de liefde is van alles het fundament” of korter “de liefde ist fundament”.

BIJLAGE I

Cataloge van de boeke **soo** als die over **gegeve** hebbe aen myn doghter Catharina wanneer **troude** met Neef Allard de la Court

fol. 5

De **Printe** en Tekeningen etc van Catharina **Backer**
 in Folio

Een kunstboek van **blaeuw** papier, **waer** in 152 printen in **soorte**
 mediaan papier

Een dito Franse bandt met 90 tekeningen door **haer selver getekent** met rood-aerd.

Een dito Franse bandt met tekeningen van **deselve** en **schetse waeronder eijge** inventie **gewasde**
 met de pen gedaen etc in't getal 71

Een dito met tekeningen in miniatuur als **capellen**, vogels, **vrughten** en bloemen, meest door
haer nae't leven gedaen in't getal 57

Een **ingenaaijt** boekje met **verscheijde** tekeningen

Een **perspectif** boek door **haer** Ed. selfs **getrocken** en beschreven

Een dito **geometri** boek, door **haer** selfs **getekent** en beschreven

Een geschilderde **waayer** door myself gedaen koste de **ivoore** beentjes 9 **gulde**

De maagdenroof gedaen door de **H^f Minis** my vereert door Oom la Court

1 dito door my gecopiert berustende onder myn vader

Item een **bloemekrans** in miniatuur berustende onder myn vader is door my geschildert
 in Quarto

De beginselen van de tekenkunst door **haer selve** gedaen met roodaardt in 3 **deelen**
 fol.6

Schilderye blomstukke door haar selfs geschildert

8 int getal met lyste daarom en is **aan't neegende** doende 1711, dat **meede genoome** is

BIJLAGE II

Schildereijen etc Hangende op Differente **Kaamers** soo in 't Voorste **Huijs** op 't **Raapenburg** als in't Agterste **Huijs** op de Paapegrafft ... **opgenoomen** in de maand December van 1749

f.65

Schildereijen en Portraitsen van de Familie

	Hoog v ^t D ^m	Breet v ^t D ^m	
1. Een bloemstuk geschildert door Catharina Backer er voor haar trouwen begonnen en naar haar trouwen geeyndigt	2 9	2 2½	f 50
2. Een bloemstukje naar 't leeven naar 't trouwen door Catharina Backer geschildert sonder meester te hebben	1 7	1 2½	f 20
3. Een fruytstukje alles dito 't eerste jaar naar 't trouwen gedaan door Catharina Backer	1 7	1 2%	f 20
4. Een bloempot met bloemen door dito Catharina Backer , als tulp papaver &c	1 9	1 6	f 4
5. Een bloemstukje door Catharina Backer daarin een roode pot met papaver en een passyblom	1 9	1 6	f 4
6. Een dito een porceleyne pot daar in eenige tuberoosen en andere bloemen door Catharina Backer geschildert	1 4½	1 ½	f 3
7. Een dito synde een waaterfles met bloemen staande op een tafel door Catharina Backer	1 3	1 ½	f 4
8. Een roode pot met een irias en andere door Catharina Backer geschildert	1 6	1 3½	f 3
9. Een roode pot met roosen en andere bloemen geschildert door Catharina Backer	1 6	1 3%	f 3
10. Een waater daarin stokroosen en andere bloemen en een capel -litje op de fles door Catharina Backer geschildert	1 6½	1 3%	f 4
11. Een waaterfles daarin witte en roode roose en andere bloemen door dito Catharina Backer geschildert	1 3	1 ½	f 4

HET LEIDSE PACHTERSOPROER VAN 1748

door

D.J. Noordam

De plundering van de huizen van een aantal belastingpachters in Leiden in de maand juni 1748¹ is niet de eerste in de reeks verwoestingen van pachterseigendommen in dat jaar. In andere steden in Holland, maar ook buiten dit gewest, vinden dergelijke acties plaats. In grote delen van de Republiek heerst er ontevredenheid over de uitwassen van het systeem, waarbij de belastingen aan particulieren worden verpacht. Deze pachters vragen veel meer belasting van de mensen, dan zij eigenlijk mogen doen.² Omdat de primaire levensbehoeften als graan, vlees en turf zwaar belast worden, is het aantal mensen dat onder de praktijken van corrupte belastingpachters lijdt, dan ook groot.

Dat het verzet tegen hen een dergelijke omvang en zwaarte krijgt³, moet echter door andere omstandigheden verklaard worden. Algemeen verwacht men na de verheffing van Prins Willem IV tot stadhouder van Holland in 1747, veranderingen in het regeringssysteem. Deze wensen en eisen worden door allerlei bewegingen naar voren gebracht. In Leiden uit zich dit in de vorm van grote onrust in mei 1747 en in 1748.⁴ Eén van de meest kleurrijke uitbarstingen van geweld is de beweging, die onder de naam “pachtersoproer” bekend is geworden.

De gebeurtenissen

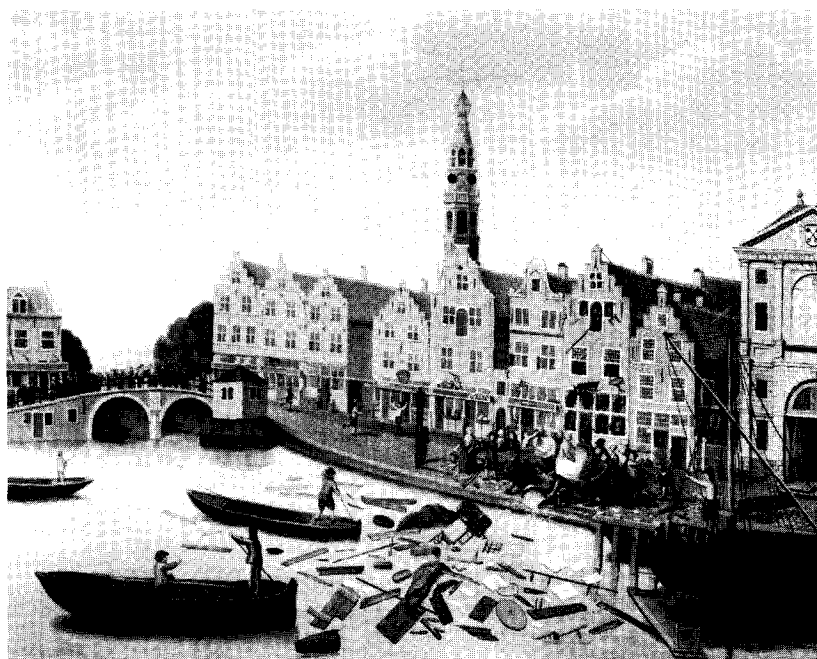
De uitbarsting begint op 17 juni bij het huis van Leendert (van) Stipriaan⁵, een herbergier en bewoner van het huis met een uithangschild waarop drie haringen staan. Het stond aan de Nieuwe Rijn bij de Visbrug, op de plaats waar nu V en D te vinden is. Stipriaan is behalve herbergier ook pachter van het brandhout van Leiden en Rijnlands en krijgt in die functie moeilijkheden. Hij heeft een grote partij hout, die aangevoerd was door Friese boeren, veel te hoog aangeslagen, om op die manier veel geld te innen. Omdat de Friezen deze kosten te hoog vinden, doen zij de partij aan de pachter over. Hierdoor wordt de voorraad van Stipriaan wel erg groot en hij besluit dan ook, het hout tegen een lage prijs te verkopen. De kopers eisen

echter, dat het hout verkocht wordt, zonder dat daarop belasting wordt geheven. Stipriaan weigert dit te doen, waarop jongens steentjes beginnen te gooien tegen de ruiten van zijn huis. Hij roept daarna de hulp van het stadsbestuur in en zijn pand wordt door een achttal soldaten bewaakt. Maar de menigte voor het huis blijft maar groeien. Als de eerste stenen naar de soldaten gegooid worden, moeten deze afdruipten. Daarmee begint om twee uur de aanval op het pachtershuis. In korte tijd wordt de inboedel volledig vernield, alles wat draagbaar is, het huis uitgesleept en in de Nieuwe Rijn gegooid. Het water in de gracht is na afloop nauwelijks meer te zien. Alleen een bijbel die men in het raamkozijn had gelegd, blijft gespaard. Als om vier uur een versterkte groep soldaten aankomt, treffen deze mannen slechts twee bejaarden in dit van binnen bijna volledig vernielde huis aan. Het pand wordt dan dichtgespijkerd en verder door soldaten bewaakt.

Intussen zijn de bakkers en andere winkeliers zo bang geworden voor dit geweld, dat zij op hun etenswaren geen belasting durven vragen. Een enorme toeloop op de winkels heeft tot gevolg, dat het brood tegen de avond volledig is uitverkocht.

Na het succes in het huis van Stipriaan, gaat een menigte naar de woning van de grootste pachter van Leiden, Comelis van der Cock.⁷ Ook daar begint het geweld met het ingooien van de ruiten, maar ondertussen arriveren soldaten. Deze groep van meer dan dertig man bewaakt het huis en voorkomt zo een plundering. Het huis van de op twee na grootste Leidse pachter, Jacob Ockhuijsens wordt eveneens op deze dag gespaard. De woning, die aan de Hooglandse Kerkgracht tegenover het weeshuis staat, wordt door een klein aantal soldaten beschermd, maar is van binnen goed gebarricadeerd. Bovendien worden de aanvallers verschrikt door een kogel, die van binnenuit het huis door de deur heen wordt afgevuurd. De menigte slaagt er toch in een zijkamer te plunderen, maar wordt verjaagd als er soldaten ter versterking worden aangevoerd. De burgerwacht die ook ter ondersteuning het pand bereikt, aarzelt of hij zijn taak (het huis te beschermen) zal uitvoeren.

Vele pachters moeten het dan wel te kwaad hebben, maar één van hen, Leendert van Kouwenhovens maakt zich weinig zorgen. Hij is een vriendelijk en bescheiden man, die in tegenstelling tot de meeste van zijn collega's, niet gehaat is. Zijn huis aan de Nieuwe Rijn tegenover de Vismarkt wordt dan ook door slechts enkele mannen bewaakt. Maar toch richt zich de aanval, na vergeefse tochten langs goed bewaakte pachtershuizen, nu op zijn bezit. Hier wordt op dezelfde manier huis gehouden als bij Leendert Stipriaan. Alles wordt kort en klein geslagen, verscheurd, het huis uitgesleept en in het water gegooid. Ook wordt met veel moeite een zeer zware geldkist naar buiten gebracht, die tenslotte in de Nieuwe Rijn belandt. Het

afb. 1. Plundering van het huis "De drie haringen" door Pieter Cattel, 1748. Doek, 59 x 77 cm. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto A. Dingjan.

huis is tijdens de plundering onbewoond, op een paar dienstboden na, die hun toevlucht op een zolderkamer zoeken. Zij worden door enige studenten gered. Eén van de plundersaars van dit huis is de schilder Johannes Korthals¹⁰ die, volgens een ooggetuige, alles vernielde waaraan hij tevoren met schilderen en lakken veel geld verdiend had. Aan de verwoesting die meer dan vier uur duurt en gedeeltelijk bij kaarslicht wordt uitgevoerd, wordt een einde gemaakt door de komst van een groep soldaten. Zij kondigen hun komst aan door met los kruit te schieten. De soldaten weten een paar plundersaars, waaronder de zoon van Korthals, gevangen te nemen. Eén van hen heeft een kamisool en f 1 00,- en wordt daarom verhoord. Maar onder druk van de burgers, die op wacht staan, wordt ook deze man weer vrijgelaten.

De menigte is intussen verder getrokken en gaat naar het huis van Cornelis van Gasten¹¹, die inwoont bij de weduwe van de courantier Felix Klopper in de Breestraat. Deze vrouw verklaart, dat haar huurder vertrokken is met al zijn goederen en dat het huis van haar is. Het blijft hier dan ook bij het ingooien van enkele ruiten.

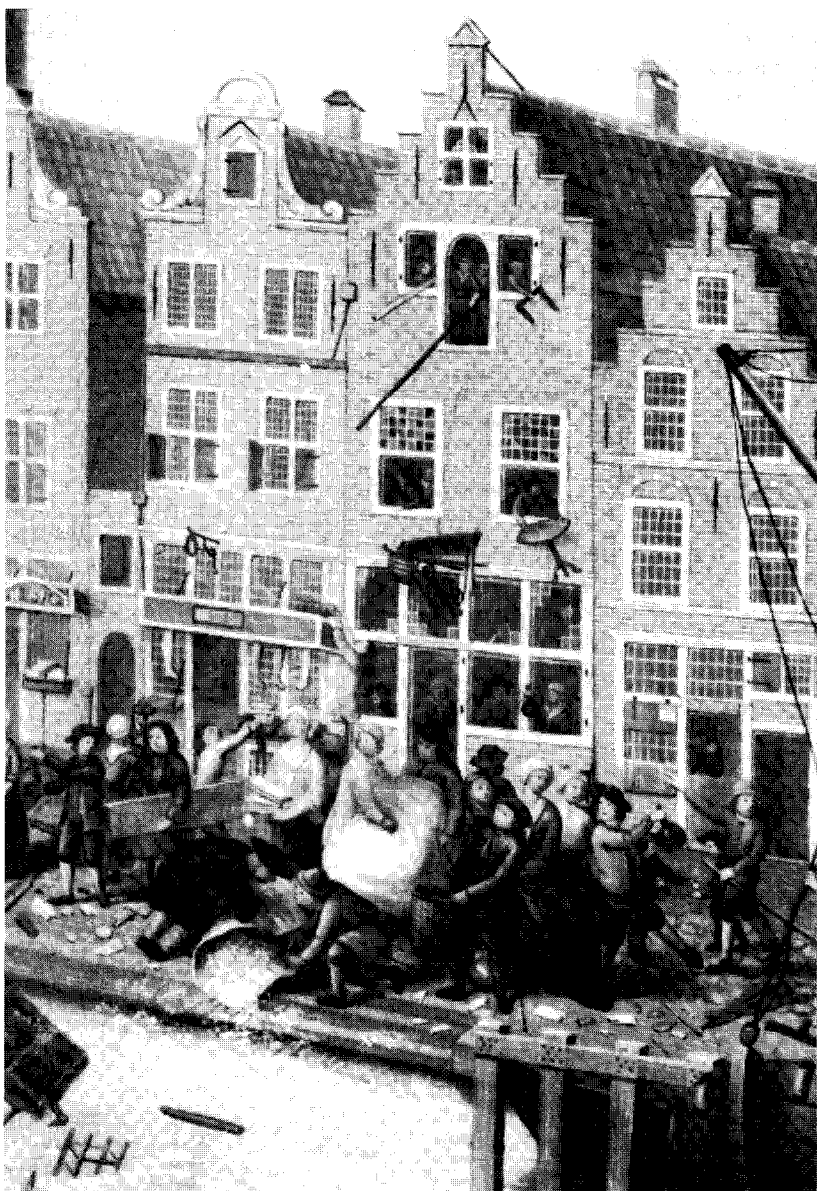
Hiermee eindigt de eerste dag van het oproer tegen de pachters. Eén van hen heeft geen beroep op de niet al te sterke troepenmacht van de stad gedaan, maar tracht het dreigend geweld op een andere manier af te wenden. Het is Arnoldus **Moriaanshooft**¹², pachter o.a van de koffie, thee en chocolade, die op de Mare bij het veer naar Haarlem en de **Haarlemmerpoort** woont. Hij nodigt de menigte uit: “Komt lustig, hebt gij geen dorst, laat ons eens helder in ‘t rond drinken, dat is beter dan plunderen”. Moriaanshooft schenkt wijn en geeft er kaas en brood bij. Het helpt, maar de mannen beloven de volgende dag terug te komen, om dan op bier onthaald te worden.

Op 18 juni is de eerste actie, het opvissen van de goederen van pachter van Kouwenhoven uit de Rijn. Het gebeurt uit een gevoel van een zekere spijt, niet over de verwoesting, maar wel over het feit dat deze juist die man moest treffen. Veel is er overigens van de opgeviste inboedel niet over of bruikbaar. Op deze tweede dag worden de huizen van de pachters goed bewaakt en daarom niet aangevallen. Een waarschuwing van het stadsbestuur tegen samenscholingen onder de bevolking, helpt niet. Daarom moeten ook andere huizen dan van pachters alleen, beschermd worden. In de Groenesteeg wordt een kruidenier bedreigd, die weigert zijn waren goedkoop (zonder belasting kennelijk) te verkopen. Hetzelfde gebeurt bij een grutter op de Beestenmarkt. Bovendien loopt het huis van de brander **Cornelis van Aken**¹³ aan de Langegracht gevaar. Er volgt ook een mislukte aanval op het huis van Assuerus van **Ingen**¹⁴, een korenkoopman die ook aan de Langegracht woont. Met hem heeft men nog een appeltje te schillen, omdat hij tijdens de crisis van 1740 toen de graanprijzen erg hoog waren, deze nog eens verder had opgedreven. Van **Ingen** wordt door een burgerwacht gered, omdat zijn zoon daar vaandrig is.

Deze dag is betrekkelijk rustig, ook al omdat de meeste winkeliers de belasting in hun waren niet doorberekenen, net zoals de vorige dag. Voor enige opwinding zorgt het bericht, dat Haarlemmers in aantocht zijn, om mee te komen helpen bij het plunderen. Als de poorten gesloten worden en alle binnenkomenden zorgvuldig bekeken worden, wijkt de spanning over dit trouwens loze alarm, weer.

De volgende dag wordt, volgens een enkele bron, het huis van een pachtersbediende gepunderd. Deze “kraaier” die in de buurt van de Zijlpoort woont, is mogelijk dezelfde als degene over wie in een pamflet verteld wordt:

“hij was een kraaier of verklikker,
(bij Belzebub) een naarselikker,
gelijk meest al de Moffen zijn”

afb. 2. Detail uit afb. 1.

Op 20 juni volgt een grote explosie van geweld. De aanleiding is niet geheel duidelijk. Volgens sommigen was de avond tevoren een droog-scheerder, die tegen de wacht voor het huis van pachter van der Cock wat onaangenaams over de bezitter van het pand gezegd had, door de soldaten afgeranseld. Hij komt nu met versterking wraak nemen en plunderen. Waarschijnlijk wordt de actie ontketend door vrouwen die op koperen ketels trommelend, de mensen in de richting van het huis van deze pachter aan de Nieuwe Rijn tussen Hooi- en Middelstegracht, dirigeren. Dezelfde pamflettist verklaart dat Van der Cock iemand is,

“zo trots, dat zelfs zijn huis, geleeke van voor tot achter
eer een paleis van een voornaam Venetiaan.
zijn heimelijk gemak alleen (‘k meen ‘t wel te weten)
heeft meer gekost, als ik mijn leven heb bezeten”

Het huis van Van der Cock, dat ook wel “Het paleis van Venetië” genoemd wordt is dichtgespijkerd en wordt bovendien door een grote groep soldaten bewaakt. De vesting is op deze manier niet te veroveren. Maar aan de Hooigracht ligt het huisje van een kraaier van deze pachter, dat niet bewaakt wordt. Van daaruit kan men de woning ook bereiken. Van binnenuit valt men nu de soldaten aan. Deze kunnen verjaagd worden, ook omdat de burgerwacht die ter ondersteuning door de brandklokken was opgeroepen, weigert het huis te beschermen. De groep was al schreeuwend “Wij bewaken geen pachtershuizen” aangekomen en toen uit gesprekken met de plunders bleek, dat het alleen om huizen van pachters te doen was, vertrokken deze burgers weer. Eén van de mooiste huizen van Leiden wordt dan in de korte tijd van twee- en-een half uur, van binnen volledig gesloopt. Een Duitser die met dit werk meehelpt, verklaart dat de inrichting ervan mooier is dan van Versailles! Al het marmer, het goud, het zilver, de boeken van de pachtersadministratie worden eerst kort en klein geslagen en daarna zoals langzamerhand gebruikelijk is, in de Nieuwe Rijn gegooid. De wijnkelder wordt aangesproken en zo worden de beste wijnen die in Leiden te vinden zijn, opgedronken door de plunders. Een ooggetuige herkent onder hen een turfboer (wiens vader door de pachter geruineerd was) en hoort dat er een aantal metselaarsknechten, een metselaar en timmermansknechten bij zijn. Hij gaat, net zoals zovele andere burgers, een paar dagen later het pand bezoeken en constateert, dat alles kapot is gelijk “de verwoesting van Troje zelfs”. Hieraan had heel enthousiast een doofstomme jongen, Fines, uit de Galgstraat meegedaan, aan wie met tekens duidelijk gemaakt werd, wat vernield moest worden. Volgens sommige berichten sloopt men hier ook het bovenste deel van de voorgevel en hangt men de kat van de pachter, na

afb. 3. Fines vernielt een schoorsteen in het huis van pachter Ockhuijsen. Kopergravure, 75 x 120 mm. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst. Foto C. W. Fock.

gedane arbeid, op.¹⁵ De schade is in ieder geval zeer aanzienlijk, de vergoeding welke Van der Cock tenslotte voor de verwoesting van het pand wordt uitgekeerd, liegt er niet om: f 25.449,-.

Dezelfde morgen worden ook de houten huisjes, die bij de toegangsweg naar elke molen staan, afgebroken. De gebouwtjes worden gebruikt door de telders of schrijvers, die bij moeten houden hoeveel graan aangevoerd wordt. Het tweede grote pachtershuis, dat geplunderd wordt is dat van de nieuwe pachter Jacob Ockhuijsen, die het kort tevoren voor f 7.000,- gekocht had. Ook deze man, een vroegere timmermansknecht van geringe afkomst, die bijzonder hard en onaangenaam optreedt, is weinig geliefd. De plundering van zijn huis gaat volgens het gebruikelijke patroon, alleen is de afstand tot het water hier groter dan elders. Het lijkt ook alsof men hier extra hard optreedt, omdat in deze woning zelfs de kozijnen uit de *spinnin*gen gehaald worden en daarna kapotgeslagen worden. Toch heeft men na een uur dit karwei geklaard en gaat men zingend en dansend verder. Er worden vaandels gemaakt van de stijlen van ledikanten en repen behangselpapier. Vrouwen slaan met tangen op koekepannen. Zo trekt men over de Korenbrug naar het huis van Arend van Bleiswijck¹⁶ in de Lange Pieters(kerk)koorsteeg. De plundering duurt, omdat de steeg zo smal is, langer dan bij het vorige huis. Bovendien wil men de schade aan andere percelen

zo veel mogelijk beperken. Ds. Stresoo die in het tegenovergelegen huis woont, hoort dat er instructies gegeven worden, op te passen voor beschadiging van het pand van de predikant. Als toch enkele ruiten bij hem sneuvelen, biedt men aan deze schade te vergoeden. Tegen de avond ligt de steeg vol met vernielde meubels en huisraad, volgens een enkel bericht zelfs tot manshoogte.

Daarna is het huis van Meindert Steffens¹⁷ aan de beurt. Het ligt aan de Nieuwe Rijn dicht bij dat van het op de eerste dag geplunderde van Leendert van Kouwenhoven. Volgens sommige bronnen valt hier een dode, doordat een houten kist naar beneden gegooid wordt en één van de plunders treft. Het laatste huis is van Moriaanshooft, die eerst op wijn en de volgende dag op bier getraceerd heeft. Men aarzelt of de goede gever moet worden beloofd met de plundering van zijn goederen, maar besluit daar toch toe. Veel vindt men er niet: wat oude potten en pannen worden kapotgeslagen, dakpannen en schoorstenen sneuvelen. Toch weet de pachter later nog f 769,25 aan schadeloosstelling te incasseren; misschien heeft hij ook de drank daarin berekend?

Dezelfde tactiek als Moriaanshooft met zijn lege pand volgen ook enkele andere mogelijke slachtoffers. De huizen van Cornelis van Klinkenberg¹⁸, van Jacob Nolla¹⁹ en mogelijk van een enkele andere, worden geheel leeg en van een bordje “te huur” voorzien, aangetroffen. De schade is hiermee beperkt tot vijf huizen op deze tweede grote dag van plunderingen. Het is tevens de laatste dag van deze bewegingen, omdat op 21 juni de opschorting van de verpachting aan particulieren bekend wordt gemaakt. Enkele dagen later wordt deze schorsing definitief en hoeft voor hervatting van deze plunderingen niet meer gevreesd te worden.

Achtergronden

De gebeurtenissen van het pachtersoproer kunnen niet alleen *anecdotisch* beschreven worden, maar vertellen toch wel wat meer dan alleen uiterlijkheden over deze 18de-eeuwse mensen en situaties. De rol van de stedelijke overheid is hierbij van groot belang. De stadsfunctionarissen moeten er voor zorgen, dat de rust en de orde gehandhaafd worden en dat het gewone leven niet lam gelegd wordt. Herhaaldelijk blijkt dat zij de soldaten die ter beschikking van de stad staan, inzetten en dat door de bewaking van militairen plunderingen van huizen voorkomen wordt. Omdat de bewegingen zich uitbreiden, is het contingent soldaten niet voldoende, om alle in aanmerking komende huizen te bewaken. Daarom moet voortdurend de schut-terij, de gewapende burgers, ingezet worden. Deze schutters die zich door hun eed verplicht hebben op te treden, plegen soms sabotage. Later verkla-

ren zij zelfs ook openlijk, dat zij niet ten behoeve van de pachters willen optreden. Daarmee is het pleit wel beslist.

Het is bovendien opvallend, dat de beweging zich niet richt tegen de gehate burgemeesters, zoals later in het jaar wèl gebeurt. De burgers in de schutterijen verklaren, als hun gevraagd wordt de huizen van deze regenten te beschermen, dat zij dit wel zullen doen. Noch de schutters, noch de plundersaars willen in juni 1748 deze magistraten treffen, hoewel zij daar alle mogelijkheid en veel reden toe hebben.

Het geweld richt zich bijna uitsluitend tegen het systeem van de verpachting. Het is niet gericht tegen personen, maar tegen het bezit van pachters en van anderen die gebruik maken van deze manier van belastinginning. Het blijkt uit het feit, dat de huisjes van de telders afgebroken worden, dat de leveranciers van levensmiddelen (waarop de pacht nu juist zo sterk drukt) bedreigd worden. Het wordt ook zichtbaar in het treffen van de inboedel van de niet onredelijke pachter van **Kouwenhoven**. Het blijkt verder uit het feit, dat de pachters van de vorige jaren die nu niet meer in functie zijn, niet aangevallen worden, hoewel dit gemakkelijk had gekund.²⁰

Opvallend is ook het systematische en ordelijke karakter van de plunderingen. Hoewel de wijn en het bier rijkelijk lijken te vloeien, is er geen sprake van andere uitwassen. De ruiten van ds. Stresoo worden zelfs vergoed. Er zijn geen andere wanordelijkheden, die met zo veel mensen op de been, zeker hadden kunnen passeren. Het enige geval van (mogelijke) diefstal gebeurt in het huis van Van Kouwenhoven. Maar zijn geldkist verdwijnt, gevuld, in de Rijn. Met het marmer en het goud uit "Het paleis van Venetië" gebeurt hetzelfde.

Het zijn goed uitgevoerde, snel verrichte en uitstekend geleide acties. Maar wie dit "gemeen, jan hagel, gespuis", wie deze "beestachtige vrouwenmensen" geweest zijn, is slechts in een enkel geval te achterhalen. Er zijn opvallend veel vrouwen bij²¹ en ook daaruit kan blijken, dat de belasting juist op voeding onredelijk zwaar drukt. Verder wordt dit grauw beslist niet gerecruteerd uit de onderste lagen van de Leidse samenleving. De schrijver van één van de dagverhalen, zelf een schutter en in staat belangrijke stedelijke functies uit te oefenen, herkent verschillende mensen: de schilder met zijn zoon, de turfboer en anderen. Elders wordt verklaard, dat er mensen in dienst van de stad, bij zijn. De meest negatieve bron verklaart, dat de beweging geleid wordt door iemand die van de Prins gratie kreeg van de over hem uitgesproken doodstraf. Dat lijkt bijzonder onwaarschijnlijk, want ook het "leiderloze" van de acties valt op. Het zijn steeds spontane bewegingen, waarbij niet dezelfde mensen de menigte leiden. Daarmee lijkt ook een complottheorie, die in dit verband wel eens geformuleerd wordt, de bodem ontzegd. Het is uiterst onwaarschijnlijk, dat achter deze

beweging een politiek verzet **schuilgaat**²², dat deze menigte gebruikt om andere doeleinden te bereiken. Deze acties zijn noch door Orangisten, noch door democratisch **gezinden** (Doelisten) geïnspireerd of geleid.

Tenslotte nog enkele gegevens over de getroffen^{en}. In dit jaar 1748 zijn er 17 pachters die de stedelijke of de gewestelijke belastingen pachten. Een deel van hen woont niet in Leiden, waarbij één pachter van wie bekend is dat zijn huis in Delft geplunderd wordt.²³ Van de tien echt Leidse pachters worden de zes grootste aangevallen. De topmensen van der Cock, Steffens en Ockhuijsen verdwijnen hierna uit de Leidse geschiedenis. Het is misschien niet helemaal toevallig, dat alle drie immigranten zijn. Een zekere vreemdelingenhaat spreekt ook uit het pamflet tegen de kraaier, waarin ook van pachters die van elders kwamen gezegd wordt, dat ze maar beter weer terug moeten gaan. Drie anderen, Van Kouwenhoven, Moriaanshooft en Van Bleiswijk blijven tot hun dood in Leiden, waar de beide laatsten overigens ook geboren zijn. De kleinste pachters slagen er in buiten de golf van geweld te blijven, met uitzondering van Leendert Stipriaan, over wie dit pachtersoproer losbreekt.

AANTEKENINGEN

1. Bij de samenstelling van dit artikel is gebruik gemaakt van literatuur- en bronverwijzingen van drs. J.A.F. de Jongste en drs. R. Liesker, die ik hiervoor hartelijk dank. De belangrijkste gedrukte bronnen zijn: **Het ontroerd Holland**. Amsterdam ca. 1750, dl. 2, p. 266-299; **Nederlandse Jaarboeken** 1748, Amsterdam 1748, p. 469-476; **De beroerten in de Vereenigde Nederlanden**, Amsterdam 1787, dl. 2, p. 174-181; **Nederlands Wondertoneel**, Leiden 1749, dl. 2, p. 558-570; **Kort dog zakelyk verhaal van alle de plunderingen**, Leiden 1748². Bovendien bestaan er drie dagverhalen: één over de jaren 1747 en 1748, gepubliceerd in het **Leidsch Jaarboekje** 10-18 (1913-1921/22), waarvan het tweede deel, dat over 1748 handelt, nu aanwezig is bij de Gemeentelijke Archiefdienst Leiden (GAL), Bibliotheek nr. 735; het tweede dagverhaal is waarschijnlijk van de hand van Bartholomeus van Leeuwen van Duivenbode en berust bij de GAL, Bibliotheek nr. 784; de derde ooggetuige is mogelijk F.J. van Mieris, wiens verhaal ook te vinden is bij de GAL, Bibliotheek nr. 787. De lijst van pachters kan worden samengesteld met behulp van: GAL, Rechterlijk Archief, nr. 132, dl. 34, GAL, Secretarie-archief na 1574, nr. 4210. De overzichten van de schadeloosstellingen zijn te vinden in de **Resoluties van de Staten van Holland** over 1752, p. 593-604 en in het derde dagverhaal.
2. De heffingen zijn betrekkelijk bescheiden, van elk **rund** bv. de 30e penning van de inkoop-prijs (dus 3,3%), van elke ton turf 6 **penningen** (hiijna 2 ct).
3. Voor een algemeen overzicht van deze antifiscale en andere bewegingen, R.M. Dekker, "Oproeren in de provincie Holland", **Tijdschrift voor sociale geschiedenis** 3 (1977), p. 299-329.
4. In mei 1747 een aanval van Oranjeklanten op anti-Oranjegezinden en roomsen, in de herfst van 1748 politiek verzet tegen een aantal regenten.
5. Leendert (van) Stipriaan, ged. Leiden 5-1-1695, overl. vóór 16-12-1751, ondertr. Leiden 13-12-1720 Maria Overduin, tr. 2e Voorschoten 18-1-1728 Rebecca Smeeking (uit een pachtersfamilie). Uit het eerste huwelijk vier kinderen, uit het tweede zes kinderen, waaronder een zoon die later schepen in Oudewateris. De pachter woont in 1749 waarschijnlijk nog steeds in het-

zelfde huis in bescheiden omstandigheden, in Gasthuisvierendeel no. 169.

6. Stipriaan pacht vanaf 1-4-1748 de helft van **de fruiten van Leiden** en **Rijnland** (voor f 1210) en de helft van het brandhout van Leiden en Rijnland (voor f 1650), vanaf 1-10-1747 de grove waren van Leiden en Rijnland (f 1276) en in 1747 het koren van de stad (f 2810).

7. Comelis van der **Cock**, ged. Oegstgeest 22-12-1697, ondertr. Leiden 28-6-1720 Elisabeth Visch, waaruit zeven kinderen. Hij wordt in 1749 niet aangeslagen. In Leiden pacht Van der **Cock** vanaf 1-8-1747: de helft van de turf en de kolen van Leiden en Rijnland (f 60.500), de helft van het gemaal in het middelkwartier van Rijnland (f 7700), de helft van de wijnen in hetzelfde gebied (f 4070), de helft van het gemaal in het laagkwartier in Rijnland (f 12.650), de helft van de wijnen aldaar (f 3465), het gemaal van het hoogkwartier in Leiden (f 26.730), de helft van het bestiaal **van** Rijsaterwoude ca. (f 38.50). Vanaf 1-10-1747 pacht hij de brandwijnen van Leiden en Rijnland (f 31.350) en vanaf 12-11-1747 het gemaal van de stad (f 13.800). Bovendien is Van der **Cock** pachter van het kantoor-generaal (met drie pachten), in Delft (met drie pachten) en in Haarlem en Gouda.

8. Jacob Ockhuijsen ondertr. als weduwnaar van Anna Verhoeff, Leiden 23-10-1745 Beatrix van der Geer, waaruit in Leiden twee kinderen worden geboren. Hij pacht vanaf 1-4-1748: de helft **van** de paarden-, het hoorgeld ed. van Leiden (f 5500), de helft van de fruiten van Leiden en Rijnland (f. 1210), de helft van het brandhout van Leiden en Rijnland (f 16.50). Bovendien vanaf 1-8-1747: het bestiaal **van** Leiden (f 26.950), de helft van het gemaal van het **middelkwartier** van Rijnland (f 7700), de helft van het gemaal van het laagkwartier van Rijnland (f 12.650), de helft van de wijnen van het middelkwartier van Rijnland (f 4070), de helft van de wijnen van het laagkwartier van Rijnland (f 3465), de helft van het bestiaal van Rijsaterwoude (f 3850), de helft van het vlees van Leiden (f 4625). Hij pacht vanaf 1-10-1747: de helft van de wijnen van Leiden (f 7150) en in 1747 de **wijnkraan** van de stad (f 960). Bovendien komt hij onder het kantoor-generaal voor.

9. Leendert van Kouwenhoven, afkomstig uit Katwijk **a/d Rijn**, **begr.** Leiden 9/16-7-1763, ondertr. Leiden 13-5-1718 **Lidia van der Hart** (begr. Leiden 3/10-10-1761), waaruit vier kinderen. Komt in 1749 in het midden voor, Burgstreng no. 52. Van Kouwenhoven pacht in 1747 de olie van Leiden (f 3310), vanaf 1-8-1747 de bieren van de stad (f 31.240) en vanaf 1-4-1748 de paarden van het hoogkwartier van Rijnland (f 24.420).

10. Johannes **Korthals**, ged. **Zoeterwoude** 9-1-1704, ondertr. Leiden 6-9-1726 **Judith Houzee**, waaruit drie zoons die in aanmerkin komen als hulp van hun vader op te treden: Amoldus (geb. 1730), Dirk (geb. 1735) en Jan **geb.** 1737). Hij woont in 1749 aan de Oostkant van de Herengracht als schilder en verlakker, Noord Rijnvest no. 2 12.

11. Van **Cornelis** van Gasten is weinig bekend. Hij pacht vanaf 1-10-1747 de azijnen van Leiden en Rijnland (f 3850), vanaf 1-8-1747 de helft van de ronde maat van Leiden en Rijnland (f 1155) en vanaf 1-4-1748 de helft van de boter van Leiden en Rijnland (f 6875).

12. Amoldus Moriaanshooft, ged. Leiden 13-4-1704, begr. ald. 11/18-5-1776, ondertr. le Leiden 11-10-1727 Helena of Magdalena Graafschap (begr. Leiden 18/25-9-1745) en 2e Leiden 31-3-1746 **Maria van den Brandt** (begr. Leiden 8/15-6-1771). Hij komt in 1749 als lakenfabriek voor, Nieuwe Mare no. 32. Vanaf 1-8-1747 pacht hij de waag van Leiden en Rijnland (f 5500), vanaf 1-10-1747 de koffie, thee e.d. van Leiden en Rijnland (f 1 5.000) en vanaf 1-4-1748 het klein zegel van Leiden en Rijnland (f 33.000).

13. Van Comelis van Aken is bekend, dat hij in 1749 brander en koopman is en in Zijloort no. 303 woont.

14. Assueres van **Ingen**, ged. Leiden 23-8-1694 woont in 1749 in Zijloort no. ,576. Hij ondertr. Leiden 10-8-17 15 Gerrebregt Righout.

15. Volgens andere berichten gebeurt dit bij Meindert Steffens.

16. Arend van Bleiswijck, ged. Leiden 15-10-1702, **begr.** ald. 31-12-1774/7-1-1775, ondertr. ald. 20-8-1728 **Maria van Pelt** (begr. Leiden 5/12-4-1777). In 1749 woont hij zeerbescheiden in hetzelfde huis, Over 't Hof, no. 4. Hij pacht in 1747 het zout van de stad (f 480), vanaf 1-4-1748 het zout van het hoogkwartier van Rijnland (f 8360) en van het middelkwartier van Rijnland (f 5610), vanaf 1-10-1747 het veer- en karrossengeld van **Leiden en Rijnland** (f 9240) en in 1747 de grote waag van de stad (f 1700) en het stal- en marktgeld van de stad (f 1.500).

17. **Meindert** Steffens afkomstig uit Amsterdam, waar een zoon uit zijn huwelijk met **Geertruid** van Vliet geboren wordt. Vestigt zich vóór 1718 in Leiden, waar vijf kinderen geboren worden. In 1749 staat zijn huis in de Burgstreng no. 67. Steffens pacht vanaf 1-8-1747 de helft van de turf en kolen van Leiden en Rijnland (f 60.500), de wijnen en bieren van het **hoogkwartier** van Rijnland (f 19.470), het bestiaal van Zoetermeer ca. (f 11.550) en dat van Leiderdorp ca. (f 7260). Ook is hij pachter in algemene dienst, onder het kantoor-generaal.
18. Comelis van Klinkenberg, ged. Leiden 4-4-1694, **begr.** ald. 15/22-10-1763, ondertr. ald. 13-2-1716 **Anna Smit** (**begr.** Leiden 12/19-10-1743). Hij komt in 1749 als wijnkoper vooraan de Oude Vest, Over Marendorp Landzijde, no. 420. Hij verblijft na 1749 tijdelijk bij zijn schoonzoon in Zoelmond. Van Klinkenberg pacht vanaf 1-10-1747 de helft van de wijnen van Leiden (f 7150).
19. Jacob Nolla, ged. Zoeterwoude 15-11-1699, **begr.** Leiden 15/22-5-1756, ondertr. ald. 19-1-1725 Maria van den Berg (**begr.** Leiden 20/27-6-1778). Hij woont in 1749 met drie kinderen op de hoek van de **Haarlemmerstraat** en de Mare, West **Marendorp** Landzijde, no. 212. Vanaf 1-8-1747 pacht hij de helft van het vlees van de stad (f 462.5).
20. Het gaat om Adriaan Drabbe, pachter van de zeep van Leiden en Rijnland van 1740-1747 wonend op de Nieuwe Rijn bij de **Korenbrug** en om Willem Righout, pachter van de azijn van de stad van 1742-1744, die vlak bij Drabbe woont.
21. Zie ook R.M. Dekker, "Vrouwen in oproeren in de Republiek", *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 4 (1978), p. 305-316.
22. Zie G. Rudé, *Paris and London in the 18th century. Studies in Popular Protest*, Londen 1974, die dit nogal benadrukt.
23. **Arnoldus** Franken krijgt in Delft met plunderingen te maken. De andere pachters zijn: Adriaan van Brederode, Leendert Steffens, Willem van Gasten, Jan van der **Cock**, **Christiaan** Domhoff en Jan Robert zijn mogelijk ook pachters die sterke banden met Leiden hebben.

ROUWBEKLAGE BIJ DE DOOD VAN WILLEM BILDERDIJK

door

R.E.O. Ekkart

Toen Mr. Willem Bilderdijk op 18 december 1831 op 75-jarige leeftijd in Haarlem overleed, was hij al meer dan vier jaar lang geen inwoner van Leiden meer. In april 1827 was hij namelijk na een tienjarig verblijf in de **Sleutelstad** naar Haarlem verhuisd. Niettemin was Bilderdijk na zijn vertrek uit de stad voor vele Leidenaren nog een levend begrip en betekende het bericht van zijn dood voor tal van personen een ernstige schok. Door zijn werkzaamheden als privaat-docent had hij immers een belangrijke bijdrage geleverd aan de vorming van talloze studenten, op wie hij zijn **anti-liberale** ideeën overbracht. Tot die leerlingen van de dichter-historicus behoorden bekende figuren als Da Costa, Groen van Prinsterer en Jacob van **Lennep**.¹

Groot was de belangstelling bij de begrafenis op 23 december in de St. Bavo te Haarlem, groot was ongetwijfeld ook het aantal schriftelijke **bewijzen** van deelneming die de nabestaanden ontvingen. Gezien de belangrijke plaats die Bilderdijk in de Leidse studentenwereld had ingenomen, besloten de vertegenwoordigers van de studenten een brief van rouwbeklag aan de kinderen van de gestorvene te zenden. Het concept van deze brief is te vinden in de verzameling familiepapieren, die door de familie Suringar is afgestaan aan het Academisch Historisch Museum van de Leidse Universiteit. De door de voorzitters van de vijf studentenfaculteiten ondertekende brief geeft een indruk van de bekendheid die Bilderdijk ook na zijn vertrek uit Leiden aldaar nog genoot:

De Studenten der Leidsche Hoogeschool
aan de Familie en betrekkingen van
wijlen **mr. W. Bilderdijk**

In naam en op last van Studenten der Leydsche Hoogeschool, welke wij **ondergeteekenden** de eer hebben, als voorzitters der onderscheidene Faculteiten, te vertegenwoordigen, kwijten wij ons van den droevigen pligt om aan de achtergeblevene Betrekkingen van den **Grooten** en Eerbiedwaardigen Mr. W. Bilderdijk, wiens treurig afsterven wij heden vernamen, onzen deelneming in dit **zoo** zwaar en onherstelbaar verlies te betuigen.

Ofschoon de overledene tot de Leydschen Hoogeschool niet in onmiddellijke betrekking stond, en deze stad hem in de laatste jaren niet meer onder hare bewoners mogt tellen, **zoo** is evenwel geenszins vergeeten het **grooten** nut, dat vele onzer Medestudenten gedurende hun verblijf aan deeze Hoogeschool uit de tijden dezer lessen en de hoogst belangrijke gesprekken van dien met **zoo** veel edelen vermogens rijk begaafden en met **zoo** uitgebreide en samenvattende kundigheden toegerusten Grijzaard getrokken hebben, ook hier blijft zijn naam, als dien van den Grootsten Dichter en den **Geleerdsten Taalkenner** zijner eeuw in een vererend aandenken en zal dit steeds blijven bij den **Kweekelingen** onzer Hoogeschool.

Terwijl zijn afgemat ligchaarn nu in den schoot der aarde ter ruste wordt nedergelegd, is zijn geest van dien band ontslagen tot den gewesten des Lichts en des Vredes overgegaan. Dit trooste zijne Kinderen, Bloedverwanten en Vrienden bij het geleden verlies en het worde dankbaar erkend den Overledenen tot in **eenen zoo** vergevorderden ouderdom te hebben mogen bezitten.

Dat deze betuiging onzer deelneming en de **gedagte** aan den onsterfelijken Roem die steeds aan den naam van Bilderdijk zal verbonden blijven, iets tot opbeuring uit uwen druk moge bijdragen, wenschen wij onder betuiging der hoogachting welken wij aan de Familie en Betrekkingen des Ontslapenen toedragen.

De studenten der Leydsche Hoogeschool

Namens dezelve

Suringar
Enschede
Van Osenbruggen
Maris
Van der Heim

De ontvangers van de brief, de 46-jarige Louise Sibilla Bilderdijk (oudste dochter uit het huwelijk van Bilderdijk met **Catharina Rebecca Woesthoven**) en de **19-jarige** Lodewijk Willem Bilderdijk (jongste zoon uit de nimmer gelegaliseerde verbintenis van de dichter met Katharina Wilhelmina Schweickhxdt), hebben zich niet zelf belast met de beantwoording, maar droegen deze taak op aan Isaac da Costa (1798-1860), die als leerling en huisvriend van Bilderdijk ook bij de begrafenis op 23 december de lijkrede had uitgesproken. Da **Costa's** eigenhandig schrijven bevindt zich in dezelfde collectie waarin ook het concept van de condoleantiebrief aanwezig is. In zijn schrijven toont Da Costa, die Bilderdijk in zijn Leidse **studieja-**

*afb. 7. De Nederlandse Muze treurend
bij het grafteken voor Bilderdijk.
Kopergravure door J. C. Bendorp naar
J. Immerzeel Jr. Foto Nederlands Let-
terkundig Museum, 's-Gravenhage.*

ren (18 17-182 1) had leren kennen en onder zijn invloed in 1822 het **Portu-
gees-Israëlitisch** geloof had verruild voor het Calvinisme, zich de trouwe
leerling van de overleden geleerde:

Aan de **Heeren** Voorzitters der
Onderscheiden Faculteiten,
vertegenwoordigende
de **Heeren** Studenten aan de Leydsche
Hoogeschoole

Ik vinde mij door de nagelatene Familie en Betrekkingen van wijlen Mr.
Willem Bilderdijk (met name door mevrouw Burkhardt, de eenige Dochter,
en den Heer Lodewijk Willem Bilderdijk, de eenig overgeblevenen Zoon des
Overledenen) tot den aandoenlijken last geroepen, om Ued. op de hoogst ver-
plichtende uitdrukking Uwer deelneming in hun smertelijk ondergaan verlies
de betuiging hunner hartelijke gevoel- en erkentelijkheid ten schriftelijke
wederantwoord te doen geworden.

Ongetwijfeld, naast den **hooger**en en met **geenen** anderen vergelijkbaren
troost, dien de zalige staatverwisseling van den Ontslapene aan Zijne
bedroefde kinderen en betrekkingen aanbiedt, kan **geene** omstandigheid op
aarde meer tot verzachting van hunnen rouw toebrengen, dan de deelneming
in denzelven door Zijne ware hoogachters, en vereeders Zijner **nagedachte**-

nis. Onder de zoodanigen ook U te mogen tellen, mijne Heren! wordt door de Familie en Vrienden **ZOO** veel te meer op prijs gesteld, als het Ued. wel bewust zal zijn, welke eene hartelijke belangstelling de Overledene toedroeg aan Nederlands Jongelingschap in het algemeen, en in het bijzonder aan de kwekelingen dier Oud Vaderlandsche **Hoogescholen**, op **welker** burgerschap Hij nog in den verst gevorderden ouderdom roem droeg.

Ontfangt dan, edele Jongelingen! ter beantwoording Uwer verplichtende rouwbetuiging, van wegen de Familie en Betrekkingen, den meest oprechten en welmeenenden dank! en laat het den Overbrenger van deze hunne gevoelens vergund zijn, ook den zijnen daarbij te voegen voor de melding in Ued. missive gemaakt van het groote nut door velen Uwer Medestudenten, gedurende hunnen Academischen loopbaan, uit des Gezaligden verblijfs, **eenen** tijd lang te Leyden, getrokken; nademaal ook de schrijver **dezes** het voorrecht had onder de genen te behooren, die aan Zijne toenmalige lessen en onderrichtingen deel mochten nemen, en voor welke Ued. zich bij deze plechtige gelegenheid wel hebben willen kwijten van de plicht **eener onuitwisschbare** en nimmer genoeg betuigde erkentelijkheid.

Ik heb de Eer mij met achting en heilbode te **teekenen**

Ued. DW Dienaar, en medekwekeling
van Leydens eerwaarde Hoogeschole,

Amsterdam den 2 Januari 1832

1. da Costa

Tezamen geven de brieven van de Leidse studenten en van Da Costa een duidelijke indruk van **de verering die** Bilderdijk gedurende zijn Leidse jaren van een vrij groot aantal studenten genoot en vormen zij een afspiegeling van de invloed die hij daardoor in de Sleutelstad en daarbuiten heeft uitgeoefend.

AANTEKENINGEN

1. Zie over Bilderdijk en zijn invloed o.a. de volgende publicaties: *Mr. Willem Bilderdijk*, uitgegeven op machtiging der Bilderdijk Commissie, Pretoria-Amsterdam-Potchefstroom 1906; R.A. Kollwijn, *Bilderdijk, zijn leven en zijn werken*, 189 1,2 dln.; M.J.G. de Jong en W. Zaal, *Bilderdijk. Een overzicht van zijn leven en een keuze uit zijn werken*, Kampen 1960.

HET MINNEHUIS

door

J. Donkers

In het Leidse grachtenkwartier, waar nu de heimachines met driftige slagen de palen voor de nieuwbouw in de bodem drukken, zijn nog een drietal huisjes overgebleven die ons herinneren aan een periode waarin lange rijen klokgeveltjes van de “wevershuisjes” zich weerspiegelden in de **Waardgracht** of **Oranjegracht**. Wat achteraf, in de schaduw van het kerkhof op de **Vestwal** ligt het **Minnehuis** en dit gebouw met een vrij fantasieloze voorgevel, vertelt ons iets van de strijd tegen de armoede in de 19de eeuw.

De oude notulenboeken met de vergeelde bladzijden vermelden in bloemrijke taal de gebeurtenissen in het Huis of delen de besluiten mede van het college van regenten, maar dat alles is nu historie geworden. Uit een paar zinnen of een korte kanttekening ontstaat een totaalbeeld, dat parallel loopt met de verhalen die wij kennen uit de *Camera Obscura* van Beets.

De geschiedenis van het Minnehuis werpt een licht op een deel van de armenverzorging hier ter stede en vormt tevens een onderdeel van de Leidse stadsgeschiedenis in de negentiende eeuw.

Leiden anno domini 1845

Leiden, in 1845 met ruim 39.000 inwoners (7860 gezinnen, gehuisvest in 6300 woningen) de grootste stad in de provincie Zuid-Holland, lag nog besloten binnen de singels en was verdeeld in acht wijken. Ruim een zesde deel (6500 personen) werd door de armenkassen bedeed, dat wil zeggen dat 16.7% van het totaal aantal inwoners niet in staat was om in het dagelijks onderhoud te voorzien. Vermoedelijk kunnen wij bij dit zesde deel nog een groot aantal Leidenaars tellen, die niet van de “bedeling” wensten te ontvangen, de “stille armen”, en een aantal gezinnen dat op de rand van de armoede leefde en naar huidige begrippen niet voldoende werd gevoed. Hierbij kwam nog dat de slechte behuizing, de vele wantoestanden op maatschappelijk terrein het drankmisbruik en de bedelarij sterk bevorderden.

Voor al de bejaarden, die door ouderdom of lichamelijke gebreken uitgeschakeld waren, vormden een grote zorg voor de overheid. Men pro-

beerde nog zo lang mogelijk te werken of kleine hand- en spandiensten te verrichten, maar als dat niet meer ging stond men brodeloos en als de kinderen hun ouders niet ondersteunden kwamen deze tenslotte te vallen onder de Diaconie of een andere liefdadigheidsinstelling.

Om de nood enigszins te verlichten werd door de Huiszittenmeesters (burgerlijke armverzorger) en diakenen van de Nederlands Hervormde Kerk het besluit genomen om een tehuis te stichten waar men “ouden van dagen” ter verzorging kon opnemen. Op 26 juni 1827 werd de eerste steen gelegd en de bouw vlotte snel zodat op 21 april 1828 reeds 168 personen konden worden opgenomen.

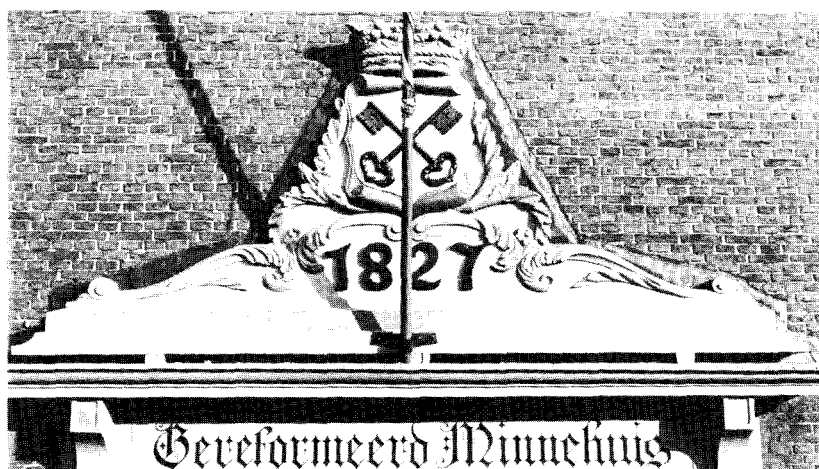
Om aan te geven dat dit huis een Protestantse instelling was volgens Calvinistische beginselen, gaf men het de naam van Gereformeerd **Minne**-huis (minne = liefde).

Hoewel men bij het totstandkomen was uitgegaan van een bejaardenhuis, werd al spoedig dit principe los gelaten en werden gebrekkige stadgenoten, daklozen en zelfs enkele wezen opgenomen, zodat het Minnehuis een geheel ander karakter kreeg.

Het bestuur van het Minnehuis was opgedragen aan een college van Regenten. Zij waren gezeten burgers en hun namen geven een aanwijzing dat uit de kring van de middenstand de meeste regenten kwamen. Bij vacatures in het college werd door de diakenen een nieuw lid voorgedragen aan het gemeentebestuur, dat dan meestal kort daarop de benoeming liet volgen. Eenmaal per week, bij voorkeur op vrijdagavond, kwamen de regenten bijeen in de statige regentenkamer en, gezeten achter de met groen laken beklede tafel, hoorden zij dan bijvoorbeeld David van der Meer aan, die om een tegemoetkoming verzocht in de “reperasiekosten van zijn horlogie, daar dit was beschadigd wegens het redden van vrouw Van der Overt uit de Utrechtse veer”; of men deelde **Herman** de B. mede “dat hij gestraft zou worden met 14 dagen water en brood en bovendien nog een blok aan het been zou krijgen wegens het verkopen van zijn nieuwe broek en vest, alsmede het ontvreemden van een paardendecken van de Katwijkse wagens waar hij oppasser bij was.”

Soms beraadslaagde men over de dure tijden en hoe men het jaar met een sluitende rekening kon eindigen. Dan werd er zoveel mogelijk bezuinigd en kreeg de Vader de opdracht om wekelijks in de Waag enkele tonnetjes boter te kopen, daar het aanbod van buiten de stad van f 32,- per 100 pond te duur was.

Een buitengewone vergadering werd belegd als er een ernstig voorval had plaatsgevonden of als er een bijzonder verzoek bij de secretaris was binnengekomen, zoals bijvoorbeeld op 10 december 1831 toen de stadsar-

afb. 7. Ingang van het Gereformeerd Minnehuis, detail. Foto. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

chitect toegang tot het huis verzocht om met enkele leerlingen van de tekenschool Mathesis het gebouw te tekenen voor een wedstrijd, die door het bestuur van bovengenoemde tekenschool was uitgelooft.

Het eerste uur van elke vergadering was eigenlijk meer een spreekuur, want veel mensen, inwoners en buitenstaanders, wensten de regenten te spreken. De aard van de verzoeken was zeer uiteenlopend: van toestemming tot het aangaan van een huwelijk tot het horen van een klacht over de boterhammen, die te dun gesneden waren, waarop de Vader ijlings naar de broodkamer werd gezonden om een stuk brood te halen waarvan vervolgens op de bestuurstafel enkele boterhammen werden gesneden, die van normaal formaat werden bevonden, waarna als straf voor de ongegronde klacht de klager twee zondagen niet mocht uitgaan.

Al met al was het besturen van het Minnehuis geen gemakkelijke taak. De bewoners waren nogal uiteenlopend en soms moeilijk te regeren en tal van andere zaken eisten voortdurend de aandacht van de regenten.

Het aantal “Minne-kinderen” varieert door de jaren heen van 195 tot 205. Bij de opname-staten bleek dat er medio september nog een aanzienlijk aantal bijkwam, hetgeen is toe te schrijven aan de landlopers, los-boeren-arbeiders en maaiers, die dan op het platteland uitgewerkt waren en in de stad een winterverblijf zochten. Al naar gelang het voorjaar vroeg inzette verdwenen zij weer om in de provincie werk te zoeken.

Waar men dit grote aantal geherbergd heeft leek ons een raadsel toe, tot dat wij lazen dat er door de regenten balen stro werden gekocht, wat ons vermoeden bevestigde dat men op de zolders in het stro sliep. De vaste bewoners sliepen met twee man in één bed, terwijl de slaapzaal tevens dienst deed als zitzaal.

Alles bij elkaar werd dit op den duur onhoudbaar, want men had praktisch geen ruimte meer over. Dokter Mess drong er bij de regenten met klem op aan om dan maar wat minder mensen op te nemen en de bedden wat verder uit elkaar te zetten, omdat hij de zieken niet behoorlijk kon observeren. Al meer dan eens hadden de stadsdokter en de chirurgijn aangedrongen op het bouwen van een of twee ziekenzalen op een open stuk grond in de Kaarsenmakerstraat vóór het Minnehuis, maar de financiën lieten deze bouw niet toe. Dit braakliggende terrein was van de gemeente Leiden in bruikleen ontvangen en deed dienst als bleekveld. Om in deze overbevolkte buurt de kinderen te weren had men er een hoog rasterwerk omheen geplaatst. Na veel aandringen van de geneeskundigen werd eindelijk toegezegd dat er in het gebouw een ziekenzaal zou worden ingericht en dat aan het verzoek om een tweede regenbak de nodige aandacht zou worden besteed. In de vergadering van augustus 1833 werd ook “op advies van de dokter aan de Vader opdracht gegeven om bij herstel van een zieke op de zaal zo nu en dan een glaasje rode wijn te schenken.” De rekening van de maand gaf dan ook aan: gekocht 7 flessen rode wijn.

Om de ligging van de bejaarden in het algemeen wat te verbeteren werd van de Grofsmederij een “nieuwsoortig nachtleger” betrokken, een ijzeren kribbe, waarvan in de offerte als aanbeveling stond dat er reeds 1280 stuks geplaatst waren in de kazernes van Zijne Majesteit de Koning!

In de maanden juli en augustus 1832 woedde er in Leiden een cholera-epidemie. Het stadsbestuur nam maatregelen en richtte de Lakenhal en het Cecilia-gasthuis benevens het Weeshuis in als noodhospitaal. De zieken uit het stadsziekenhuis werden overgebracht naar het Minnehuis en hoewel de regenten bepaalden dat niemand het huis mocht verlaten dan strikt noodzakelijk, werden op 24 augustus toch ook enkele gevallen van cholera in het huis gemeld. Daar alles meer dan vol was werd een noodhospitaal ingericht in de Openbare School aan de Kaarsenmakerstraat, maar dat was voor korte tijd want op 21 september vermeldde de secretaris in zijn notulen dat “de zalen waren **gezuverd**.” Half oktober kwam er een bedankje binnen van professor Pruys van der Hoeven voor het gebruik van de regentenkamer als collegezaal voor 25 medische studenten gedurende de epidemie. De Vader werd op 28 december op het stadhuis ontboden en ontving als beloning voor zijn ijver gedurende de cholera-tijd 5 gouden tienguldenstukken.

De twee grootste posten op de rekeningen waren steeds weer de kleding en voeding en hoewel de bewoners naar huidige maatstaven zeer eenzijdig werden gevoed, had men toch een gevulde maag en dat betekende veel in die dagen. Behalve het brood, dat men uit de Armenbakkerij aan de Oude Rijn betrok, bestond het menu hoofdzakelijk uit vlees en aardappelen en 's avonds karnemelk met gort. Eenmaal per maand werd op een zondagavond rijstebrij gegeten.

De bereiding van het voedsel vond plaats in een grote keuken, waar meerdere oudjes mee hielpen en een stoker voor de kok het fornuis **brandende** hield. In grote koperen ketels en pannen werd de vereiste hoeveelheid voedsel klaargemaakt, maar op 11 december 1857 kwam hier een belangrijke verbetering tot stand door de aanschaf van een stoomketel. Deze werd plechtig in gebruik gesteld door de praeses van het **regentencollege** en nu was, naar de mededelingen verluiden, een grote spijsketel binnen vijftien minuten goed warm. Als bewijs daarvan werd een lepel warme gruttenmelk aangeboden.

Die stoomketel had nog een groot voordeel, namelijk dat men de zalen nu beter kon verwarmen dan vroeger door warmwaterbuizen door het gehele gebouw aan te leggen. Vóór die tijd gebeurde het meer dan eens dat bij strenge vorst een tiental kachels op de zalen moest worden **bijgeplaatst**. De turfschippers hadden dan aan het Minnehuis een goede klant en zij leverden in een seizoen 45.000 turven à f 5,- per 1000 stuks. Ook werden tegen de winter de klompen nagekeken en er was altijd wel een aanvulling nodig. Vóór 1831 betrok men deze klompen uit België, maar vanwege de “onlusten” was daar een eind aan gekomen. De klompenmaker **Verdouw** uit Woubrugge kreeg toen zijn kans om de klompen aan de man te brengen. Zijn prijzen waren zeer billijk, want voor 50 paar mansklompen en 34 paar vrouwsklompen ontving hij f 37,24½.

Twee keer per jaar, op de voorjaars- en najaarsmonstering, werd het magazijn (kledingkamer) nagezien en moesten alle bewoners voor het bestuur verschijnen om te laten zien of hun kleding vernieuwing of aanvulling behoefde. Deze monsteringen werden bijgewoond door een wethouder en een tweetal afgevaardigden van het Huysittenhuis. Daar de jassen en schoudennanteltjes dikwijls te groot of te klein waren, werd – om toch een behoorlijke indruk te wekken – een kleermaker aangesteld die vóór de monstering de kleding zou vermaken en “aanpassen bij het lijf . . .”

Op een gegeven moment kreeg de kleermaker de opdracht tot het maken van een buis of boezeroen van gonje of koffiebalengoed. Deze kledingstukken moesten gaan dienen als straffkleding, opdat een ieder in het Tehuis zou kunnen zien dat de drager ervan zich schuldig gemaakt had aan

dronkenschap of zich op andere wijze had misdragen. Deze vreemde maatregel was volgens de regenten zeer noodzakelijk, want de gewone straffen welke op dronkenschap stonden, zoals zes weken niet uitgaan en drie zondagen binnen blijven, hielpen niet meer. Als zwaarste straf gold het verblijf in de “**prison**” (cachot), een blok met ketting aan het been en apart gezet worden tijdens de maaltijden. Op 8 september 1856 werd zelfs een schandbord opgehangen waarop met krijt geschreven stond wat de drager ervan zoal uitgevoerd had.

Hoe streng deze maatregelen ons nu lijken, men moet aan de andere kant niet vergeten dat op elke bestuursvergadering klachten over verregaande dronkenschap binnenkwamen, niet alleen van de Vader of de portier of de zaalmoeder, maar ook van de burgerij. Om enkele gevallen te noemen: “op 24 Juli 1829 werd de weduwe D. in zeer beschonken toestand gevonden in de naaikamer met een fles **genever** naast zich. Toen zij **nucgter** was en voor de regenten moest verschijnen, gaf zij voor dat zij dit gebruikte om kruiden af te trekken tegen pijn in de maag.....”

“op 18 Juni 185 1 verscheen er in de vergadering een apothekersbediende die vertelde dat Jan W. tegen zijn mand was gevallen, omdat hij dronken was, en dat daardoor drie flessen waren gebroken die door hem aan zijn patroon moesten worden vergoed.”

Een ander voorval deed de gemoederen van de regenten in beroering raken toen zij in hun vergadering van 22 oktober van datzelfde jaar vernamen dat de weduwe van D. misbruik had gemaakt van haar verlof om naar Zoetermeer te gaan door **inplaats** daarvan met zwavelstokken te lopen venten om wat geld te krijgen voor sterke drank.

Een tragisch geval deed zich voor op de dag voor Kerstmis 1828 toen Jan van E. tegen negen uur werd thuisgebracht en door de portier en de huis-knecht op zijn “**krebbe**” werd gelegd. Toen hij buiten zich zelf bleef werd de Vader gewaarschuwd, maar Jan overleed nog in diezelfde nacht. De volgende dag liet de praeses door de stadsdokter sectie verrichten en nu bleek, dat Jans “longen versteend waren en dat dit zeker een **subieten** dood had veroorzaakt.” Als naschrift lezen wij dat het de praeses bekend was dat Jan de vorige dag vertoefd had in een kroeg, gelegen aan de Nieuwe Rijn hoek Waardgracht.

Een ander voorbeeld uit de regentenvergadering laat ons een **winkelier**-ster zien, wonende op het Levendaal, die met schelle stem en met veel gebaren mededeling deed dat “Willem de B. drie rozijnebroodjes van haar toonbank had ontvreemd”.

Zo kan men notulenboek na notulenboek naslaan. Nu, ruim een eeuw later, kunnen wij glimlachen om deze voorvallen, maar de vraag blijft: hoeveel leed zal er niet “verdrongen” zijn of om bij het geval van Willem de B.

afb. 2. Bewoners op de binnenplaats. Foto. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

te blijven, zal deze man ook niet eens gehunkerd hebben naar zo iets lekkers als **rozijnebroodjes**?

In de inleiding schreven wij dat dit tehuis niet alleen bejaarden herbergde. De aard van de bevolking was nogal verschillend en zij liep uiteen van een net burgerman tot een maatschappelijk onaangepaste. Op verzoek van Burgemeester en Wethouders werd op 30 januari 1828 Gijsbert R. geplaatst, die uit hoofde van bedelarij op Gravensteen gevangen zat. Daar hij invalide was – hij was doof en had een stijve arm – kwam hij niet meer in aanmerking om naar de strafkolonie in Ommerschans gezonden te worden. Er was dus blijkbaar maar één opvangcentrum: het Minnehuis.

Men kan ook andere redenen tot opname vinden, zoals bijvoorbeeld Nicolaas van K., die met zijn zoontje van 12 jaar werd opgenomen, daar hij geen verzorging meer had. Was de moeder overleden?

Tot de vaste bewoners van het Minnehuis behoorde ook een groot aantal oud-militairen. Zij ontvingen een kleine toelage uit het Waterloo-fonds en waren altijd present op de Citadelfeesten te Amsterdam. Bij de onthulling van het Monument- 1813 in Den Haag stonden zij, getooid met hun medailles, op de voorste rij.

In de oudste notulenboeken werden de beroepen aangegeven. De meeste mannen waren – hoe kan het anders in de **Wolstad** – blauwwerker, **deken**-wever of wolkammer met daar tussendoor warmoezier (groentekweker) en de vrouwen spinster, twijnster of schoonmaakster. Bij de overige bijzonderheden vallen de vele borstziekten, oogklachten en beengebreken op.

Daar de regenten van de stelregel uitgingen dat ledigheid des duivels oorkussen was, werd voor een ieder die nog maar enigszins **meekon** en die zuiver armlastig was een “betrekking” gezocht. Die werkzaamheden waren over het algemeen niet zwaar. Ze bestonden hoofdzakelijk uit het verlenen van kleine diensten zoals bezorger van medicijnen, hulpmolenaar of **paar**-denknecht bij een smid. De vrouwen hielpen in het huis mee: in de keuken of als zaalmoeder en ziekenoppaster. Of zij werden, zoals **Johanna V.**, aangesteld als Stadsstraatwiedster. Dat men ook nog wel eens zijn oude beroep kon uitoefenen bleek uit de mededeling dat de weduwe van B. uit **kraambe**-waren ging op Poelgeest. Het ontvangen loon werd afgedragen aan de Vader, maar men mocht vijftien cent per week hiervan als zakgeld behouden. Een grappig voorval lazen wij in de notulen van 12 november 1860: een zekere Cornelis V., die geen werk buitenshuis kon doen, was als **voor**-bidder in de mannenzaal aangesteld en voor dit bidden meende hij recht te hebben op dertig cent per week.

De verpleegkosten van enkele bewoners werden door familieleden of vroegere werkgevers betaald en meestal halfjaarlijks afgerekend. Maar er waren ook andere vormen van betaling. Op 3 augustus 1838 kwam de Heer F. met de regenten overeen dat hij, om van verdere verpleegkosten af te zijn, voor Mej. K. een certificaat Nationale Uitgestelde Schuld groot f 1 000,- en een kansbiljet in de loterij nr. 955251 groot f 1000,- zou geven. Of er op dit lot een prijs gevallen is, hebben wij niet kunnen lezen!

De financiële toestand van het Minnehuis was zo nu en dan zorgelijk te noemen. De leveranciers, zelfs de Armbakkerij, moesten lang op betaling wachten.

Elk jaar werden de gemeentelijke subsidies minder en drukten de lasten meer op de diaconie van de Hervormde Gemeente. In december 1855 was de subsidie nihil geworden en besloten de regenten in navolging van het Weeshuis een huis-aan-huis-collecte te houden, welke vooraf in de Leidse Courant werd aangekondigd. De opbrengsten waren door elkaar genomen een goede 500 gulden. Daarnaast waren er nog de kerkcollecten en verder was men aangewezen op schenkingen en legaten. Zo werd op 21 januari 1850 uit het testament van Jkvr. Elisabeth del Court de volgende bepaling van kracht: “nog legateer ik aan het Minnehuis te Leiden de som van 2000 guldens, wense hiervoor jaarlijks de ongelukkigen die er besteed zijn een goed maal mogen hebben op de eerste Kerstdag, die feestdag van heel de Christenheid”. Jarenlang heeft dit feestmaal bestaan uit snijbonen met worst, maar later veranderde het in een wat feestelijker menu.

Dit legaat van Jkvr. Del Court was een grote schenking, maar er waren ook tal van kleine giften in geld of natura, die weldadig aandoen, zoals een paar zijden spek of 24 brillen, geschonken door de Heer Heynen, **gezichts-**kundige in Den Haag. Ook liet men bij een jubileum of bijzondere gebeurtenis wel eens iets uitdelen in het Minnehuis. Dat deed ook graaf Van Limburg Stirum bij zijn ambtsaanvaarding als burgemeester van onze stad: kadetjes met boter en kaas en chocolademelk. Daarvoor moest de burger-vader een keer op bezoek komen en op 21 oktober 1851 werd hij dan ook onder het zingen van een gezang binnengeleid. In elk der zalen werd hij bedankt voor zijn weldadigheid.

Nu we het toch over feesten hebben, het Drie Octoberfeest werd altijd goed gevierd. Een extraatje in de vorm van snoep of sigaren werd dan gegeven en op 1 oktober 1874 bezochten de inwoners van het huis de Lakenhal, waar ter gelegenheid van de **300-jarige** herdenking van Leidens beleg en ontzet een model van het standbeeld voor Burgemeester P.A. v.d. Werf werd bezichtigd. Om 6 uur kwamen twee redenaars en 's avonds ontving men twee haringen, een wittebrood en een halve fles bier. De binnenplaats

*afb. 3. Bewoonster bij de pomp. Foto.
Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.*

was met vlaggen versierd en als slot van deze dag werd er een klein vuurwerk afgestoken.

Tot slot nog even de Nieuwjaarsgroet. Vele oude Leidenaars zullen zich nog kunnen herinneren hoe de Minnemannen en -vrouwen in de laatste week van het jaar langs de deuren kwamen. Elk jaar hadden zij een nieuwe heilwens bij zich, keurig uitgevoerd in steendruk. Meestal werden de gedichten voor Nieuwjaar gemaakt door Mevrouw Werst, echtgenote van de boekhandelaar aan het Rapenburg. De opbrengst was gemiddeld f 200,-, waarvoor een gezellige dag werd georganiseerd. De laatste Nieuwjaarswens werd in 1912 aangeboden. Een tweetal verzen uit het gedicht van 1868 geven ons een staaltje van deemoedigheid en berusting:

“Men ziet ons niet meedelijdend aan
wanneer wij langs Uw deuren gaan
men acht het niet een bitter kruis
de laatste dagen van zijn leven
te slijten in het Minnehuis.”

“Gelukkig, ja geen broodsgebrek
geen nachten zonder vuur of dek,
zij grijnzen in dat Huis ons tegen
wij lijden honger daar noch kou
in ‘t schaduwbeeld van zoveel Zegen.”

Wat er nog verder te vermelden valt? De aanschaf van de **handbrand**-spuit in 1842 of het voorstel van één der regenten om de **vestwal** af te graven ten behoeve van de ijzeren spoorweg buiten de Marepoort? Of de vergadering met de bleker, die door liquiditeitsmoeilijkheden alle lakens en slopen van het Minnehuis aan de Bank van Lening gaf? Of de kleuterschool aan de Groenesteeg, die wegens verbouwing gesloten werd, zodat men de kinderen en peuters onderbracht in de mannenziekenzaal van het **Minne**huis?

Ach, zo kan men wel doorgaan. Dit Huis had historie! Dit Minnehuis was nauw verweven met de armoede, die er in vorige eeuwen in Leiden geheerst heeft. Voor velen was dit huis toch ook weer een toevluchtsoord.

Na honderd jaar kan men misschien afkeurend spreken over de gestrengheid van de regenten of over het strak gevoerde beleid. Niet te snel. Men moet ook aangaande het Minnehuis het geheel zien in het kader van de tijd. Langzaamaan voltrok zich een omwenteling op maatschappelijk terrein en die evolutie werd pas in het begin van onze twintigste eeuw geconsolideerd.

Het grachtenkwartier is gesaneerd en de kleine wevershuisjes zijn vervangen door huizen met meer wooncomfort. Het Minnehuis is als bejaardencentrum opgeheven.

Gelukkig zijn zijn daar nog de oude notulenboeken, vergeeld en vaak met sierlijk schrift beschreven die dit stukje Leidse historie bewaren voor het nageslacht

EEN HERINNERING AAN DE LEIDSE VAN MASSOW'S

door

J. Belonje

In de vorige aflevering van ons Leids Jaarboekje verscheen een artikel gewijd aan de begraafplaats Groenesteeg, dat klaarblijkelijk werd gepubliceerd in verband met plannen om dit terrein, een deel van de vroegere Leidse vesting, aan de stad Leiden terug te geven. ¹ Die bijdrage ging vergezeld van een aantal illustraties, waaronder er één was, welke men uit de zeer talrijke ter plaatse nog aanwezig zijnde zerken bepaald als een min of meer markant voorbeeld wenste te geven. Ik heb hier op het oog de weergave **ener** foto van een liggende grafsteen, waarop in hoog reliëf binnen een liggend ovaal een sierlijk en vol wapen is aangebracht.²

Hoewel op de foto slechts dit fragment is afgebeeld en er geen nadere verklaring over dit wapen wordt gegeven, leert de originele zogenaamde “dubbele” zerk, die in de bovenrand verder het registratienummer “N^O 16” voert, ons dat het, zoals onder het wapen is vermeld in twee regels Romeinse kapitalen, het betrekking heeft op:

GERLACH CORNELIS JOHANNES
BARON VAN MASSOW.

Zoals de registers van de Hoge Raad van Adel te ‘s-Gravenhage uitwijzen³ is het officiële wapen dat hier staat een schild van zilver beladen met twee rode dwarsbalken, dit gedekt door een rood gevoerde helm schuin-rechts gesteld zonder kroon of wrong. Twee buffelhorens volgen het schild, de mondingen bovendien van een zilveren rand voorzien, maken het helmteken uit, terwijl twee klimmende leeuwen als schildhouders geplaatst zijn, elk in natuurlijke kleur. Het geheel is gesteld op een zogenaamde arabesk, van boven rood en van onder groen.

De in Nederland terecht gekomen tak van de Von Massow's is afkomstig uit Achter-Pommeren van het goed Briinnow en vestigde zich in deze streken in de persoon van de majoor in Statendienst Joachim **Heinrich**, die op 9 mei 1708 te **Terbank** bij Leuven overleed. Zijn achterkleinzoon Godefridus vestigde zich, nadat hij tal van jaren als dienaar der Oost-Indische Com-

*afb. 1. Grafsteen van G. C.J. Baron van Massow. Foto E.M. Terwen-Dionisius.
Op de foto is helaas het opschrift niet te lezen.*

pagnie had gefungeerd, metterwoon te Leiden, waar hij van 1815 tot aan zijn dood deel uitmaakte van de Raad. Een klein jaar voor zijn heengaan was hij bij Koninklijk Besluit van 22 september 1817, nr. 44, ingelijfd in de Nederlandse adel.⁴ Godefridus' overlijden vond te Leiden reeds plaats op 7 mei 1818 en 's mans weduwe Maria Catharina Frederica Vignon, met wie hij te **Semarang** was gehuwd, bleef het huis aan de Breestraat Wijk IV, nr. 214 (later nr. 80) bewonen, samen met de nog te Batavia geboren dochter Jkvr. Isabella Maria Antoinetta. Beide dames overleden daar, de eerstgenoemde op 12 november 1844 en de tweede na een ongelukkig huwelijk, dat ontbonden werd, op 29 december 1864. Thans is in het bewuste perceel het winkelbedrijf der N.V. Peeck en Cloppenburg gevestigd.

Uit het huwelijk van Jhr. Godefridus van Massow en de Limburgse Maria C.F. (de) Vignon zijn drie zoons voortgekomen, waarvan de oudste Mr. **Gerlach** Cornelis Johannes, lid van de Raad van Leiden (1840) en hoogheemraad van Rijnland (1841), ongehuwd bleef. Hij bewoonde het pand Rapenburg Wijk IV, nr. 596 (later nr. 24) als huurder en heeft steeds veel in het buitenland gereisd. In Pommeren hernieuwde hij zelfs de betrekkingen met de daar woonachtige leden zijner familie. Het zal een gevolg van deze omstandigheid zijn geweest, dat hij teweeg heeft kunnen brengen dat aan hem, ofschoon wel wat "ten langen leste" bij Z.M. 's Besluit van 22 juni 1844, nr. 56, de titel van baron werd verleend, overgaande "op de wettige afstammelingen" (!). Het was ook deze Mr. G.C.J. Baron van Massow wiens naam, titel en wapen op de bewuste grafsteen ter Begraafplaats aan de Groenesteeg te Leiden werden aangebracht.

Het is wellicht van belang hier aan te halen dat de jongere broeder van de Baron, de te Rembang op Java in 1798 geboren Frederik, die naderhand te Maastricht en ook te Vaals heeft gewoond en die te Zoeterwoude overleed op huis "**Rhijnvreugd**" op 27 december 1876, steeds heeft staande gehouden dat aan hemzelf en zijn familie een inlijving in de Nederlandse adel met de titel van baron toekwam. Hij heeft er zich dan ook niet bij kunnen neerleggen dat hem dit recht onthouden bleef. Van zijn hand nu verscheen in 1838 een geschrift, te Leiden "gedrukt ter Boekdrukkerij van J.G. la **Lau**" en "voor rekening van den schrijver". Het was "aan den geëerden lezer" gericht en strekking en doel waren de "verdediging van zijn eer en gehouden gedrag jegens de Hooge Raad van Adel". Het boekje bevat twintig bladzijden, klein gedrukt. Na een onder andere met bijlagen en noten uitstekend gedocumenteerde beschouwing over de ontwikkeling van adelskerkeningen hier te lande en een uiteenzetting over het aanzien dat zijn rechtstreekse voorouders in het buitenland onafgebroken genoten hadden, volgt een zakelijk betoog aan de hand van de inhoud van gewisselde stukken betreffende de polemiek die hij met de Hoge Raad van Adel had

gevoerd.⁵ Aan het slot komt een verslag over adressants verzoek om roeyement van adeldom, dat hij meende te moeten indienen om te bewijzen, dat zijn geboorte “zonder blaam zij”. Daarom luidde de titel van het geschrift: *Royement uit den Nederlandsehen Adel, op verzoek van Frederik van Massow*.

Een merkwaardige omstandigheid bij dit alles is, dat ten overstaan van de toenmalige “Wethouder der Stad Leyden als gecommiteerd tot het werk van den Burgerlijken Stand” op 19 augustus 1825 het huwelijk van bovengenoemde Frederik met Adriana Henrica Johanna Baronesse van Reede van Oudshoorns werd geregistreerd, waarbij niet alleen aan de vader van de bruidegom, maar ook aan hemzelf en (bij anticipatie!) aan zijn broer Mr. Gerlach C.J. van Massow de titel van baron werd toegevoegd.

De Nederlandse tak van de Van Massow's is thans uitgestorven. Er zullen zeker lezers zijn bij wie de spreuk: “o, vanitas vanitatum, omnia vanitas” (o, ijdelheid der ijdelheden, alles is ijdelheid) in de gedachten is gekomen en daarvoor bestaat naar onze maatstaven zeker grond. Maar aan de andere kant rijst toch wel gerechte twijfel over de vraag of de administratie bij haar beslissingen ten aanzien van de te berde gebrachte bezwaren die zorgvuldigheid heeft betracht, welke in het maatschappelijk verkeer betaamt en bij het landsbestuur aanwezig behoort te zijn. Immers men zal niet of nauwelijks kunnen volhouden dat door de Kroon in dit geval rechtvaardig werd gehandeld en dat er niet met twee maten werd gemeten.

AANTEKENINGEN

1. *Leids Jaarboekje* 71 (1979), p. 149-154.

2. Idem, p. 153.

3. Zie het 6de wapen op plaat CXI van Ls. van Weleveld en P. Kellij, *Algemeen Wapenboek van het Koninkrijk der Nederlanden, overeenkomstig de Registers*, 's-Gravenhage 1830. Het Duitse geslacht voert bovendien nog rood-zilveren dekkleden.

4. *Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der Adligen Häuser* 1 (1900), p. 612; *Nederland's Adelsboek* 42 (1949), p. 54 e.v. en J.B. Rietstap, *Wapenboek van den Nederlandschen Adel*, dl. II, Groningen 1887, p. 15-16, met plaat 53. De hier te lande woonachtige vertegenwoordigers der oudere generaties hadden uitsluitend militaire charges bekleed, vlg. J. Bosscha, *Neerlands Heldendaden te Land*, dl. II, Leeuwarden 1872, p. 426, noot 1, en de acte van 10 december 1742 voor notaris A. Morren te Maastricht, Rijksarchief in Limburg, nr. 1679. Zie ook *De Indische Navorscher* 1 (1934-1935), p. 126.

5. Een groot aantal andere stukken die betrekking hebben op de inlijving en roeyering zijn voorts gepubliceerd in *De Nederlandsche Leeuw* 78 (1961), kol. 412-425, en 79 (1962), kol. 141-142, naar aanleiding van W.J.J.C. Bijleveld, *Opmerking over de Geslachten behandeld in "Nederland's Adelsboek"*, Den Haag 1949, p. 217.

6. Zij werd blijkens een acte van de Burgerlijke Stand te Leiden van 29 november 1834 aangeduid als “Echtgenote van jonkheer Frederik van Massow”.

DE EERSTE LEIDSE GASLICHTEN

door

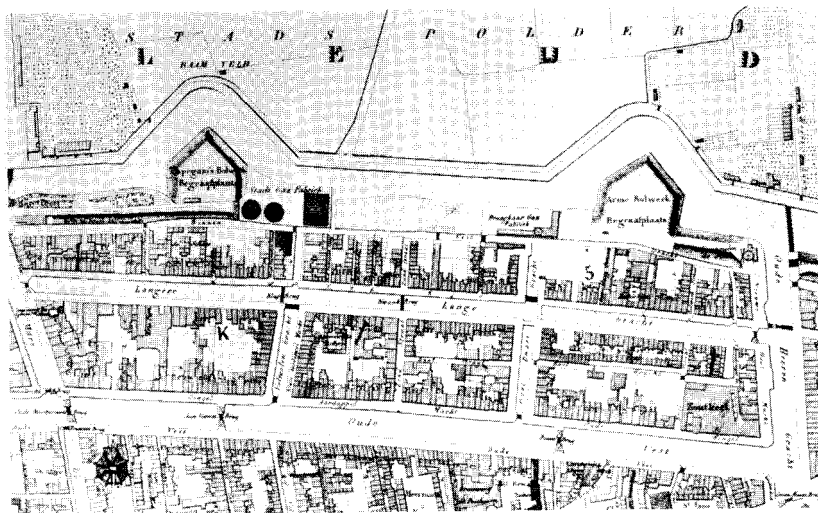
A. Stolp

De lakenfabrikant Martinus Koppeschaar verlichtte zijn bedrijf aan de “Broertjesgracht” (Kaiserstraat) voor het eerst met gas in 1822. Dit gas werd bereid uit steenkool volgens het procédé van Ds. Koning, dat ook voor de verlichting op het Binnenhof in Den Haag werd toegepast. De illuminatie, die hij in 1824 ter ere van de 250ste herdenking van Leidens ontzet aan de gevel had aangebracht, oogstte weliswaar algemene bewondering van de Leidenaren maar leidde evenmin als de gaslichten op het Binnenhof tot navolging. In 1826 zag de pionier zich genoodzaakt van de in Nederland nog ongebruikelijke verlichting afstand te doen.

Het in 1827 ondeskundig opgestelde verzoek van de Rotterdammer Sautijn van Wijn om gecompriemd draagbaar oliegas aan Leiden en Utrecht te mogen leveren werd door Koning Willem 1 afgewezen. De Leidse stadsarchitect Salomon Van der Paauw had geen belangstelling voor dit gaslicht, omdat hij de gasverlichting een rijksaangelegenheid achtte. Een idee, dat hij van Ds. Koning, die van 1821 tot 1826 in Leiden woonde, moet hebben overgenomen. In 1837 als het gaslicht opnieuw ter sprake komt, is hij die mening niet meer toegedaan.

Nog tijdens de onderhandelingen van de Fransman Felix Droinet met de Haagse overheid over de oprichting van een fabriek voor met **gecompriemd draagbaar oliegas** - d.w.z. uit olie **en/of** afval van vetten bereid gas - in Den Haag, diende diens partner Jan Hendrik Schouten een verzoek in om gebouwen en straten van Leiden met draagbaar gas te mogen verlichten. De aanvraag werd door de commissie van fabricage ter nadere beschouwing voorgelegd aan de stadsarchitect Salomon van der Paauw, die na een uitvoerige bespreking met de fabrikant en een nauwkeurige bezichtiging van de steenkoolgasfabriek te Haarlem twee rapporten samenstelde, waarin hij beide verlichtingswijzen vergeleek en tot de conclusie kwam, dat het steenkoolgas beter en goedkoper was dan het draagbaar gas en daarom de voorkeur verdiende boven het aangeboden product.

De commissie van fabricage kwamen beide wijzen van verlichting te kostbaar voor. Toen echter de octrooihouder van het draagbaar gasprocédé in 1840, onmiddellijk nadat hij zich metterwoon te Leiden gevestigd had, opnieuw een aanvraag indiende, wist hij de heren commissarissen tot een

afb. 1. Plattegrond van Leiden door W.J. van Kampen, 1850. Detail. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst. Foto C. W. Fock

bezoek aan de Haagse fabriek te verleiden, dat tot resultaat had, dat de bezwaren van de overheid tegen het oprichten van een installatie werden weggenomen, al dacht zij er dan ook niet over om voor de straatverlichting van het gas gebruik te maken. Nog in hetzelfde jaar kon met de bouw van een installatie begonnen worden op een terrein aan de Vestwal tussen Here- en Marepoort. In januari 1841 werd het gaslicht al door twee Leidse zakenlieden in gebruik genomen.

Het gas van Droinet, dat per **gaswagen** aan huis bezorgd werd, moest daar overgeheveld worden in een gashouder, van waaruit het door middel van buizen met de lichtpunten in verbinding gebracht werd. Deze gashouders, die zowel binnens- als buitenshuis mochten worden geplaatst, moesten onder toezicht van de rooimeesters worden aangebracht. Deze plaatsingsaanvragen, waarvan er meer dan twintig bewaard zijn gebleven en een opgave van zijn consumenten door Droinet zelf in 1848 aan de burgemeester gedaan, schenkt ons een goed inzicht in de omvang van het bedrijf. Vergelijking van beide bronnen maakt het meer dan waarschijnlijk dat zij tezamen een volledige opgave van de gasclientele omvatten (zie bijlage).

De opgave uit 1848 noemt nog het spoorwegstation, de kazerne De Witte Poort, het Japans kabinet, het Minnehuis, de sociëteit De Burg, het

op drie kwartier afstand van Leiden gelegen koffiehuis De Vink en de niet nader aangeduide personen Sinkel, Meijlan, Mulder en Stokhuizen. De beide laatsten kan ik niet met zekerheid thuisbrengen. Sinkel was een manufacturier in de Donkersteeg en Meijlan zal de horlogemaker en trans-lateur in de Franse taal op de Hoogewoerd wel geweest zijn.

Toen bleek, dat Droinet bereid was de aanleg van f 1 000,- voor te willen schieten op voorwaarde van een jaarlijkse aflossing van f 200,- à f 150,- gaven burgemeester en wethouders de regenten van het Minnehuis op 14 februari 1842 toestemming de gebrekkige olieverlichting door het draagbaar gas te doen vervangen. Wanneer de andere in de opgave genoemde consumenten het gas in gebruik genomen hebben weet ik niet. Dit kan niet later geweest zijn dan het seizoen 184.946, toen volgens Droinet het bedrijf het toppunt van zijn groei bereikt had. Toen eenmaal bekend was, dat er plannen voor de bouw van een gemeentelijke steenkoolgasfabriek bestonden, hebben zich geen nieuwe klanten bij Droinet gemeld. Het bedrijf, dat in het topjaar meer dan dertig afnemers gehad moet hebben, had er in 1848 nog vierentwintig. Onder hen waren er die reeds besprekingen met de steenkoolgasfabriek voerden. Ondanks de zich voortzettende gasafname is de installatie van Droinet nog tot 1857 in bedrijf geweest. In de herfst van dat jaar werd het fabriekje verkocht aan het buurbedrijf van D.A. Schretlen en Co, dat zich had gespecialiseerd in gasinstallaties.

AANTEKENINGEN

Als bronnen zijn gebruikt:

A. Stolp, "Hoe moeilijk het Haagse loopgas ging lopen", *Jaarboek Die Haghe* 1977, p. 117-142.

A. Stolp, "De eerste Haagse gaslichten", *Jaarboek Die Haghe* 1978, p. 341-349.

A. Stolp, "Leven en werk van ds. Bernardus Koning", *Economisch en Sociaal Historisch Jaarboek* 1980 (ter perse).

J. Roemer, *Het vijfde halve eeuwfeest over het ontzet der stad Leiden in den jare 1574; plegtig gevierd den 3en en 4en October 1824*, Leiden 1824, p. 102.

G. Doorman, *Het Nederlandsch octrooiwezen en de techniek der 19e eeuw*, 's-Gravenhage 1947, no. 693.

Gemeentelijke Archiefdienst Leiden:

Secretarie archief 1575-1851, no. 5496.

(Salomon van der Paauw, *Aanteekeningen over het stichten van de gasfabriek te Leiden*. 2 dln. in één omslag (manuscript in de bibliotheek).

Notulen B en W, 14 februari 1842, bijlage.

Notulen B en W, 4 september 1848, bijlagen 49-53.

Jaar- en Adresboekje van Leiden, 1849-1852.

Gemeenteverslag Leiden, 1857.

afb. 2. Gaslantaarn voor sociëteit Minerva. Steendruk door P. Desterbecq, 23,5 x 37 cm. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst. Foto C. W. Fock

BIJLAGE

Consumenten van het draagbaar gas van F. Droinet				
datum van aanvraag	naam	voor gebruik in	straat	wijk
1841				
17 jan.	J.A. Francken	koffiehuis a)	Noordeinde	1, no. 29
27 jan.	H.F. Heijman	manufacturenzaak	Botermarkt	IV, no. 16
12 febr.	F. Droinet	gasfabrikant b)	Oostdwarsgracht	V, no. 596
25 febr.	C.C. van der Hoek	boekhandel c)	Breedestraat	IV, no. 301
5 maart	G. Orgelist	kapperszaak	Breedestraat	IV, no. 243
23 maart	A.H.J. Hoelen	tabakshandel	bij de Vischbrug	
22 april	Wed. Z.A. Kaldenberg	galanterieënzaak	Maarsemanstr.	IV, no. 79
1 mei	B.J. Schmier	manufacturenzaak	Botermarkt	IV, no. 18
1.5 mei	W. Hoogenstraaten Jr	banketbakkerij	Gangetje	IV, no. 2

22 mei	Van Lelyveld Wzn. en Co. d)	fabriek van lakens en greinen	Stadsgracht	v, no. 1026-1031
23 sept.	W. Pieters	smederij	Oude Rijn	VI , no. 202
13 oct.	D.A. Schretlen en Co.	ijzergieterij e) (stoom en andere artikelen)	Heerengracht	VII , no. 117-118
2 nov.	J.F. Zuur	koek en banketbakkerij	Breedestraat	IV , no. 219
23 nov.	A. Lansel	winkel f)	Utrechtse Veer	111, no. 20
20 dec.	J.W. van Dooremalen	koffiehuis	Breedestraat	IV , no. 257
20 dec.	W.A. Boucher	banketbakkerij	Oude Rijn	VI , no. 88
20 dec.	J.J. Zuur	ijzerhandel	Hoogewoerd	111, no. 375
1842				
17 jan.	M.F. Taverne	spekslagerij	Donkersteeg	VI , no. 72
17 jan.	H.W. Wildenberg	koffiehuis	Havenwijk	VIII , no. 95
22 juni	Arij van der Gant	koffiehuis	Paardesteeg	VI , 3,4
4 oct.	G.J. van de Laar	koffie en theehandel	Lange Mare	VI , no. 1195
1843				
10 aug.	Gebr. Schmier	manufacturenzaak	Donkersteeg	VI , no. 71
1844				
29 juli	J.W. van Dooremalen	koffiehuis g)	Haarlemmerstr.	
8 aug.	C.H. van den Bergh	koffiehuis h)	Nieuwe Rijn	1, no. 28
7 jan.	S.B. Boose	studentensocieteit	Breestraat	IV , no. 217

a) De Beurs van Amsterdam

b) ten behoeve van lokalen of werkplaats

c) ook in kamer achter de winkel

d) in 1848 aangeduid als Heukelom: plaatsing in gebouw stoommolen

e) van stoom en andere artikelen

f) noemt zich in 1851 logementhouder

g) komt nog voor in de lijst van 1848: het eerder genoemde koffiehuis in de Breestraat niet

h) in 1848 genoemd De **Paauw**

EEN LEIDSE BURGEMEESTERSKETEN IN DE LAKENHAL

door

B. ter Molen-den Outer

Vorig jaar kwam het Stedelijk Museum de Lakenhal in het bezit van een zilveren burgemeestersketen (afb. 1), welke afkomstig was van de nazaten van oud-burgemeester mr. Albert O.E. Graaf van Limburg Stirum (1804 - 1858). Deze was burgemeester van Leiden van 1851 tot 1858, in welk jaar hij op 13 september overleed. De amtsketen, welke voor eigen rekening door hem was aangeschaft, werd door hem gedragen vanaf 1853 tot zijn sterfjaar.

De geschiedenis van de burgemeestersketting als zodanig gaat terug tot 16 november 1852, toen door Koning Willem **III** een besluit werd uitgevaardigd, waarop reeds in de Gemeentewet van 1851 was geanticipeerd in artikel 76.¹ Dit luidde: "Hij - de burgemeester - draagt de onderscheidingsteken, door Ons te bepalen". Het Koninklijk Besluit van 1852 voorzag in deze bepaling en omschreef in vier artikelen het onderscheidingsteken, dat diende te bestaan uit een zilveren penning met een middellijn van vier centimeter. Hierop moest het wapen van de gemeente aan de ene zijde worden aangebracht, of - indien de desbetreffende gemeente geen wapen bezat - de naam ervan. Aan de andere zijde der penning moest het Rijkswapen weergegeven zijn. De penning kon slechts worden gedragen aan een zilveren keten of, als dit te kostbaar was, aan een oranje lint. Om te voorkomen dat keten en penning onordelijk op de borst zouden "bungelen", verdiende het de voorkeur het lint of de keten "op de schouders aan de rok of het opperkleed vast te hechten", wat in de praktijk neerkwam op een tweetal lusjes op de schouders van het kostuum, waaraan de keten dan kon worden opgehangen. Tegenwoordig bevestigt men de haakjes, die zich doorgaans aan de achterzijde van keten of lint bevinden, achter de revers. Ook maakt men wel eens gebruik van veiligheidskettinkjes, die onder de kraag van het colbert verdwijnen en de keten voor schuiven behoeden. De keten ligt dan waardig en ruim op de schouders gevlijd.

Toen deze bepalingen eenmaal in het Staatsblad (nr. 201) waren afgekondigd, verzond de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken, mr. J.R. Thorbecke, die in feite verantwoordelijk was voor dit Koninklijk Besluit,

een missive naar de diverse provinciale besturen in het Koninkrijk, gedateerd 18 november 1852. De minister voegde hiermee enige raadgevingen toe aan de introductie van het K.B. betreffende het onderscheidingsteken dat met ingang van 1 januari 1853 door de burgemeesters in Nederland gedragen moest worden.

“Ik zou het hoogst wenschelijk achten, dat elke gemeente zich die teekenen, welke dan vervolgens haar eigendom zouden blijven, aanschafte. Moeijelikheden, die, behoorden de teekenen aan den persoon des Burgemeesters, konden voorvallen, zouden worden ontgaan. De kosten, die welligt menigen karig bezoldigten Burgemeester konden drukken, zouden, waar zij slechts eenmaal door de gemeentekas te dragen zijn, niet te hoog wezen. Intusschen is deze uitgaaf bij geene wet aan de gemeente opgelegd, en moet zij, zoo eenig gemeentebestuur weigert, haar te doen, voor rekening van den burgemeester blijven. Gelieft daarom, mijne Heeren, de voordeelen eener aanschaffing der teekenen door de gemeente met ernst onder de aandacht der gemeentebesturen uwer provincie te brengen, en hun die aanschaffing aan te bevelen. Het verdient welligt opmerking, dat men, volgens art. 1 van het besluit, zich niet eene keten en een lint voor het dragen van den penning behoeft aan te schaffen, maar slechts een van die beide voorwerpen noodig heeft en dat het besluit volkomen vrij laat, de keten in zoodanige vorm te doen vervaardigen en het lint op zoodanige breedte te dragen, als hij, die de tekenen bekostigt, goed acht”²

In de provincie Zuid-Holland werd in het Provinciaal Blad van 10 december 1852 (nr. 141) een resolutie van Gedeputeerde Staten gepubliceerd, waarin men zich achter minister Thorbecke schaarde en men inderdaad de gemeentebesturen in de provincie aanbeval de versierselen, behorend bij het burgemeestersambt, uit de gemeentekas te bekostigen. Men voegde daar nog aan toe: “dat echter, vermits de eenvormigheid der penningen wenschelijk schijnt, Gedeputeerde Staten bereid zijn, om, overeenkomstig het aanbod der graveurs bij ’s Rijks Munt te Utrechts, de bezorging dier penningen, tegen den prijs van tien gulden met en van zes gulden zonder gemeentewapen, door tusschenkomst van het Provinciaal Bestuur te doen plaats hebben; zoodat de gemeentebesturen uitgenoodigd worden, om vóór den 24sten December aanstaande aan Gedeputeerde Staten op te geven, of zij tot den aankoop der onderscheidingsteekenen ten koste der gemeenten hebben besloten, en zoo ja, of zij verlangen den penning door tusschenkomst dezer vergadering te ontvangen; terwijl, in dit geval, tevens zal moeten worden opgegeven of de gemeente een wapen heeft”. De opzet van deze regeling was, dat wanneer alle gemeenten gezamenlijk hun aanvraag bij de Commissaris der provincie indienden, dit de gang van zaken aanmerkelijk zou bespoedigen.

afb. 1. Zilveren ambtsketen van wijlen burgemeester mr. A. O.E. Graaf van Limburg Stirum, vervaardigd in 1853 door C.B.H. Conté, firma A. Bonebakker te Amsterdam. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto A. Dingjan.

Ook elders in het land werden soortgelijke berichten in de provinciale bladen afgedrukt. In Leiden werd de resolutie van G.S. door burgemeester Van Limburg Stirum op 20 december 1852 in de vergadering van de gemeenteraad meegedeeld. Vervolgens gaf de burgemeester in verband hiermee de wens te kennen zijn eigen keten en ambtspenning te willen bekostigen, waarna de raad besloot nog een tweede keten en penning te laten vervaardigen "ten gebruike van hem, die den burgemeester soms in zijn functie moet vervangen".⁴ De dag daarop werd vanuit Leiden aan de

Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland een brief verzonden, waarin de aanschaf op gemeentekosten werd bevestigd en tevens de hulp van de Commissaris des Konings werd ingeroepen, ter verkrijging van de gemeentepennings, die in Utrecht zou moeten worden besteld. Ingesloten werd - desgevraagd - een afschrift van het besluit van de Hoge Raad van Adel, daterend van 24 juli 1816, krachtens welk de gemeente Leiden een wapen mocht voeren. Een afdruk van het stadswapen werd bijgevoegd. Het feit, dat de burgemeester naast de officiële gemeentelijke ambtsketen ook nog een eigen penning en keten wilde bezitten, was geen algemeenheid. Van naastbijzijnde gemeenten als Haarlem en 's-Gravenhage is bekend, dat men genoeg nam met een simpele **schakelketting**⁶, die toen niet meer behoefde te kosten dan vijftien gulden. In Amsterdam, Rotterdam en Utrecht liet men echter wel speciaal ontworpen ambtsketens vervaardigen, waarvan de prijzen tot honderd gulden konden oplopen. In Groningen en Arnhem kocht de gemeenteraad twee ketens tegelijk, die in het eerste geval verschillend en in het tweede identiek waren. De kosten werden evenwel in alle gevallen door de gemeente zelf gedragen.

De ambtsketen, welke onlangs aan de verzameling van de Lakenhal kon worden toegevoegd, is samengesteld uit veertien zilveren schakels (2,5 cm x 4,5 cm), die de vorm hebben van een schild met omkrullende voluten in de trant van het **16de-eeuwse rolwerk**, in het midden waarvan een ovaal medaillon is geplaatst met het wapen van Leiden daarop weergegeven. Rondom dit medaillon zijn bloem- en bladmotieven gegraveerd. De schakels zijn hol en het gewicht van de keten bedraagt slechts 88 gram. (Een eenvoudig serie-model keten weegt tegenwoordig zo'n 200 gram en een enkele moderne keten zelfs meer dan een kilo!). Na de zevende schakel volgt een ringetje, waaraan de burgemeesterspenning, welke thans niet meer voorhanden is, hing. De keten werd vervaardigd bij A. Bonebakker in Amsterdam door de goudsmid C.B.H. Conté in het begin van het jaar 1853, terwijl, volgens het klantenboek van de firma, de bestelling ervoor werd gedaan op oudejaarsdag 1852 door mr. A.O.E. Graaf van Limburg Stirum.⁷ Merkwaardigerwijs bestelde ook de burgemeester van Amsterdam op die dag zijn nieuwe keten, die er nagenoeg net zo zou gaan uitzien als de Leidse, zij het, dat deze twee schakels meer **telt**.⁸ Jhr. mr. G.C.J. van **Reenen** heeft zijn keten vermoedelijk echter niet uit eigen zak betaald, omdat deze ook na zijn ambtsperiode door zijn opvolgers nog werd gedragen (afb. 2).⁹ Het formaat en de vorm der schakels zijn gelijk aan die van de Leidse keten en op beide wordt het gemeentewapen in het midden der schakels weergegeven. De ketens kostten ongeveer evenveel: die van Leiden kostte zesentachtig gulden en die van Amsterdam achtentachtig gulden, hetgeen een gevolg is van het grotere aantal schakels van de laatste keten. Bij deze

afb. 2. Portret van mr. Jan Messchert van Vollenhoven (1812- 788 1) als burgemeester van Amsterdam met de keten, die in 1853 werd vervaardigd door C.B.H. Conté, firma A. Bonebakker te Amsterdam. Gravure door C.Ed. Taurel. Foto Iconographisch Bureau, 's-Gravenhage.

ketens werden ook de penningen berekend.

Naar de verblijfplaats van de Leidse penning kan slechts worden gegist en mogelijk is hij na het overlijden van de Graaf Van Limburg Stirum zelfs door diens nazaten aan de gemeente Leiden ter beschikking gesteld, maar hierover bestaan geen aanwijzingen.¹⁰

Ondanks de originele vormgeving van de twee bovengenoemde **burgemeesterskettingen**, die, vergeleken met de in andere steden gebruikelijke “seriemodellen”, bepaald sierlijk te noemen zijn, bestaat er nog een derde soortgelijke keten en wel die van de gemeente Hoorn. Deze werd omstreeks 1862 aangeschaft door burgemeester mr. W.C.J. de Vicq (burgemeester 1862-1875), ter vervanging van een eenvoudiger model (afb. 3). Ook deze is, net als de Leidse, samengesteld uit veertien schakels, welke in het midden een fraai gegraveerd gemeentewapen (de eenhoorn met een schild, waarop een hoorn is weergegeven) vertonen. Blijkens de merken op het zilver werd ook deze keten door de goudsmid Conté in Amsterdam **vervaardigd**.¹¹ Zijn meesterteken is eveneens aanwezig op de keten van burgemeester Van **Reenen** (afb. 2), maar ontbreekt op de Leidse keten. Hierop is, weliswaar zeer onduidelijk, het merk van de firma Bonebakker te herkennen.¹² De schakels van de Hoomse keten zijn in een andere stijl dan die van de twee andere burgemeesterskettingen: de vorm heeft meer het karakter van een racaille-ornament met bloemen. De sierlijke uitvoering en het fraaie graveerwerk zijn er vermoedelijk de oorzaak van, dat de Hoomse keten nog steeds wordt gedragen, alhoewel de Amsterdamse ambtsketen af en toe ook nog wel eens haar diensten bewijst.¹³

De tweede, eenvoudiger, ambtsketen, die in 1852 door de Leidse gemeenteraad werd bekostigd, had ovale schakels en is slechts nog van foto's bekend.¹⁴ Na de grote stadhuisbrand van 1929 werd de keten zodanig verminkt teruggevonden, dat zij werd afgedankt.¹⁵ De toenmalige burgemeester, mr. A. van de Sande Bakhuysen (fung. 1927-1946) had dus een nieuwe ambtsketen nodig, waarvoor het gemeentebestuur zich ditmaal wendde tot een Leidse zilversmid, Matthijs Brinks¹⁶, die ook drie nieuwe bodebussen voor de stadhuisbodes mocht leveren. De nieuwe burgemeestersketen kwam gereed in 1931 en was ontworpen door Anthonie Coert (1872-1939), kunstschilder en directeur van de Lakenhal van 1930 tot 1937 (afb. 4). Als ontwerp werd eerst een koperen keten gesmeed, bestaande uit tien schakels (afb. 5), welke onderling zijn verbonden door drie kettinkjes. Ook is nog een "proefschakel" bewaard gebleven van onedel metaal, die was uitgevoerd naar het voorbeeld van de derde koperen schakel aan de linkerzijde van de keten (afb. 4 midden). Hierop is het Leidse wapen in wit en rood geëmailleerd. Rondom zijn vier verschillende bloemen uitgebeeld: de narcis, de tulp, de iris en de crocus, als zinspeling op de bloembollencultuur van deze streek.

Bij de uiteindelijke zilveren versie van de keten is gekozen voor één enkele bloem, de tulp, die op zes schakels viermaal voorkomt in een vlechtwerk van bladeren.

Op de koperen ketting zijn de motieven, die geëmailleerd dienden te worden, ingekleurd met olieverf. De volgorde van de schakels van de zilveren ambtsketen is niet gelijk aan die van de ontwerpketen, soms zijn er zelfs veranderingen in aangebracht. Dit is het geval bij de middelste tussenschakel aan de voorzijde.

Op afbeelding 4 ziet men de twee gekruiste sleutels, op afbeelding 5 daarentegen de voorstelling van een zilveren *geuzenschip*(?) op een blauw fond. De schets op de derde schakel links is zozeer vervaagd, dat deze niet meer herkenbaar is. Vermoedelijk kwam hierop de Minervakop als symbool voor de Leidse universiteit voor, zoals op de zilveren schakel *rechtsonder* is te zien. De schakel met de voorstelling van een ram - als symbool voor de lakennijverheid - in zilver op groen, is bij de zilveren uitvoering van rechts naar links verhuisd, evenals de tweekoppige zwarte adelaar van Rijnland, welke van rechts naar links is overgebracht, zoals op de foto's te zien is. De klimmende leeuw van de provincie Zuid-Holland in blauw en goud en de Leidse leeuw met de sabel in rood en goud hebben als enige hun plaats in de keten mogen behouden. Ook wat de vorm betreft zijn de schakels van de zilveren keten niet geheel gelijk aan het koperen ontwerp. De accolade-vormige contouren van de ontwerp-schakels zijn bij de zilveren uitvoering wat strakker uitgevallen. Qua formaat ontlopen de

afb. 3. Ambtsketen van de burgemeester van Hoorn, omstreeks 1862 vervaardigd door C.B.H. Conté, Amsterdam. Op de schakels het wapen der gemeente.

afb. 4. Tegenwoordige ambtsketen van de burgemeester van Leiden, vervaardigd in 1937 door M. Brinks, naar ontwerp van A. Coert. Foto's Studio Van Hamelberg, Van Agtmaal & Partners BV Amsterdam.

schakels elkaar echter niet veel (6,2 x 4,7 cm voor het ontwerp en 6 x 4 cm voor de zilveren versie). De drie schakels aan de achterzijde van de keten - dat wil zeggen het gedeelte dat op de rug ligt - hebben de vorm van lege schilden op een gearceerd fond. Het was de bedoeling van de Leidse gemeenteraad hierop familiewapens der burgemeesters van na 1931 te laten graveren. Aan de keerzijde konden dan de bijbehorende namen en jaartallen van ambtsperiodes worden genoteerd. Op de drie **ontwerpschakels** ziet men vier ovale schilden, welke in een klaverblad zijn verenigd, in tegenstelling tot de zilveren ambtsketen, waar slechts sprake is van een drietal schilden, naast elkaar aangebracht op een motief, dat enigszins lijkt op een opengeslagen boek. De rechterschakel is reeds van wapens en namen voorzien. Aan de achterzijde leest men: mr. A. van de Sande Bak huysen 1927-1948¹⁷, jhr. mr. F.H. van Kinschot 1946-1964, mr. G.C.A. van der Willigen 1965. De jaartallen 1971 en 1971-1980 van dr. A.J. Vis ontbre-

afb. 5. Koperen ontwerpketen voor de Leidse burgemeester, beschilderd door A. Coert in 1930- 1937. In het midden een ontwerpschakel naar ontwerp van A. Coert. Part. bezit. Foto Dick Wolters, Ovezande.

ken nog, evenals diens naam.

Onder de keten mist men de voorgeschreven burgemeesterspenning. Toch is deze wel in de keten verwerkt, zij het anders dan het K.B. het destijds heeft bedoeld. De voorzijde ervan gaat namelijk schuil onder het symbool van de twee gekruiste sleutels, terwijl aan de achterzijde — die normaal niet te zien is als de keten gedragen wordt — de keerzijde van een (oudere) penning met daarop het Rijkswapen valt te onderscheiden. Welke penning hier in de keten is vastgesoldeerd is onzeker, mogelijk is dit de penning uit 1852, die nog bij de brand in 1929 gespaard was gebleven. Onderaan de keten hangt niet de gebruikelijke ambtspenning, maar een replica van de gouden Leidse noedmunt uit 1574, afkomstig van de toenmalige burgemeester Pieter Adriaanszoon van der Werff. Deze draagt het opschrift: Haec Libertatis Ergo, dit terwille van de vrijheid.¹⁸ Extra voorwerpen aan een ambtsketen, in de vorm van een hanger of schakel, met een bijzondere, vaak plaatselijke, betekenis treft men ook wel in andere Nederlandse gemeenten aan, maar nergens hangt dit symbool op de plaats welke volgens het K.B. van 1852 aan de gemeentepennmg was toegedacht.¹⁹

Als tastbare herinnering aan Van der Werff's standvastigheid en niet aflatende trouw aan de Leidse bevolking, die een blijvende inspiratiebron voor de tegenwoordige burgemeesters kunnen betekenen, is het voorstelbaar, dat men deze munt desondanks boven de minder betekenisvolle ambtspenning heeft laten prevaleren als hommage aan het verleden.

AANTEKENINGEN

1. Tegenwoordig is dit artikel 83 der Gemeentewet.
2. Missive van de Minister van Binnenlandse Zaken van 18 november 1852 no. 168 2e afd.
3. J.P. Menger (1818-1895) en D. van der Kellen (1804-1879).
4. Gemeentelijke Archiefdienst Leiden, Secretarie-archief Leiden na 1851 nr. 61, *Deliberatiën van de Gemeenteraad* 1852 f.180^{vso}.
5. Dit is het eigenlijke waardigheidssteken van de burgemeester. De keten is van ondergeschikt belang, al spreekt men tegenwoordig stevast van ambtsKETEN in plaats van ambtsTEKEN.
6. Zie B. ter Molen-den Outer, *Ambtsketens van burgemeesters in Nederland*, 's-Gravenhage 1979 (uitgave van de Stichting Gemeentelijk Cultuurfonds opgericht door de NV Bank voor Nederlandsche Gemeenten in 's-Gravenhage), p. 68, 136, 137, 140.
7. Zie M.G. Emeis, *Bonebakker 1792-1967, z.pl.z.jr.*, p. 62-63.
8. Helaas is in de in noot 6 genoemde publicatie door een misverstand een fout geslopen ten aanzien van de Amsterdamse keten van afb. 2. Op p. 17 staat vermeld, dat de betreffende keten zoek geraakt ZOU zijn, doch deze wordt, naar mij onlangs bleek, nog in het gemeentehuis bewaard.
9. De huidige burgemeestersketen van Amsterdam dateert uit 1923.
10. Op 25 november 1858 werd mr. Daniel Tiboel Siegenbeek (1806-1866) als opvolger van burgemeester Van Limburg Stirum geïnstalleerd. Secr. archief na 1851 nr. 72 f.23^{vso}, 40, 47^{so}, 50.

11. *Meestertekens van Nederlandse goud- en zilvermeden* (18 14-1963), 's-Gravenhage 1963, nr. 1527.

12. *Meestertekens*, op.cit.noot 11, nr. 148-150.

13. Bijv. op 8 januari 1980 gedragen door de loco-burgemeester van Amsterdam, dr. S.W.H. **Sinnige**, bij de opening van de expositie **Horecava** in de RAI te Amsterdam. (Foto in **NRC-Handelsblad** van 9 januari 1980.)

14. Dit "hoopje" zilver werd in bewaring gegeven aan het Stedelijk Museum de Lakenhal. Zie voor een afbeelding o.a. het *Leids Jaarboekje* 57 (1965) na p. 48, at%. 5.

15. Art. 2 van het K.B., volgens welk de burgemeester in zijn functie als hoofd van de brandweer het onderscheidingsteken moet dragen ten tijde van brand bleek in dit geval niet uitvoerbaar, omdat het stadhuis zelf aan de vlammen ten prooi was.

16. *Meestertekens*, op.cit.noot 11, nr. 7912.

In 1930 vervaardigde Mattheüs **Brinks** ook een ebbenhouten pendule, versierd met ivoor en edelstenen. Bovenop was een gouden model van de Leidse universiteit geplaatst, daar de klok als afscheidscadeau aan prinses Julianawas bedoeld, ter herinnering aan **Haar** studietijd in Leiden, die Zij in dit jaar afsloot.

17. Dit moet zijn 1946.

18. Deze wapenspreuk werd in 1950 (weer) aan het stadswapen toegevoegd, ter herinnering aan het in de Tweede Wereldoorlog doorstane leed, nadat deze spreuk evenals de **sabeldragende** leeuw als schildhouder in de 19de eeuw in onbruik was geraakt. Oorspronkelijk was de spreuk aan het wapen toegevoegd in 1574, na het **beleg van Leiden door de Spanjaarden**. Zie K. **Sierksma**, *De gemeentewapens van Nederland*, Utrecht 1960, p. 205.

19. Zie B. ter Molen-den Outer, op.cit.noot 6, p. 60.

DE MON PÈRE KERK

Kerk veranderde in zwembad

door

Ingrid W.L. Moerman

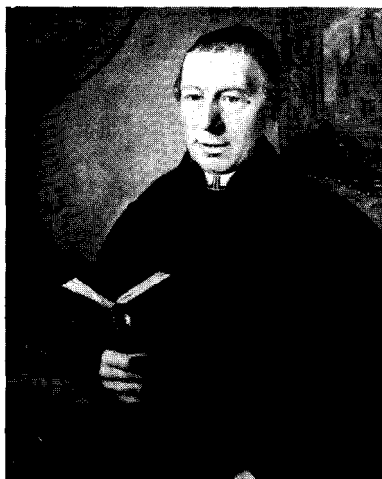
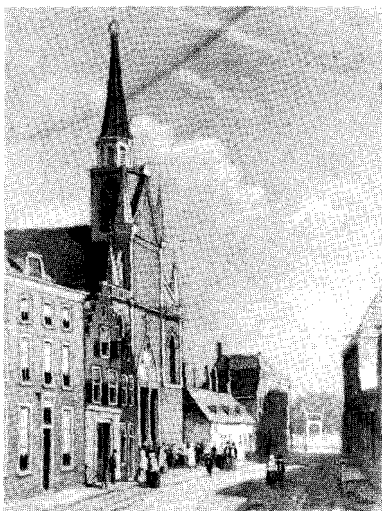
“De Overdekte”, waar heel veel Leidenaars geleerd hebben het hoofd boven water te houden, is niet meer. Eind 1979 maakte de slopershamer korte metten met dit gebouw, dat in 1937 als zwembad geopend werd na een verbouwing van de in 1839 ingewijde kerk.

De geschiedenis van deze kerk, de R.K. kerk van Onze Lieve Vrouwe Hemelvaart, maar beter bekend als de Mon Père kerk, gaat veel verder terug en wel tot 1654, toen Abraham Bertius naar Leiden kwam en hier een kerkgebouw stichtte.’

Abraham Bertius werd in Leiden op 1.5 maart 1610 geboren als zoon van Petrus Bertius, rector van de Latijnse School en regent van het **Statencollege**, een internaat voor studenten in de theologie, die hier met een beurs studeerden. Vader Bertius was een fervent Remonstrant, die ten **gevolge** van de Synode van Dordrecht (1618/ 1619) afgezet werd als hoogleraar in de ethiek. Hij week uit naar Parijs, waar hij in 1620 tot het Rooms-Katholieke geloof overging. Zijn gezin, dat een jaar later ook naar Parijs kwam, werd eveneens katholiek.

De zoons Abraham en Johannes traden toe tot de Orde der ongeschoeide Carmelieten. Beiden wensten echter in hun geboorteland te werken, hetgeen ook gelukte. Johannes – die de kloosternaam Caesar de Bonaventura droeg – werd in 1649 de eerste pastoor in de Statie der Franse Carmelieten te ‘s-Gravenhage en Abraham – of, zoals zijn kloosternaam luidde, Petrus a **Matre Dei** – werd in 1654 in Leiden benoemd. Aanvankelijk werkte Abraham Bertius op een zolderkamertje bij Maria Droogh, op de hoek van de Haarlemmerstraat en het St. Jansgrachtje (een steegje parallel **aan** de Maria Gijzensteeg, dat bij de bouw van de Mon Pèrekerk verdween), maar al snel vatte hij het plan op om een eigen kerk te stichten.

Maria Droogh, de niet onbemiddelde weduwe van Johannes Gael, was één van de belangrijkste weldoensters van de Leidse Statie der Franse Carmelieten. Op het erf achter haar huis aan de Haarlemmerstraat stichtte Abraham Bertius zijn kerk, waarvan Maria als kosteres dienst deed. Uitbreiding bleek al spoedig nodig en met het geld van Maria Droogh werden

afb. 1. Gericht op de Haarlemmerstraat met Mon Père Kerk. Vervalsing naar P. Vertin. Doek, 40 x 30 cm. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto E. van Esch.
afb. 2. Portret van Arnoldus Te Mey door onbekende kunstenaar. Doek, 60 x 70 cm. Leiden, R.K. Kerk van de H. Josephus en O.L. Vrouwe Hemelvaart. Foto Ned. Carm. Instituut.

belendende panden aangekocht, zodat het gebouw Le Soleil d'Or (in het Nederlands, niet geheel letterlijk, steeds vertaald als de Vergulde Zon) nu met recht aanspraak kon maken op de benaming kerk.

Abraham Bertius overleed op 4 oktober 1683 en werd opgevolgd door Firminus de Sancta Maria. Na zijn dood in 1687 volgden nog vier pastoors, allen Carmelieten uit het klooster in Parijs. Tijdens de Franse Revolutie was het Parijse klooster verwoest, wat tot gevolg had dat de overkomst van deze geestelijken naar Leiden eindigde. De Mon Père kerk – zo genoemd omdat de Carmelieten, al spraken zij ook Nederlands, zich lieten aanspreken met “**Mon Père**” – werd nu door andere katholieke priesters bediend.

In 1808 kwam de Benedictijn Carolus Bertinus de Ram, die in 1832 opgevolgd werd door de eerste seculiere priester Amoldus Te Mey. Onder zijn pastoraat werd een nieuwe kerk gebouwd.

De Leidse architect Th. Molkenboer ontwierp de plannen voor de bouw van deze kerk. Het bestek uit 1838² scheef onder andere voor: “alle bouwstoffen zonder onderscheid moeten zijn van het allerbeste elck van hare

afb. 3. Interieur van de *Mon Père* Kerk. Foto. Eigendom van A.P. van Brussel.

soort, als: de palen, regte, greenen mastboomen, groen en versch. Het timmerhout: versch, gaaf, taai, hard en droog, zonder groote kwasten.” Volgens het bestek moest het geheel op 1 november 1839 gereed zijn, met uitzondering van het verfwerk, dat mocht tot de zomer van 1840 duren. Toezicht werd gehouden door de “commissie ter opbouwing **eener** nieuwe kerk voor de gemeente”. Deze zorgde onder meer voor de keuring van de bouwmaterialen, die “met uiterste zorg aan of bij het **werk moet** geschieden, voor en aler eenig stuk of gedeelte van dezelve verwerkt mag worden”.

De datum 1 november 1839 werd niet gehaald, maar het scheelde niet veel: op 19 november 1839 werd de nieuwe kerk ingewijd. In de tachtiger jaren – tijdens het decanaat van deken J.A. Bots – werd het kerkgebouw vergroot. De ter beschikking staande beschrijving heeft betrekking op de periode na deze verbouwing.³

De binnenbouw van de neogotische kerk rustte op twaalf kolommen, die de apostelen symboliseren op wier schouders de kerk van Christus steunde. In de vorm van de spitsbogen werd een hulde aan de allerheiligste **Drie-eenheid** gezien. De schilderkunst in de kerk moest dienstbaar zijn aan de architectuur en werkte daarom volledig mee met de gotiek. Aangezien de kerk aan Maria gewijd was, werd de nadruk gelegd op Maria's glorie. Vier

kolommen hadden de beeltenissen van de vier evangelisten, terwijl op vier andere de vier grote Westerse kerkvaders waren afgebeeld. Al deze heiligen waren vergezeld van teksten betreffende Maria. De gewelven, die de hemelen voorstelden, waren wit gehouden en in die hemelen zweefden engelen, die elk op een rol één van Maria's deugden verkondigden, terwijl die deugden door bloemen verheerlijkt werden.

De kerkramen in het priesterkoor toonden de kroning van Maria door Christus, de Annunciatie en de Visitatie. Aan weerszijden waren blinde ramen, die beschilderd waren met voorstellingen van **Maria's** kroning door de Heilige Drie-eenheid en Maria's Hemelvaart.⁴ Onder de ramen waren het offer van Melchizedek en de wonderbare spijziging te zien. Op de **achtermuur** van het altaar waren engelen afgebeeld met de pelikaan, het zinnebeeld van Jezus' liefde.

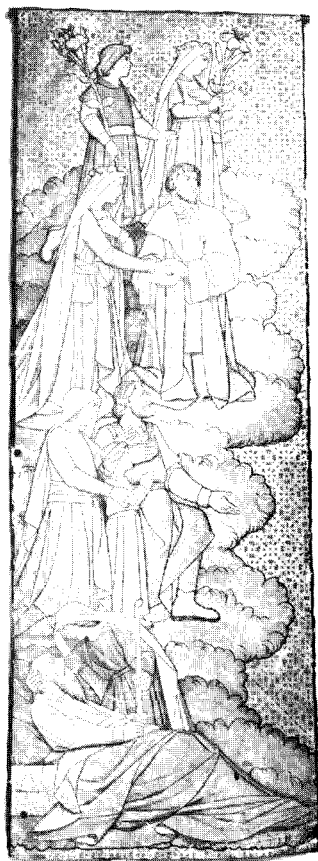
Links van het hoofdaltaar was de Mariakapel, waar vier verschillende vakken rondom **Maria's** raambeeld bewerkt waren met voorstellingen van Maria als koningin der engelen, van de patriarchen, de profeten, de martelaren en de belijders, voorts als symbool van behoudenis der zieken, toevlucht der zondaren, troosteres der bedrukten en de hulp der Christenen.

Aan de rechterzijde van het hoofdaltaar bevond zich de kapel van de Heilige Familie. De op linnen vervaardigde schilderijen uit deze kapel kwamen bij de sloop van het zwembad in november 1979 te voorschijn. Ze werden voorzichtig van de muur gehaald en overgebracht naar de Lakenhal.

De vier voorstellingen slaan achtereenvolgens op Jozefs deugden, de zes gaven die hij van de Heilige Geest ontvangen had, Jozefs glorie in de hemel en zijn rol als patroon van de Rooms-Katholieke kerk en het Christendom in het algemeen.

Bij de allegorische voorstelling van de deugden van Jozef worden deze deugden door mensengestalten weergegeven: de *zuiverheid* wordt verbeeld doorkinderen die lelies dragen, de *echtelijke trouw* wordt weergegeven door een echtpaar, Jozef als *gezinsbeschermers* wordt voorgesteld als een echtpaar met kind en Jozef als patroon van een *zalige dood* wordt uitgedrukt door een stervende man.

De zeven gaven van de Heilige Geest worden door vrouwenfiguren voorgesteld: een vrouw met een hart en een lelie geeft de *wijsheid* weer, een vrouw met een kelk in de hand en wijzend op haar voorhoofd verbeeldt het *verstand*, de *wijze raad* zien we als een maagd met kruis en hart, een heldin die een draak bestrijdt is de personificatie van de *kracht*, de *wetenschap* wordt voorgesteld door een liefdadige vrouw met een open boek en aalmoezen, het geloof wordt verbeeld door een figuur die met *gevouwen handen* om het kruis bidt, terwijl de *godsvrees* uitgebeeld wordt door een vrouw die de Heilige Drie-eenheid hulde brengt.

afb. 4. De deugden van Jozef door Van Winsen en Van de Wiel. Doek, 340 x 152,5 cm. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto W. van Tol.

afb. 5. Jozef vervuld met de zeven gaven van de Heilige Geest door Van Winsen en Van de Wiel. Doek, 279 x 157 cm. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto W. van Tol.

Op het schilderij, voorstellende Jozefs glorie in de hemel, zien we Jozef tronen op een wolk, omgeven door engelen. De laatste voorstelling van Jozef als patroon van de Rooms-Katholieke kerk en de gehele Christelijke wereld toont ons de vertegenwoordigers van alle standen: paus en bisschop, monnik en non, koning en koningin, edelvrouw met adellijk kind en tenslotte boer en werkmans.

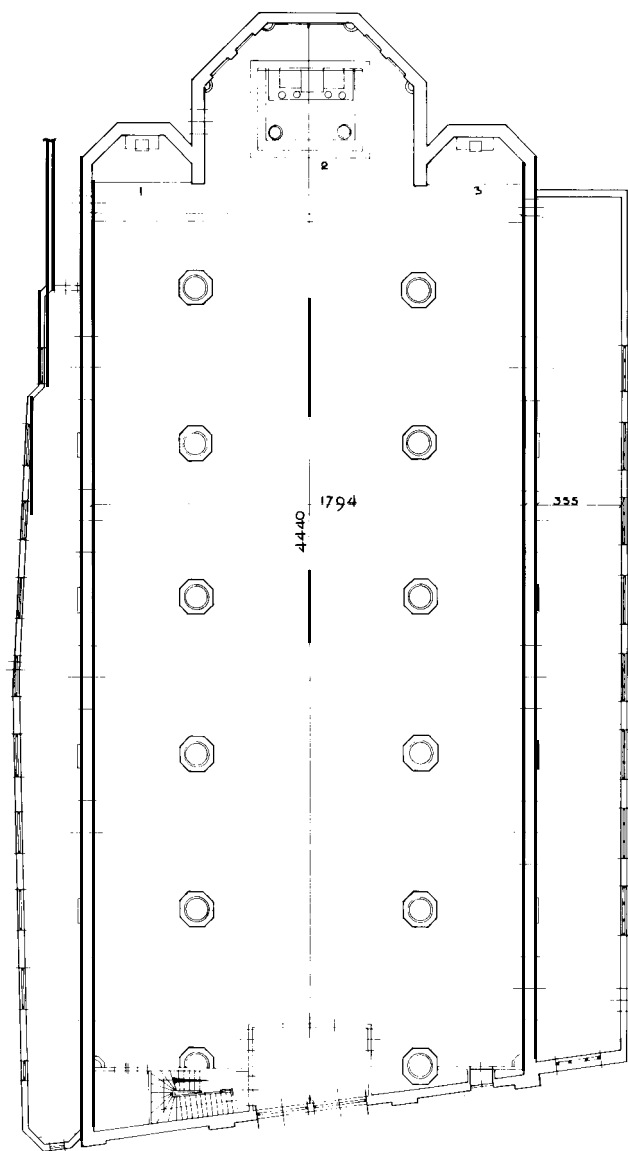
afb. 6. Jozefs glorie in de hemel door Van Winsen en Van de Wiel. Doek, 340 x 152,5 cm. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto W. van Tol.

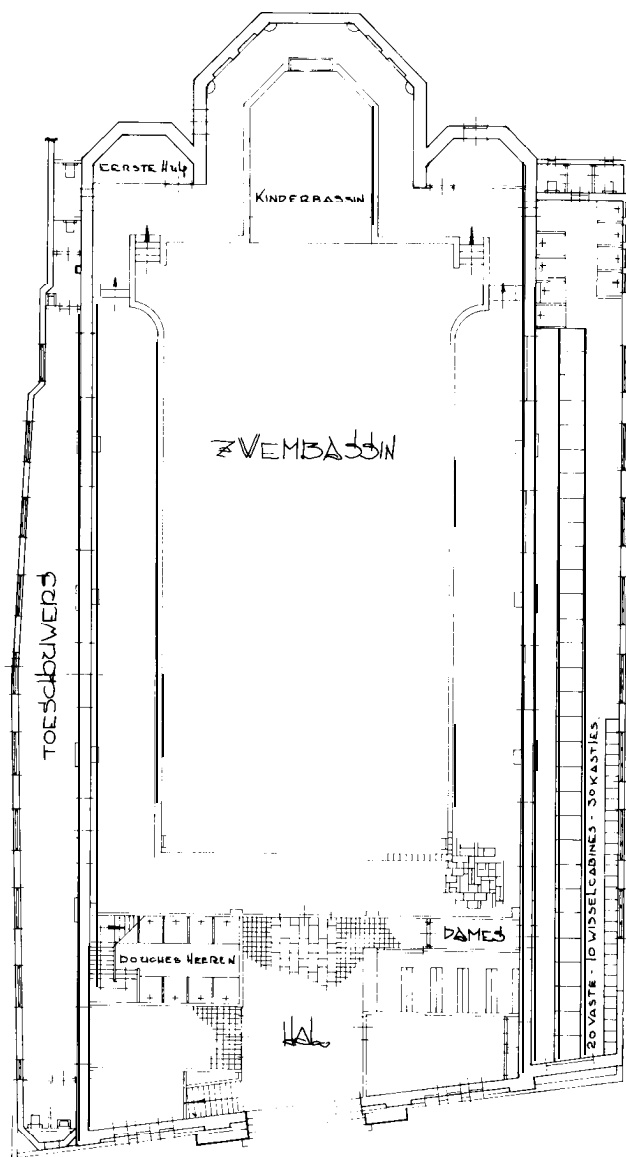
afb. 7. Jozef als patroon van de R.K. Kerk en de Christenwereld door Van Winsen en Van de Wiel. Doek, 345 x 125 cm. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto W. van Tol.

De stijl is niet geheel karakteristiek voor de jaren rond 1900, waarin deze schilderijen ontstonden.⁵

Moeilijk was het onderzoek naar de maker(s) van de schilderijen. In het archief van de Mon Père-kerk, dat zich in de verzameling van de Gemeentelijke Archiefdienst Leiden bevindt, werd een ongedateerde prijsopgave gevonden van “M.H. van Winsen en Van de Wiel, Kerkschilders,

*afb. 8. Plattegrond van de Mon Père Kerk. Tekening Gemeentewerken Leiden.
1. Maria-altaar, 2. Hoofd-altaar, 3. Jozef-altaar*

afb. 9. Plattegrond van De Overdekte. Tekening Gemeentewerken Leiden.

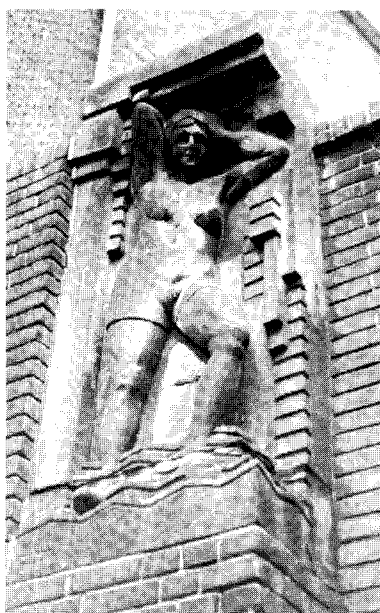
Tilburg, Gasthuisstraat” voor het decoreren van de kerk voor f 10.800. De directeur van het Stedelijk Museum de Lakenhal, drs. M.L. **Wurfain**, heeft verwoede pogingen ondernomen deze kerkschilders te plaatsen. Navraag bij de Kamer van Koophandel en het Gemeentearchief te Tilburg leverde niets op. Dank zij een schoondochter kwamen enige biografische gegevens aan het licht, althans over Van **Winsen**. Martinus **Henricus van Winsen** werd geboren te Warmond op 27 oktober 1870 en woonde achtereenvolgens te Leiden en Gouda. Hij overleed op 6 april 1933 te Beirendrecht bij Antwerpen.

Als auctor **intellectualis** van de schilderijen in de Leidse Mon **Père**-kerk kunnen we hoogstwaarschijnlijk kapelaan Bots zien. Petrus Martinus Bots werd op 21 november 1852 in Nieuwkoop geboren en kwam in 1892 vanuit Rotterdam in Leiden, vanwaar hij in 1918 naar Dongen vertrok. Hij was ook de auteur van de beschrijving van de beschildering van de kerk aan de Haarlemmerstraat.

Aan de bloei van de Mon **Père** kerk kwam in de dertiger jaren van deze eeuw een eind. De bewoners van de binnenstad gingen zich vestigen in de modern aangelegde wijken, waar ook kerkgebouwen verrezen. De kerken in het centrum kwamen leeg te staan. Op zondag 8 juli 1934 werd's avonds om zeven uur in de Mon **Père** kerk de laatste godsdienstoefening gehouden, waarna het gebouw gesloten werd. De parochianen moesten voortaan naar de kerk van O.L.V. Hemelvaart en St. Jozef aan de Herensingel.

Hierna ontstond in katholiek Leiden nogal wat deining. Wat was namelijk het geval? Het gebouw aan de Haarlemmerstraat zou veranderd worden in een zwembad! De Haarlemse architect A. Koster vroeg bij de gemeente Leiden een vergunning aan voor de verbouwing van de kerk tot bad- en **zweminrichting**. Deze voorgenomen verbouwing zou omvatten het wegbreken van de toren en de in het gebouw aanwezige kolommen met galerij en het maken van twee bassins, badcellen, douches, kantoor, toiletten, e.d. Vóór de bestaande voorgevel zou een zogenaamde plakgevel geplaatst worden, waartoe de uitstekende delen van de gevel zouden worden weggehakt, zodat de voorkant geheel in de bestaande gevellijn zou komen te staan. Van de pastorie aan de Oude Vest zou alleen de begane grond veranderd worden door het wegbreken van muurdelen en het maken van een laboratorium, centrale verwarming, kuip- en douchebaden, wasserij, enz.

De bouwvergunning werd in mei 1937 door de gemeente Leiden verleend en met de sloop werd op 24 mei een begin gemaakt. Men verwachtte dat de bouw vier maanden in beslag zou nemen en ongeveer 59.000 gulden zou gaan kosten.

afb. 10 en 11. Beeldhouwwerken aan de voorgevel van De Overdekte, voorstellende een vrouw en een man in badcostuum. Brouwer's Aardewerkfabriek, Leiderdorp. Foto's P. Terwen.

Op 4 november 1937 werd het zwembad “De Overdekte” geopend. Boven het bassin stond een grote hutspot met chrysanten versierd, waaruit de toenmalige jeugdkampioene Rietje van Veen het water indook. Het startsein voor ruim veertig jaar zwemmen was hiermee gegeven.

Thans ligt er aan de Haarlemmerstraat een groot terrein braak. De eigenaar van dit “gat in de Haarlemmerstraat”, de gemeente Leiden, heeft aan het Haagse architectenbureau Mehrtens en Van Veldhoven opdracht gegeven om een bouwplan te maken. Waarschijnlijk zullen er 24 woningen komen in een hofjesachtige opbouw. Hopelijk zal hierdoor het karakter van dit laatste gedeelte van de Haarlemmerstraat niet veranderen.

AANTEKENINGEN

Voor hun medewerking wil ik hartelijk danken: Drs. R.E.O. Ekkart, Dr. C. Willemijn Fock, C.H. Fijma, C.J. Schraven en Drs. M.L. Wurfbain.

1. J.W. Verburgt, "De Mon Père Kerk te Leiden", *Leidsch Jaarboekje* 27 (1934-1935), p. 89-98; Ton van Brussel, "Na ontluistering Mon Père nu ook sloop Overdekte", *Leidsch Dagblad* 23 juli 1977.
2. **Bestek** van ~~een~~ nieuw **te bouwen kerk met toren te Leyden**, Leiden 1838 (aanwezig bij Gemeentelijke Archiefdienst Leiden).
3. P.M. Bots, **Een inlichtend woord over de Mon-Père-Kerk bij hare beschildering uitgevoerd door de Kerkschilders de Heeren Van Winsen en Van de Wiel van Tilburg**, Leiden 1903.
4. De schildering, voorstellende Maria's Kroning door de H. Drie-eenheid is bewaard gebleven, maar verkeert in dusdanige toestand dat reproductie hiervan niet mogelijk is.
5. M.L. Wurfbain, "Een bergingsactie in de zweminrichting", **Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag Archeologische Begeleidingscommissie**, Leiden 1979 (ter perse).

DE HISTORIE VAN EEN WEERSPANNIG LOKJE HAAR

of

Hoe Louis Raemaekers zich gewetensvol heeft gekwetten van de
restauratie van de muurtekeningen door Jhr. Victor de Stuers
in het Leidse Academiegebouw.

door

Joop Walenkamp

“Louis Raemaekers is in Nederland aangekomen, waar hij tien dagen zal blijven om de muurschilderingen van de Leidsche universiteit te restaureeren.”

Dit korte en zakelijke berichtje in de avondeditie van de Telegraaf van 21 augustus 1919 lijkt de lezer alle verwickelingen te willen besparen die zich hadden voorgedaan alvorens het dan zover kwam dat de toen wereldberoemde politieke tekenaar Raemaekers zich vanuit zijn verblijf te Londen op uitnodiging van de Senaat der Leidse universiteit naar Leiden begaf. Wat was er inmiddels namelijk gebeurd?

De oorsprong van deze historie ligt zo'n vijftig jaar vóór dat laatste jaar van de eerste wereldoorlog, wanneer de jonge jonkheer Victor de Stuers zich in 1861 aan de juridische faculteit van de Leidse universiteit laat inschrijven. Voor hij zes jaar later als jurist de **Alma Mater** weer verlaat zal hij in het Academiegebouw aan het Rapenburg zijn sporen hebben achtergelaten. Omdat tot op heden deze sporen dagelijks vele toeristen en bedevaartgangers trekken zou het verleidelijk zijn hen de kwalificatie “onuitwisbaar” te geven. Als de **conterfeitsels** van De Stuers evenwel érgens door gekenmerkt werden is het juist door het feit dat ze in de loop der jaren zo “uitwisbaar” gebleken waren dat restauratie dringend geboden was toen het eenmaal 1919 geworden was.

Eén van de aardigste trekpleisters voor bezoekers van de universiteitsstad Leiden is, zoals men weet, het hierboven reeds genoemde **Academiegebouw** aan het Rapenburg. Dit voormalige nonnenklooster vormt reeds eeuwen het centrale punt, de “**omphalos**” van de oudste universiteit van Nederland. Talloze generaties studenten hebben hier met klamme handen, bevende knieën en een licht gevoel van misselijkheid de houten wenteltrap

bestegen naar de eerste verdieping, waar zij zich aan een kandidaats- of doctoraalexamen dienden te onderwerpen. Het vreselijkste moment was echter wanneer de onzekerheid over de uitslag van het zojuist afgelegde examen in grote geestelijke eenzaamheid verduurd moest worden in het kamertje recht boven de entree gelegen. Niet voor niets werd deze kamer al snel het “zweetkamertje” gedoopt. Na het succesvol doctoraalexamen schrijft de jonge Academicus tenslotte op deze muren zijn nu Weledelgestrengste of -geleerde naam.

Het was dus eigenlijk bepaald prematuur dat de jeugdige De Stuers op een zondag in 1865 ook zijn naam op de muren van de Academie schreef. Toch moet hem deze voorbarige daad vergeven worden. Immers, diezelfde zondag had hij in zijn geheel besteed aan het in houtskool aanbrengen van levensgrote tekeningen op de muren die langs de wenteltrap naar boven leiden, de muur op het portaal van de eerste verdieping en de muren aan weerszijden van de toegangsdeur tot het zweetkamertje. Hoe het De Stuers overigens mogelijk was om, zonder door de toenmalige custos van de Academie verwijderd te worden, deze tekeningen te maken is moeilijk nog na te gaan. Zeker is dat een dergelijke artistieke ijver vandaag de dag met bepaald minder tolerantie bejegend zou worden.

De tekeningen in kwestie veroverden al snel een warm plekje in de harten van allen die de tocht naar de “Parnassus” via deze wenteltrap maakten en het is niemand minder dan de illustere oud-alumnus van de Leidse universiteit François Haverschmidt, beter bekend als Piet Paaltjens (“Snikken en grimlachjes”), die voor ons in lyrische bewoordingen de tekeningen van De Stuers heeft beschreven. Hij publiceerde zijn beschrijving in het blad “Eigen Haard” in 1886, vergezeld van een afbeelding naar de litho die Theo Mesker van de betreffende tekeningen had vervaardigd. De beschrijving van Haverschmidt is te aardig om niet hier weer te geven, te meer daar we dan meteen weten wat De Stuers nu eigenlijk getekend heeft:

“En dan zien wij allereerst voor ons den jongen mensch, gepakt en gezakt om de ouderlijke woning te verlaten en zich naar Leiden te begeven. Met zijn handkoffer en parapluie, in zijn jas en schoenen die wel op den groei gemaakt schijnen, of die hem te wijd geworden zijn onder al het blokken om door zijn toelatingsexamen te komen, geeft hij dermate den indruk groen te zijn, gras-groen, dat zelfs zijn eigen vader door den angst bekropen wordt voor al de “donderjolen” die er noodig zullen zijn om zoonlief tot behoorlijk student te vormen. Blijkbaar ontroert heft de beste **man** zijn armen omhoog en, terwijl moeder het uitsniikt, slaakt hij de zegenbede, die meteen bewijst hoe de **pipa** van woordspelingen houdt: “Heere, breng hem niet in lijden!”

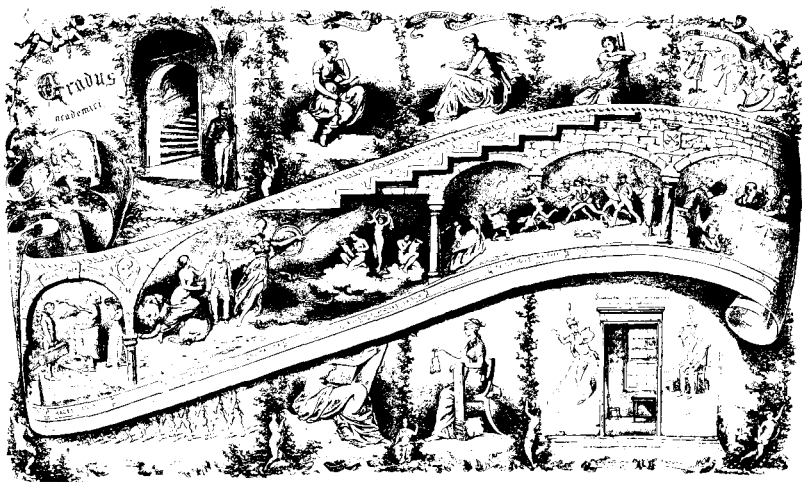
De inauguratie is achter den rug en wij ontmoeten den jongen op den twee-

sprong, dien Hercules en na hem iedereen betreden moest, wien de levenslust gloeiend door de aderen tintelde.

Wat zal hij doen? Pallas Athene legt de hand op zijn schouder en wenkt hem haar te volgen, opwaarts, waar de **schoone** gestalten zich aan hem vertoonen, Labor en **Industria**, Arbeid en Vlijt, en in haar midden de schoonste van allen Veritas, de eeuwige Waarheid. Maar ook op 's knapen anderen schouder rusten zachte vingers en, terwijl de geurige druif uit vollen beker hem **tegen**-lacht, zijn blanken armen gereed hem te omhelzen, lokt driest onthulde schoot hem tot verboden lust. Wat zal hij doen?

Ziet hij het monster niet, den grimmigen beer, die achter de bekoorlijke **ver**-leidster wegschuilt, gereed hem te verslinden, waar hij zich aan haar overgeeft? O! laat ons hopen dat geen naberouw te laat des jongelings keuze volgen zal!

Geheel ontkomen aan het vleierend sirenenlied **mag** het vrolijkestudentjeniet zijn, als de ouwenheer met de **mima** en het zusje (volgens de laatste, schilderachtige mode gekleed) na een jaar of wat het tooneel bezoeken, waarop zoon met zijne vrienden (te kort, ach, voor hun gevoel) het jonge leven genoten, dan kome er hun ook een hongerig beertje tegemoet draven, het is geen groot verscheurend beest; en de deftige pedel, die goedkeurend met zijne **fasc**es of academische rinkelbel rammelt, terwijl een **paranymph**, onder een eveneens verpletterden hoed, geen raad schijnt te weten met al de boeken, die hij den

afb. 1. De muurtekeningen van Jhr. Victor de Stuers in het Leidse Academiegebouw. Facsimile van lithografie van Th. Mesker. Leiden, Academisch Historisch Museum.

jongen doctor moet nasjouwen, de jubelende makers, maar inzonderheid de pas gepromoveerde, die op den oorsprong van zijn leven losstormt, als een sneltrein op een overvollen goederenwagen, -alles stemt de familie tot nooit gekende blijdschap, en papa, het laatste Latijn bijeenzameland dat hem nog is overgebleven uit den tijd toen ook hij Virgilius vertaalde barst uit in een: “**Tu Marcellis eris**”, hetwelk vrij overgezet, zooveel beduidt, als dat hij van zijn jongen een hooge verwachting koestert.

Dat alles beschouwen wij in het derde bedrijf; en nu het vierde en laatste stelt ons voor, hoe gegrond den hoop van den gelukkigen vader is geweest. Men ziet den jeugdigen advocaat, met een paar solide bakkebaarden, pro **Deo** de onschuld bepleiten van een verstokten tuchthuisboef. Klemmend is zijne bewijsvoering en de heele rechtbank is suf onder zooveel welsprekendheid. De top van den Parnassus werd bereikt. Wij staan tenminste bovenaan den trap, die in de toekomst nog vele geslachten van studenten mogen beklimmen, sieraden van de Leidsche **hoogeschool** en daarna eene eer en een zegen voor het vaderland.”

Aldus de beschrijving van Haverschmidt, die, toen hij dit artikel in 1886 schreef, 53 jaar oud was en reeds jaren te Schiedam als predikant werkzaam. Het is interessant met het oog op het nostalgisch karakter van Haverschmidt te bedenken dat hij al zeven jaar was afgestudeerd alvorens De Stuers zijn muurtekeningen maakte. Hij moet dus vaak naar de **Alma Mater** zijn teruggekeerd om de zo lang na zijn eigen afstuderen tot stand gekomen tekeningen op hun waarde te kunnen schatten.

De tand des **tijds** liet evenwel de tekeningen niet onberoerd. De **houts**-**koollijnen** op de kalkmuren bleken niet bestand tegen de veelvuldige aanrakingen van de vele honderden klamme handen der examinandi die de “Gradus ad **Parnassum**” bestegen. Onze bronnen maken dan ook melding van het feit dat De Stuers tussentijds zijn jeugdwerk toch zeker éénmaal zelf restaureerde. Hij had het inmiddels ver geschopt en was, getooid met een prachtige, artistieke baard, werkzaam als Hoofd van de afdeling **Kunsten en Wetenschappen** van het departement van Binnenlandse Zaken. In 1901 werd hij zelfs lid van de Tweede Kamer, waar hij zijn tot in onze dagen dóórklinkende reputatie opbouwde als ijveraar bij uitnemendheid voor het behoud en herstel van de Nederlandse monumenten van cultuur en kunst. Het is dus duidelijk dat hij werk en liefhebberij uitstekend had leren te combineren!

Ondanks de tussentijdse restauratie door de tekenaar zelf, bleek een grondiger aanpak tot behoud van De Stuers tekeningen in het begin van de twintigste eeuw dringend noodzakelijk. Gehele stukken kalk lieten namelijk los en vielen in brokken naar beneden, overal werden witte kalkplekken zichtbaar en verdwenen de originele houtskoollijnen. De Senaat van de

afb. 2. Jhr. Victor de Stuers (staande) en P.J.H. Cuypers. Foto.

afb. 3. Louis Raemaekers. Foto.

Leidse universiteit droeg daarom een Commissie uit zijn midden op om te trachten het werk dat duizenden voormalige Leidse studenten dierbaar was, van de totale ondergang te redden. De Commissie wendde zich natuurlijk allereerst tot Jhr. Victor de Stuers zelf, die toen, in 1913, al 70 jaar oud was. Met hem werd besproken hoe de restauratie aangepakt diende te worden. Dat de zaken niet lichtvaardig werden opgevat moge blijken uit het feit dat zelfs de goede diensten van Rijksbouwmeester **Vrijman** werden ingehuurd. Het artistiek en bouwkundig overleg resulteerde in een restauratieplan dat behelsde dat een bekwaam grafisch kunstenaar alles precies zou moeten opmeten, fotograferen, natekenen en vervolgens mét hetzelfde materiaal en óp hetzelfde materiaal als De Stuers gebruikt had, alles precies zou moeten overbrengen. Hierna zou alles volgens een afdoend procédé gefixeerd moeten worden.

De vraag door wie de restauratie verricht zou moeten worden werd ook door de oude De Stuers zelf beantwoord. Hij sprak zijn voorkeur uit voor de in 1913 reeds landelijk zeer befaamde Louis Raemaekers.

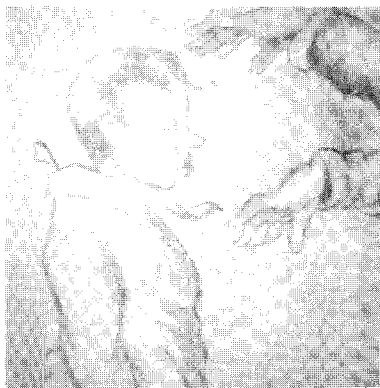
Deze karikaturist en illustrator van talrijke kinderboeken zou met het verstrijken van de jaren en vooral na het uitbreken van de wereldoorlog in 1914 steeds feller en bepaald niet neutraal partij kiezen tegen de Duitsers in de vaak dagelijkse oorlogscartoons die hij in de Telegraaf publiceerde. Omdat zijn stellingname het neutrale Nederland voor talrijke diplomatieke problemen stelde, week hij eerst uit naar België en later naar Londen. Nu begon zijn bekendheid pas werkelijk grootse vormen aan te nemen. Vanaf ongeveer 1916 publiceerden de grote kranten in alle neutrale landen en in alle anti-Duitse geallieerde landen zijn oorlogscartoons. In de totale Amerikaanse pers, waar Hearst voor de verspreiding van zijn tekeningen zorgde, bereikte het aantal vermenigvuldigingen van zijn tekeningen in het oorlogsjaar 1917 de fantastische hoogte van ruim één miljard! Dat Raemaekers inmiddels, ondanks zijn fysieke afwezigheid, zijn landgenoten niet onberoerd had gelaten, getuigen de vele polemische artikelen in de vaderlandse pers van die jaren met betrekking tot de persoon van Raemaekers zelf, zijn nog steeds in de Telegraaf verschijnende tekeningen, als ook zijn werk zoals dat op de vele exposities in Londen, Parijs of elders te zien was.

Waar we weinig weten over de voorbereidingen die Raemaekers volgens onze bronnen in elk geval heeft getroffen voor het restauratiewerk in de loop van 1914 of 1915, weten we meer over de reacties die het bericht over de voorgenomen restauratie opwekte.

In 1916 laat kunstcriticus Dr. Jan Veth in de Nieuwe Rotterdamse Courant blijken dat hem kort tevoren ter ore is gekomen dat de Leidse Senaat de restauratie groots wil aanpakken. Hij spreekt uiterst **critisch** over de door De Stuers “overmoediglijk op **den muur** geteekende komieke voorstellingen”, die lang niet onaardig zijn, maar waarvan de waarde wel eens “werd overschat”. Veth vervolgt dan: “Maar druischt dit niet tegen alle gevoel van proportie, en ook zuiver technisch principieel tegen de eenvoudigste begrippen van goeden smaak in? Gaat men hier niet een uiterst potserlijk staaltje van verkeerden restaureerlust bedrijven? Er zouden hier heusch toch nog eens verstandige mensen bijgehaald dienen te worden.”

Omdat Jhr. **Victor** de Stuers op 21 maart 1916 in Den Haag op 73-jarige leeftijd overlijdt, werpt zich vanaf dat tijdstip Prof. Dr. P.J. Blok uit de Leidse Senaat als verantwoordelijke op voor de goede zaak. Hij begint met, eveneens in de NRC, Dr. Jan Veth ferm van repliek te dienen, maar hij kan dusdoende toch niet voorkomen dat de Leidse Senaat zich wat onbehaaglijk gaat voelen door de plotselinge publieke aandacht die de opdracht aan de in Nederland inmiddels steeds omstredener figuur van Louis Raemaekers trekt.

De Senaat neemt het zekere voor het onzekere en geeft op 15 mei 1916

*afb. 4. Het weerspannig lokje haar.
Foto na 1979.*

afb. 5. De student verlaat de ouderlijke woning. Foto J. Goedeljee. Leiden, Academisch Historisch Museum.

de opdracht aan de “Commissie voor de bouwplannen ten opzichte van het Akademiagebouw” om “zich over de wenschelijkheid eener duurzame reproductie van de nu verdwenen muurteekeningen van Jhr. De Stuers nog eens opzettelijk te willen beraden met een architectonisch of picturaal kunstenaar van erkend gezag”. De roep van Jan Veth om er nog eens “verstandige mensen” bij te halen is dus niet zonder gevolg gebleven!

Professor Blok weet overigens wel raad met deze opdracht en zorgt zonder merkbare moeite voor de vereiste steun van mensen van inderdaad “erkend gezag”. Blijkens zijn notities in het Leidse Academisch Historisch Museum kan hij na korte tijd zijn mede-senaatsleden vertellen dat hij in het bezit is van “een schrijven van den beroemden bouwkundige, Dr. P.J.H. Cuypers, waarin van groote ingenomenheid met de thans gevolgde methode getuigd wordt.” Het is overigens in lichte mate suspect voor de onbevooroordeeldheid van het advies van de grote Cuypers als we ons realiseren dat hij niet alleen de bouwopdracht voor het Rijksmuseum te Amsterdam aan een initiatief van, jawe, Victor de Stuers te danken had, maar bovendien een oude bekende was van, jawe, Louis Raemaekers, die hij niet slechts uit diens Amsterdamse jaren kende, maar die bovendien net als hijzelf uit Roermond kwam!

Behalve dit oordeel van een bouwkundige produceert Blok ook een schrijven van de voorzitter van het bekende Schilderkundig Genootschap Pulchri Studio te Den Haag, de schilder Willy Martens. Deze stuurde op 12 juni 1916 een brief naar Blok die blijkens de aanhef “de gevraagde verklaring” is en in zijn algemeenheid sterk de indruk wekt letterlijk gedicteerd te zijn aan Martens door Blok zelf.

Met de steun van deze personen van “erkend gezag” op zak is het voor Professor Blok verder nog een klein kunstje om de Leidse Senaat het fiat voor de voortzetting van de restauratie te ontlokken. Hij wijst de Senaat nog eens fijntjes op het feit dat indertijd al door de Senaat zelf de plannen uitdrukkelijk werden goedgekeurd en benadrukt de historische en affectieve waarde van de tekeningen. Hij geeft ronduit toe dat de kunstzinnige waarde ervan niet erg hoog geschat hoeft te worden.

Het grillige verloop van de oorlogsjaren, waarin Raernaekers als gast van Poincaré, Lloyd George en Wilson tussen Frankrijk, Engeland en Amerika heen en weer reist en inmiddels tussen Nederland en Duitsland het ene diplomatieke schandaal na het andere veroorzaakt door zijn tekeningen (hoofddirecteur Schröder van de Telegraaf belandt voor drie maanden in de gevangenis; de Duitsers zetten een prijs van 12.000 Mark op Raemaekers' hoofd!) verhindert een vlotte afwikkeling van de restauratie.

Als op 28 juni 1919 eindelijk de Vrede van Versailles is getekend kan Raemaekers zich ook weer wat gemakkelijker in Nederland vertonen. Hij zet er nu dan ook enige vaart achter en komt twee maanden later rechtstreeks uit Londen meteen naar Leiden. Zo treffen we dan op 21 augustus 1919 het kranteberichtje aan uit de aanhef van dit verhaal. Raemaekers is voor tien dagen in Nederland en komt de feitelijke restauratie verrichten van de tekeningen van De Stuers. Hij krijgt assistentie van twee Leidenaars en klaart het karwei in twee dagen, waarin hij van de ochtend tot de avond als een razende werkt. Zijn twee helpers brengt hij bijna tot wanhoop, wanneer hij hen na de eerste dag toevoegt dat ze de volgende dag “met zo moeten luilakken”. Het is niet denkbeeldig dat het hem irriteerde dat De Stuers kans had gezien de originelen in één dag op de muur te zetten, waar hij, De Grote Raemaekers, er twee dagen voor nodig had om ze na te tekenen. Niettemin verloopt alles voorspoedig, zodat de zoon van Professor Blok in nummer 37 van hetzelfde “Eigen Haard” waarin François Haverschmidt, intussen allang ter ziele, 33 jaar eerder over de originele tekeningen had geschreven, nu een bijzonder tevreden artikel kon schrijven over de geslaagde restauratie. Dat Raemaekers niet naliet zijn eigen inbreng te leveren blijkt uit de slotlinea van Blok's artikel:

“Maar niet alleen dat de tekeningen van De Stuers door Louis Raemaekers zijn hersteld: neen, deze heeft bovendien in het “zweetkamertje” nog een OOF-

afb. 6. De eigen bijdrage van Louis Raemaekers na de restauratie van de muurtekeningen. Rechts van de stoelpoot is zijn signering te vinden in de vormvande ineengestrengelde letters L en R:

spronkelijke teekening aangebracht, die, geheel van Raemaekers' hand, hoewel in denzelfden geest als De Stuers blijvende, daarvan een kostelijke aanvulling vormt: Op den stoel, dien men in het zweetkamertje in natura terugvindt, aan de veelbekraste tafel, die eveneens in werkelijkheid aanwezig is, zit een student, thans in meer moderne dracht dan de tijdgenooten van De Stuers, in rok met witten das, overjas, lage schoenen met strikveters, een hoo-gen hoed op en een wandelstok op **tafel**¹, maar met precies dezelfde akelige gelaatstrekken van een "zweetende" als vroegere geslachten, in bange afwachting en blijkbaar met pessimistische voor gevoelens. Toen de schrijver van deze regelen die teekening zag, be kroop hem op hetzelfde oogenblik weer dezelfde angst, die hij in dat kamertje aan den lijve had gevoeld, en hij spoedde zich haastiglijk heen." (13 september 1919)

Op 22 oktober 1919 reageert de dochter van wijlen De Stuers, Alice, met dankbaarheid jegens Professor Blok voor diens bemoeiingen bij de restauratie. Uit haar brief putten we tenslotte die zeer persoonlijke gegevens, die alleen aan de naaste familie van De Stuers bekend konden zijn. Zij schrijft:

"Een aardig détail dat U misschien niet kent -mijn vader vertelde het mij zelf toen ik vele jaren her als klein kind met hem het Academieggebouw bezocht: alle personen voorkomende op de muurschilderingen zijn portretten: de heer, de oude dame, het meisje die denjongen student bij zijn thuiskomst verwelkomen zijn mijn grootouders en mijn tante Alice, die op ZO-jarige leeftijd stierf. (Zijn eigen caricatuur heeft mijn vader dikwijls gemaakt in den persoon van den student, herkenbaar aan een lokje haar dat weerspanning rechtop staat. Ik hoop dat Louis Raemaekers dat in zijn restauratie niet vergeten heeft()"

Alice de Stuers kon gerust zijn. Louis Raemaekers mocht dan weinig van het protocol van de Leidse universiteit weten, een gewetensvolle restauratie was bij hem kennelijk in goede handen: immers, waar een kundig litho-

graaf als Mesker het lokje blijkbaar over het hoofd gezien heeft, vertoont de door Raemaekers gerestaureerde tekening onder aan de wenteltrap een lokje aan het hoofd van de student -of moeten we zeggen: aan het hoofd van De Stuers- dat haast nog zwieriger **opkrult** dan op de originele tekening!

AANTEKENINGEN

Gebruikte bronnen: Nieuwe *Rotterdamsche* Courant 1916, 1980; *de Telegraaf* 1919, 1929; *Eigen Haard* 1886, 1919. In het Academisch Historisch Museum werden geraadpleegd: notities Prof. Dr. P.J. Blok, 1916; verklaring Willy Martens, 1916; brieven van Alice de Stuers, 1919.

1. Dat de kennis van het Leidse decorum bij de voormalig leraar tekenen aan de Handels-avondschool Raemaekers pijnlijk te kort schoot bij het weergeven van de kleding van de examinandus in het zweetkamertje moet de toenmalige student bepaald opgevallen zijn. Nog onlangs kon men, in de NRC van 16 januari 1980, een ingezonden brief van een oud-alumnus van de Leidse universiteit (aangekomen in 1919!) aantreffen, waarin deze reageerde op een artikel van W. Otterspeer, huidige conservator van het Academisch Historisch Museum, en waarin de laatste alinea als volgt luidde: “() De toenmalige studenten hadden terecht bezwaren tegen de wijze waarop Louis Raemaekers het gedaan had. In onze tijd droeg je geen hoge hoed als je examen deed, alleen bij promotie, maar dan droeg je een rok en deze man heeft een broek met omslagen, dus een gewoon colbert. Daarbij zat je nooit in je regenjas, want de pedel kon ieder ogenblik komen om je te halen voor het examen zelf of de uitslag. Louis R. kende blijkbaar niet de regels van het protocol in de heilige sfeer van de oudste Alma Mater.”

Het zal de ongestudeerde Raemaekers ongetwijfeld genoeg hebben gedaan dat hij, na de kennelijke kritiek van de Leidse studenten, in 1922 niettemin tot doctor **honoris** causa in de rechtswetenschappen werd verheven aan de universiteit van Glasgow!

HET KORTSTONDIGE BESTAAN VAN DE LEIDSE KUNSTCLUB “DE SPHINX”

door

J.F. Heijbroek

“Het mag wel een bijzonder verschijnsel van onzen tijd heeten, dat het kunstleven dat zich voornamelijk concentreert in de groote steden, zich nu ook gaat openbaren in de provincies. In een stadje als Leiden, waar het artistiek verkeer totaal dood was, is zulk een verschijnsel van de hoogste betekenis, omdat zich hier een jong scheppings-enthousiasme stelt tegenover de koele wetenschappelijke faculteiten”.

Met deze regels begon Theo van Doesburg (pseudoniem voor Christiaan Emil Marie Küpper) zijn bespreking van de tentoonstelling van de Leidsche Kunstclub “De Sphinx” in het mystiek georiënteerde weekblad **Eenheid**. De Sphinx was in 1916 opgericht door J.J.P. Oud en Van Doesburg. Het bestuur bestond uit: J.J.P. Oud -voorzitter, D. Roggeveen - vice-voorzitter, J.G. Kessler eerste secretaris, T. van Doesburg - tweede secretaris, en J.H. Kriest penningmeester.² Uit de samenstelling van het bestuur blijkt al duidelijk dat de Sphinx in artistiek opzicht geen homogeen gezelschap was. Vooral Van Doesburg en Oud waren de stuwende krachten.

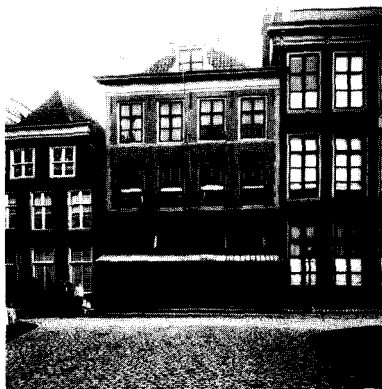
Opmerkelijk is dat de meeste leden van De Sphinx ook lid waren van de Leidse kunstenaarsvereniging De Kunst om de Kunst. Deze was in 1896 opgericht door een aantal jonge beroeps- en amateurkunstenaars voor wie binnen het gevestigde schildersgenootschap Ars Aemula Naturae geen plaats was. Hoewel de leden van De Kunst om de Kunst Ars zagen “als een stelletje stijve oude heren”, hebben beide verenigingen toch geruime tijd vrij veel met elkaar te maken gehad, omdat de jonge kunstenaars een lokaal huurden bij Ars, dat voortdurend in financiële moeilijkheden zat. De artistieke opvattingen van de schilders van De Kunst om de Kunst sloten nauw aan bij het Hollandse impressionisme van de Haagse School, terwijl Ars vasthield aan de romantische schildertraditie van de negentiende eeuw.³ Ook van Doesburg en Oud zijn korte tijd lid geweest van De Kunst om de Kunst. De eerste werd al na een jaar wegens wanbetaling geroyeerd.

Van Doesburgs gebrek aan enthousiasme voor deze kunstenaarsvereniging is begrijpelijk, wanneer we in aanmerking nemen dat hij juist in deze

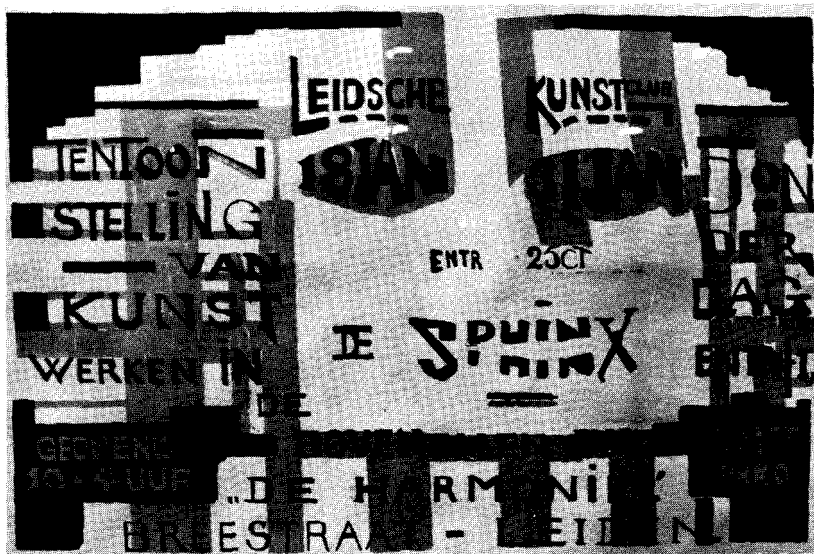
jaren onder invloed van Kandinsky zijn eerste artikelen over de abstracte kunst publiceerde. Fel verzette hij zich tegen kunstenaars die volgens hem een loopje namen met de Modernen. Zo trok Van Doesburg in een ingezonden brief in **Holland Express**⁴ fel van leer tegen de traditionele Haarlemse schilder H.F. Boot, die voor de achtste jury-vrije tentoonstelling van de Amsterdamse kunstenaarsvereniging De Onafhankelijken (december 1916) een groot kartonnen beeld, Frya, had gemaakt. Van Doesburg was er achter gekomen dat Boot, die in zijn studententijd ook lid was geweest van De Kunst om de Kunst, het werk als een grap bedoeld had. Dit werd door Boot in zijn repliek, zij het niet onomwonden, bevestigd.⁵

J.J.P. Oud had zich in 1915 als architect te Leiden gevestigd. Hier kwam hij in aanraking met de geschriften van Theo van Doesburg over moderne, dat wil zeggen, vooral abstracte schilderkunst en zij wisselden hun ideeën hierover uit. Door exposities en voordrachten hoopten zij grotere bekendheid te geven aan hun denkbeelden.⁶ Op 30 mei 1916 maakte Oud in een tamelijk formele brief aan Van Doesburg melding van het feit dat laatstgenoemde plannen had voor de oprichting van een moderne **schildersvereniging** in Leiden. Oud vroeg Van Doesburg of het niet nuttig zou zijn daarin ook architecten op te nemen, omdat de hele ontwikkeling van de moderne schilderkunst immers naar de bouwkunst zou leiden.⁷ In 1916, het jaar waarin ook de statuten werden opgesteld, organiseerden de leden van De Sphinx enkele culturele avonden. Zo werd op 15 december de Tweede Soiree gehouden waar Van Doesburgs eerste vrouw, A.H. Feis, haar Verzen in Staccato voordroeg en waar muziek van Debussy en van Chopin ten gehore werden gebracht.⁸

Harm Kamerlingh **Onnes** maakte het affiche voor de eerste tentoonstelling van De Sphinx. Deze werd gehouden in de bovenzalen van café-restaurant De Harmonie aan de **Breestraat**.⁹ Om zoveel mogelijk aandacht te trekken, werd een vlag uitgehangen die bestond uit repen gekleurd doek. Op één van de eerste dagen werd hij al ontvreemd. Naar aanleiding hiervan schreef de schilder Hendrik Valk, die niet veel voelde voor “dat stelletje”, een verhaal over de kunstenaarsvereniging De Sphinx, die door hem werd aangeduid als “De Apis”. De namen van de leden waren in zijn stuk veranderd: Van Doesburg werd Van Pinxerburg, Kamerlingh **Onnes** werd Zolderling, Grootens, de leermeester van Van Doesburg, werd Kleintjes en Laurens van Kuik werd Laurentius Kuiken. Ook maakte hij een satirische tekening op het affiche van Kamerlingh **Onnes**. Het stuk zou geplaatst worden in het weekblad **De Forens**, doch dit ging juist voordat Valks bijdrage zou verschijnen over de kop. Zowel de tekst als de tekening zijn verloren gegaan.¹⁰ Deze affaire bewijst eens te meer dat de denkbeelden van de leden van De Sphinx zeker niet bij iedereen aansloegen. Ook de **tentoon-**

afb. 1. De Harmonie in de Breestraat.
Foto. Leiden, Gemeentelijke Archief-
dienst.

afb. 2. Affiche voor de eerste *tentoonstelling* van De *Sphinx*, 79 17. Kleurenlitho door
H.H. Kamerlingh Onnes. Collectie galerie dr. Louise Krohn, Konstanz. Foto J.
Zumbrink.

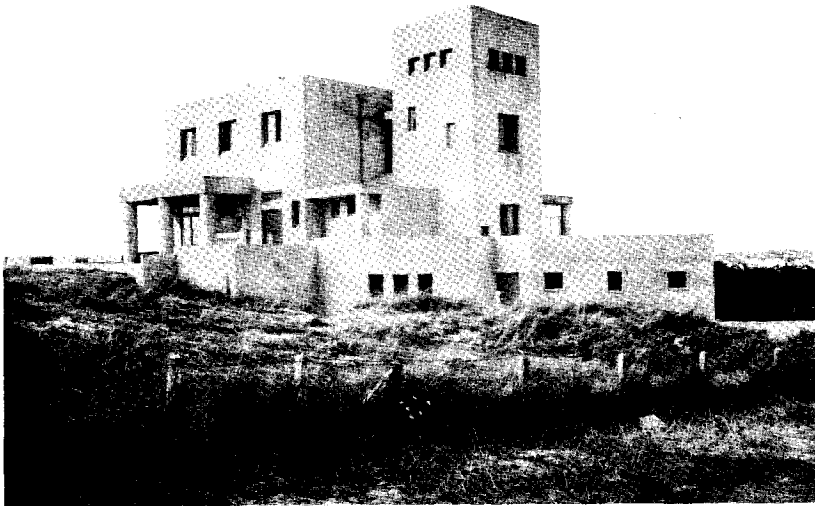
stelling werd zeer verschillend beoordeeld. In *Holland Express*¹¹ werd de expositie gerecenseerd door Bernard Canter, die hoofdredacteur was van dit Rotterdamse weekblad. Zijn waardering ging vooral uit naar het werk van zijn stadgenoten Bernard Toon Gits en Laurens van Kuik, beiden leden van de Rotterdamse kunstenaarsvereniging *De Branding*.¹² Ook Theo van Doesburg en diens leermeester A.J. Grootens werd veel lof toegezwaaid. Van Doesburgs inzending bestond uit drie olieverfschilderijen namelijk: *Kop* (1909), een figuratief schilderij van een mannekop; *Schilderij (4^e stille-ven-compositie)*, waarin hij niet streefde naar een fotografische weergave van het voorwerp, maar naar de afbeelding van het geestelijk perspectief of zoals Canter schreef: “niet de lens van het oog, maar de lens van den geest werd in werking gesteld”; tenslotte hing er nog een cubistisch doek van hem getiteld *Schilderij (motief boom)*.

De schilderijen op de tentoonstelling waren zoveel mogelijk groepsge- wijs opgehangen om de bezoekers een overzichtelijk beeld te geven. Het merendeel kon gerekend worden tot de traditionele – door Van Doesburg als impressionistisch bestempelde – richting. Hiertoe behoorde onder meer het werk van Dirk Roggeveen, Leendert Scheltema, J.G. Kessler en de gebroeders Van Urk.

Op de expositie hing ook werk van de architecten J.J.P. Oud en Jan Wils. Van Doesburg beschreef Ouds inzending als een voorbeeld van *Ideële bouwkunst*; dat wil zeggen zij veronderstelt een grotere universele ruimte in tegenstelling tot de *Reële bouwkunst*, die juist ruimteschuw is en de meetbare ruimte toont. Van Doesburg betoogde dat de *Ideële bouwkunst van* J.J.P. Oud “de belichaming van de zucht tot abstractie en de daaruit vanzelf voortkomende zuiverheid van stijl is. Bouwkunst moet zóó zijn dat elk detail zijn plaats heeft in het geheel en dat het geheel zijn plaats heeft in de Ruimte”. Zo zou “het onmetelijke door middel van het meetbare” kunnen ontstaan.¹³ Van Oud werden een ontwerp voor een *Militair Tehuis in Den Helder* geëxposeerd en diverse foto's van bouwwerken, waaronder zijn piramidevormige *Landhuis te Broek-in-Waterland* (1916). Van Jan Wils, die geïnviteerd was werk te exposeren, werden ontwerpen *van een Tramwacht-huisje, van een Landhuisje te Wassenaar* en foto's van een *Boerderij in Win-schoten* (19 16) getoond.

De overgrote meerderheid vormden de “impressionisten”, waar Van Doesburg weinig waarderende woorden voor over had. Zo schreef hij over de inzending van zijn medebestuurslid J.G. Kessler dat een kunstenaar nu eenmaal niet zijn hart toont “door middel van een slappe, duffe, maar han-dige natuurcopie”.¹⁴

De tegenstellingen die al zo duidelijk op deze eerste tentoonstelling tot uitdrukking kwamen, konden niet zonder gevolgen blijven. Ruzies en

afb. 3. De villa "Allegonda" in Katwijk aan Zee. Ontwerp M. Kamerlingh Onnes, architect J. J. P. Oud.

onderlinge plagerijen waren dan ook niet van de lucht. Toen Van Doesburg en Oud de "zwakke elementen" eruit wilden gooien, bemerkten zij dat er binnen De Sphinx weinig belangstelling bestond voor hun ideeën en werden zij in 1917 er zelf "uitgesmeten".¹⁵ Beiden hebben zich niet meer met De Sphinx bemoeid. Van Doesburg richtte in datzelfde jaar samen met J.J.P. Oud, Anthony Kok, Piet Mondriaan en Vilmos Huszar het tijdschrift **De Stijl** op, waaraan ook Jan Wils spoedig zou meewerken. Met enkele leden van De Sphinx werd nog contact onderhouden. Zo verbouwde Oud samen met Menso Kamerlingh Onnes de villa "Allegonda" in Katwijk aan Zee. Van Doesburg en Harm Kamerlingh Onnes (de zoon van Menso) ontwierpen respectievelijk een glas-in-loodraam en een naamplaat voor dit pand.¹⁶ Dat de verstandhouding tussen Van Doesburg en de "impressionistische" Sphinx-leden volledig verstoord was, bleek uit een felle ingezonden brief van Dirk Roggeveen in **Holland Express**¹⁷, waarin hij Van Doesburg omschreef als een eigenzinnige "snoeshaan", die zijn confraters inleiden had proberen te overbluffen met zijn, volgens Roggeveen, ondoorgrondelijke theorieën, maar die daar "trots alle slimmigheid" niet in geslaagd was.

afb. 4. Rapenburg tussen Kolmakersteeg en Nonnensteeg. Foto. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

Intussen probeerde het bestuur van De Sphinx onder leiding van zijn nieuwe voorzitter Kees van Urk de beschikking te krijgen over een permanente expositieruimte. Aanvankelijk werd om onderdak gevraagd in het gebouw van *Ars Aemula Naturae* aan de Pieterskerkgracht 9. Dit verzoek is echter ingetrokken, omdat het bestuur erin geslaagd was een permanente expositieruimte te verwerven in twee zaaltjes van het pand Rapenburg 8 1. Hier werd in de zomer van 1917 de tweede tentoonstelling gehouden van het werk van leden en *invités*.¹⁸ De ruimte werd officieel geopend door burgemeester N.C. de Gijselaar in het bijzijn van vertegenwoordigers van zuster-verenigingen zoals van De Rotterdammers, St. Lucas en De Onafhankelijken. Op de expositie hing het werk van de traditionellen en de abstracten door elkaar. Van het laatste genre waren er doeken van onder meer Gits, Van **Kuik**, Gerlwh (pseudoniem voor Gerard Ladage) en Grootens. Traditionele werken waren er van de hand van Roggeveen, Kessler en Kees van Urk.¹⁹

Onder het voorzitterschap van Kees van Urk, voor wie Gerrit Rietveld in 1930/'31 een fraai huis in Blaricum zou bouwen, zijn nog maandelijks tentoonstellingen in het pand aan het Rapenburg 81 gehouden, waarbij steeds het werk van één kunstenaar centraal stond.²⁰ Er werden onder meer exposities gehouden van werk van L. Zwiers (behangsels, tapijten en verpakkingspapieren), van J.H. Fekkes (vooral litho's) en van C.J. van Urk (schilderijen, tekeningen, litho's en etsen). Ook hebben zich nog regelma-

tig nieuwe leden aangemeld.²¹ In de twintiger jaren heeft De Sphinx een bovenzaal van Ars gehuurd waar regelmatig geëxposeerd kon worden. Wanneer de vereniging werd opgeheven, is onzeker. In ieder geval is na het vertrek van Oud en Van Doesburg veel van de vernieuwingsdrang binnen De Sphinx verdwenen. Door een gebrek aan "voldoende zuiverheid van beginsel"²² is De Sphinx, waarvan Van Doesburg zo veel verwachtte, maar een kortstondig leven beschoren geweest.

AANTEKENINGEN

Met dank aan allen die hebben gereageerd op de oproep in het mededelingenblad van Oud-Leiden.

1. Eenheid, 3 februari 1917.

2. J. Baljeu, *Theo van Doesburg*, Londen 1974, p. 21.

Enige algemene informatie over De Sphinx, zij het niet zonder onjuistheden, is te vinden in: A. de Jongh, "De Stijl", *Museumjournaal* 17 (1972), p. 270; I. Boelema, "De Branding", *Museumjournaal* 17 (1972), p. 254; *Kunstenaars der idee, symbolistische tendenzen in Nederland ca 1880-1930*, Den Haag 1978, biografie over Theo van Doesburg, p. 178. Helaas was het nog steeds niet mogelijk inzage te krijgen in het archief van de Van Doesburgs dat is vermaakt aan de Nederlandse staat, maar dat nog steeds in Frankrijk wordt vastgehouden.

3. Zie *Leids kunstlegaat, kunst en historie rondom "Ars Aemula Naturae"*, Leiden 1974, vooral de bijdragen van P. Herfst, E.R. Herfst en H.M. de Meyere-Huizinga; P.J. Blok, "Ars Aemula Naturae". *Leidsch Jaarboekje* 10 (1913), p. 1-27.

4. *Holland Express* 9 (1916), p. 612.

5. *Holland Express* 9 (1916), p. 624. Zie verder over dit beeld: J.F. Heijbroek, *Leven en werk van H.F. Boot*, Venlo 1977, p. 18-19.

6. J.J.P. Oud, *Mein Weg in "De Stijl"*, 's-Gravenhage/Rotterdam 1957-'58, p. 9-10.

7. Brief van J.J.P. Oud aan Th. van Doesburg, d.d. 30 mei 1916, collectie Fondation Custodia, Parijs. Op deze brieven werd ik geattendeerd door dr. Carel Blotkamp, die mij zijn aantekeningen hieruit ter beschikking stelde. De statuten van De Sphinx heb ik niet kunnen achterhalen. Hierover wordt gesproken in een ongedateerde brief van Van Doesburg aan Oud (vermoedelijk zomer 1916).

8. Brief van dr. Carel Blotkamp aan de auteur, d.d. 14 maart 1980. Deze gegevens zijn gebaseerd op Blotkamps aantekeningen, die vermoedelijk ontleend zijn aan het programmablad van die avond.

9. *De Sphinx, catalogus der eerste tentoonstelling van werken van leden en genoodigden in de bovenzaal van "De Harmonie"*, Breestraat Leiden, 18 jan. 3 | jan. 19 17.

10. Brief van H. Valk aan de auteur, d.d. 11 december 1979.

11. *Holland Express* 10 (1917), p. 58-59 en 70-71.

12. Zie 1. Boelema, "De Branding", *Museumjournaal* 17 (1972), p. 254-261.

13. *Eenheid*, 3 februari 19 17.

14. *Ibid.*

15. Brief van mw. J.M.A. Oud-Dinaux aan de auteur, d.d. 8 juli 1979.

16. *Bouwkundig Weekblad* 39 (191 8), p. 29-30.

17. *Holland Express* 10 (1917), p. 445. Zie ook de reactie van J.J.P. Oud hierop in *Holland Express* 10 (1917), p. 479.
18. *Holland Express* 10 (1917), p. 347-348.
19. Het is opmerkelijk dat enkele leden van De Sphinx, onder wie Kees van Urk, wel degelijk invloed hebben ondergaan van Van Doesburg. Van Urk maakte omstreeks 1920 al enkele vrijwel abstracte schilderijen en hij vermeldt ook vol trots in zijn plakboek dat hij samen met Van Doesburg De Sphinx heeft opgericht (zie plakboek van C.J. van Urk, Rijksbureau voor Kunst-historische Documentatie, Den Haag); zie ook *Algemeen Dagblad*, 3 1 juli 1975.
20. Hiervan heb ik een catalogus kunnen achterhalen van de *tentoonstelling van schilderijen, teekeningen, litho's en etsen door C.J. van Urk*, Hoofdgroep 12^e maandelijksche tentoonstelling van de Leidsche Kunstclub "De Sphinx", Rapenburg 81 Leiden, 2 juni 28 juni 1918; deze catalogus is te vinden in het plakboek van C.J. van Urk. Zie verder bijvoorbeeld de recensies in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 24 maart 1918, de aankondiging van een tentoonstelling van De Sphinx in dezelfde krant, d.d. 1 juni 1918 en het *Bouwkundig Weekblad* 38 (1917), p. 266.
21. *Onze Kunst* 18 (1919), p. 152-153.
22. *Eenheid*, 3 februari 1917.

DE OEGSTGEESTER DAKPAN

door

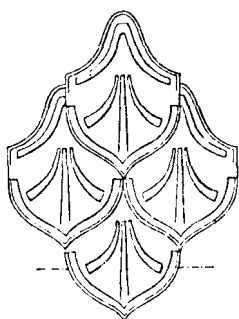
B.C. van Krieken

Weinigen zullen er mee bekend zijn, dat er een dakpan bestaat die haar naam ontleent aan de gemeente Oegstgeest. Hoogstens weet men dat er verschillende soorten zijn; er zijn Hollandse pannen en Friese pannen, maar daar houdt het dan ook mee op. Toch werd de Oegstgeester dakpan in deze streek in vroeger jaren veel gebruikt. Ook nu nog zijn er woningen met een dakbedekking van genoemde pannen, maar de eigenaren kampen met het probleem dat zij niet meer gemaakt worden. Particulieren schijnen zo'n dakpan nog wel als een soort relikwie te bewaren en er zijn er die denken met een eeuwenoud voorwerp te maken te hebben.

De Oegstgeester dakpannen verschillen van de gewone rechthoekige pannen, doordat zij enigszins schildvormig zijn (afb. 1). Daardoor schijnt het alsof zij in een schuine richting gelegd worden, zodat zij elkaar als schubben overlappen (afb. 2). In een boek over bouwmaterialen van Van der Kloes uit 1892¹ wordt van de zogenaamde Oegstgeester platte pan vermeld, dat deze van oudere datum is, maar op den duur niet voldaan schijnt te hebben, hoewel zij – in 1892 – nog altijd wordt gefabriceerd. De schrijver vervolgt: “De vorsten zijn daarbij dikwijls met palmettenzversierd, die echter weinig stevigheid bezitten en voornamelijk ook doordat zij geschikte mikpunten vormen voor de steenworpen der straatjeugd, betrekkelijk spoedig verloren gaan”.

In het uit 1924 daterende boek *Bouwmaterialen* van M. Sirag wordt onder oude **panvormen** ook de Oegstgeester “hartjes of beverstaartpan” genoemd. Uit de hierbij gaande afbeeldingen kan men opmaken hoe men tot deze bijnaam is gekomen. Het genoemde boek vermeldt echter ook dat deze pan niet meer wordt aangemaakt en dus slechts historische betekenis heeft.³

Naar aanleiding van een oproep van schrijver **dezes** weet de heer W.J. van Varik te vertellen, dat de pannen in de loop van de negentiende eeuw moeten zijn vervaardigd naar een ontwerp van een zekere Jossen. Zij hadden het voordeel boven de oud-Hollandse golfpannen dat windvlagen er weinig vat op hadden en dat vogels er niet onder konden nestelen. In de handel zouden zij bekend staan als “Jossen of platte Oegstgeester pan”. Zij waren donkergrijze van kleur (“gesmoord”). In de praktijk voldeden zij ech-

afb. 1. De Oegstgeester platte pan; een viertal samengevoegd; (uit Van der Kloes, Onze Bouwmaterialen).

afb. 2. Een dakfragment, belegd met Oegstgeester dakpannen. Foto De Groot.

ter niet. Men kon een ruitvormige pan niet aansluitend op de randen van een rechthoekig vlak leggen zonder veel **hakwerk**. Voorts scheen een groot bezwaar te zijn, dat het dak, door de wijze waarop de pannen op elkaar aansloten, toch niet absoluut waterdicht bleek te zijn.

De heer F.J. Landzaat te Schalkwijk (provincie Utrecht), die een onderzoek instelde naar de steen- en **panovens** en hun historie in het Sticht, berichtte mij over het verdwijnen van oude typen: "Er is zo veel materiaal dat op verschillende plaatsen door de tand des **tijds** wordt aangetast, dat het een geïnteresseerde als ik pijn doet. Het liefst zie ik alles ondergebracht in een museum. Niet groot, maar wel overzichtelijk en goed geconserveerd". Tot zo ver de heer Landzaat, die bij zijn onderzoekingen ook een enkele maal de Oegstgeester pan aantrof.

De grootste kans om nog Oegstgeester pannen te vinden heeft men natuurlijk in de buurt van de plaats van fabricage. In Oegstgeest zelf kan men de pan nog aantreffen op het achtergedeelte van het pand Gevers straat 63, "Eigen Haard" (afb. 3) terwijl de pan tot voor kort ook lag op het koetshuis van Oud-Poelgeest. Bij de laatste restauratie is deze dakbedekking helaas verwijderd. In Rijsburg ligt de pan nog op de schuur van het pand Collegiantenstraat 25 en men kan hem ook nog vinden op een boerderij langs de weg van **Voorhout** naar Noordwijkerhout, dicht bij de spoorwegovergang. Tenslotte kan als aardige bijzonderheid nog vermeld worden dat een inwoner van Oegstgeest een Oegstgeester dakpan in de kamer heeft hangen. Hij kreeg deze van vrienden bij zijn vestiging in deze plaats. Men had de pan gekocht in Buren!

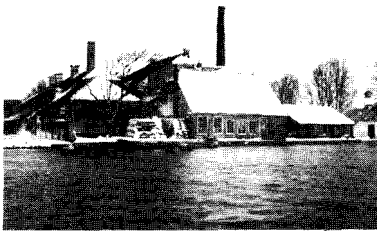

afb. 3. Oegstgeester dakpannen op Geversstraat 63, Oegstgeest. Foto De Groot.

Intussen blijft men nog enigszins onzeker over de oorsprong van de pan. Het Openluchtmuseum te Arnhem is er vroeger al eens naar op zoek geweest, maar men is niet veel verder gekomen. De vorm van de pan die men daar bezit is die van een Griekse palmet. Op de achterzijde draagt zij het opschrift "A.D. Angremond, Oegstgeest".

In het oude bevolkings-register van Oegstgeest komt deze naam echter niet voor. Op de achterzijde van een andere pan staat: DIN met daaronder het cijfer 3. Vermoedelijk betreft het hier een serie-aanduiding. Uit van verschillende zijden verkregen inlichtingen is intussen wel gebleken dat deze pannen wegens de eerder genoemde redenen niet langer gemaakt zijn dan tot ongeveer 1914. Maar de produktie van ander materiaal, zoals Hollandse en Friese dakpannen, werd voortgezet. Vermeldenswaard is ook nog, dat er in 1937 een bepaald soort baksteen is gemaakt, die nodig was bij de verbouwing van het Paleis Soestdijk, dat veranderd werd ten behoeve van Prinses Juliana en Prins Bernhard die zich daar na hun huwelijk blijvend vestigden. Overigens dienen hier ook nog genoemd de twee eenden, die prijken bij de ingang van de Nassaulaan in Oegstgeest, eveneens afkomstig uit de "Oegstgeester Pannenfabriek".

Over de plaats en de eigenaren van dit bedrijf kan nog het volgende ver-

afb. 4. De dakpannenfabriek, gelegen aan de Rijn, gezien van de Valkenburgse oever. Foto Collectie Mevr. Van der Luit-Van der Zwart.

afb. 5. De fabriek (links) met het woonhuis van defamilie Sillevoldt. Op deze oude foto ziet men ook de zeilvlet, waarmee uit Voorschoten de klei werd aangevoerd, aangezien de Rijn was "uitgkleid". Foto Collectie Mevr. Van der Luit- Van der Zwart.

teld worden. Het complex heeft gestaan aan de Rijn ten zuiden van het Valkenburgerveerpad, tegenover de gemeente Valkenburg (afb. 4). Eigenaren van de fabriek waren achtereenvolgens de heer H.G. van Sillevoldt sr., geboren in 1842, en zijn zoon H.G. van Sillevoldt jr., geboren in 1880. De familie woonde oorspronkelijk in een groot huis naast de fabriek (afb. 5), later is men verhuisd naar Valkenburg. De fabriek was in 1914 in eigendom overgegaan naar de firma Wernink N.V., die de grond later heeft doorverkocht.

In 1943 moest het complex met alle andere bebouwing langs de Rijn op last van de Duitsers worden afgebroken, daar men ten behoeve van het vliegveld Valkenburg een ruim schootsveld wilde hebben. Een enkele foto uit de begintijd (afb. 6) herinnert nog aan het vele handwerk dat in de fabriek werd verricht: J.P. van der Zwart, een van de veertien personen die in de fabriek werkten, inwoner van Oegstgeest, is bezig met het vervaardigen van een dakbekroning.

Naschrift

Hoewel buiten het bestek van dit artikel mag ik niet nalaten te vermelden dat de heer Van Sillevoldt jr. zich reeds in het begin van deze eeuw is gaan toeleggen op het maken van fayencewerk. Met de heer Perelaer is hij de oprichter geweest van de bekende, maar reeds lang geleden opgeheven fayencefabriek "Amphora", die gestaan heeft aan de Hoge Morschweg (no. 100) te Oegstgeest, thans gemeente Leiden.⁵ Tot slot van dit artikel is het aardig over te nemen wat over de pannenfabriek en de fayencefabriek in een nummer van de ***Hollandsche Revue*** stonde:

afb. 6. Een zeldzame bedrijfsfoto: de vervaardiging van een dakbekroning en andere passtukken door J.P. van der Zwart. Foto Collectie Mevr. Van der Luit-Van der Zwart.

“De heer van Sillevoldt is, wat betreft zijn naam ten minste, tot nu toe minder bekend geweest, ofschoon hij een, in de kringen der Nederlandsche kleibewerkeren toch een zeer bekende naam voert. Want de vader van den firmant van “Amphora” is eigenaar van een pannenfabriek te Oegstgeest, die een goede reputatie geniet. En ‘t is op die pannenfabriek, dat de heer van Sillevoldt jr. zijn eerste opleiding in het vak der kleibewerking heeft genoten. Wat natuurlijker zouden wij willen zeggen, dan dat de zoon werd opgeleid in het bedrijf van den vader, die een jeugdige werkkraft aan het hoofd van zijn zaak best gebruiken kon.

De fabrikatie van pannen is niet zóó eentonig en prozaïsch als men wel denkt. Poëzie schuilt overal en zoo ook in de fabrikatie van pannen en dakornamenten, d.w.z. in het kiezen van fraaie ornamenten, die met het dak één geheel vormen. En het is juist deze poëzie die hem er toe bracht meerdere studie van de kleiwarenfabrikatie te maken, om het mooiere en ook technisch lastiger werk te kunnen produceren. En zoo is hij langzamerhand gekomen tot de voorbereiding van de thans bestaande fabriek “Amphora”.

Het pannenbedrijf is dus voor hem niet geestdodend geweest, integendeel het heeft in hem de liefde tot het aardewerk doen geboren worden.”

AANTEKENINGEN

1. J.A. van der Kloes, Onze *bouwmaterialen*, 1892, 228.
2. Een palmet is een ornament, bestaande uit een waaivormige palmtak met symmetrisch geordende bladeren (Van Dale, *Groot woordenboek der Nederlandse taal*, Den Haag 1976).
3. M. Sirag Jz., *Bouwmaterialen*, Amsterdam 1941.
4. *Oegstgeester Courant*, 21 februari 1979.
5. Het Amphora-aardewerk had in den beginne een goede naam, in het bijzonder door de inbreng van de ontwerper C.J. van der Hoef, die eerder aan de fabriek Amstelhoek had gewerkt. Latere medewerkers waren R. Sterken en J. Schelling. Ook P. Groeneveld en Chr. Lebeau waren enige tijd aan Amphora verbonden; Johanna van Gelder liet er haar werk bakken. De fabriek zakte naderhand af naar massaproductie en ongevoelige imitatie. Zie: H.E. van Gelder, *Pottenbakkerskunst*, Rotterdam 1927² (Red.).
6. *De Hollandsche Revue*, 1908.

DE LEGENDE VAN PAARDENBURGH

een gewijzigde versie

door

E. van Elk

De hofstede Paardenburgh te Zwammerdam, waarvan het woonhuis dwars voor de stallen langs gebouwd is, dateert uit het jaar 1648. Aan de naam Paardenburgh is een legende verbonden, welke verband houdt met de dood van een vrouw van een van de eigenaren. Deze legende heb ik verteld in het Leids Jaarboekje van 1941 zoals zij me toen bekend was.¹

De boerin was daags na haar overlijden begraven. 's Avonds hoorde de koster een luid kloppen op het kerkhof en hij ging verschrikt de boer vertellen dat zijn vrouw levend begraven moest zijn. Maar de boer antwoordde, dat de paarden uit de stal eerder de trappen zouden opklimmen dan dat hij de koster zou geloven. Hij was nauwelijks uitgesproken, toen de paarden de trap opkwamen.....

Nu blijkt er echter een variant op deze legende te bestaan, die ik hier als aanvulling geef.

In Paardenburgh woonde een rijk man, wiens vrouw op een dag plotseling dood bleef. Zij werd in een kist gelegd met al haar gouden sieraden, spangen en spelden aan en met al haar juwelen om zich heen, in de pronkkamer opgebaard. Daar lag de vrouw, stil en roerloos, in de nog geopende doodkist.

Een knecht, die op de hofstede werkzaam was, sloop in een onbewaakt ogenblik de pronkkamer binnen. Hij zag niet alleen de dode vrouw, maar ook de rijke versierselen liggen en er kwam een machtige hebzucht bij hem boven. Tenslotte zag hij niets anders dan de sieraden alleen en reeds strekte hij de vingers uit om een greep te doen naar alles, wat daar zo fonkelde en schitterde, toen de vrouw haar ogen opsloeg....

De knecht holde weg; was het fantasie of werkelijkheid geweest? Enerzijds uit angst, anderzijds uit berouw, liep hij onmiddellijk naar de weduwnaar toe en vertelde hem het voorval.

De nuchtere Zuid-Hollandse boer echter zei slechts: "Onzin; eerder zullen de paarden uit de stal de trappen opklimmen, dan dat de dode weer levend wordt".

Doch nauwelijks had hij dit gezegd, of in de hoeve klonk luid het gehin-
nik der paarden, die vanuit de stal, daverend en onder hevig gekraak der
treden, de trap opklommen!

“Het wordt nu toch wel tijd om eens naar mijn vrouw te gaan kijken”,
dacht de weduwnaar toen. En zo waar, de vrouw was ontwaakt en bleek
slechts schijndood te zijn geweest....!

AANTEKENINGEN

I. E. van Elk, De legende van “Paardenburgh” bij Zwammerdam, *Leidsch Jaarboekje* 33 (1941), p.
215218.

EEN VERDWENEN LANDHUIS NABIJ DE WASSENAARSE DORPSKERK

door

Robert van Lit

Toen in december 1977 bekend werd dat het bestuur van de Hervormde Kerk voornemens was een sloopvergunning aan te vragen voor de oude pastorie aan de Wassenaarse Schoolstraat, verschenen in de plaatselijke kranten vele artikelen' over de interessante historie van deze oude "predicantswoning". In die artikelen kwam regelmatig een bouwspel ter sprake dat ooit de oude pastorie zou hebben gesierd: de befaamde toren van **Cralingen**. Volgens de laatste berichten zou de lelijke uitbouw aan de voorgevel van de pastorie een restant zijn van deze toren; een lid van de Wassenaarse gemeenteraad stelde zelfs voor deze uitbouw te verhogen en van een dakje te voorzien, om aldus de toren in ere te herstellen.

Helaas vergiste men zich een weinig in de situering van de al bijna twee eeuwen geleden afgebroken toren, Deze stond namelijk niet aan de pastorie maar was onderdeel van een ten noorden van de pastorie gelegen landhuis dat gelijktijdig met de toren is afgebroken. Over de herkomst van de naam die historici de toren in onze eeuw gaven, wil ik hier niets vertellen. Over de naamgeving kunt u alles lezen in het artikel van E.M.Ch.M. **Janson** in het Leids Jaarboekje van 1979. Ik beperk mij tot de geschiedenis van het huis-met-toren vanaf het begin van de 17de eeuw.

Kapitale panden

Tegenwoordig is de Wassenaarse Schoolstraat een vrij smal straatje dat uitkomt op het Plein. Jarenlang maakte deze straat een wat verpauperde indruk, maar de laatste tijd zijn een aantal waardevolle gebouwtjes, waaronder de bekende **Kleynkinderschool**², op kundige wijze gerestaureerd. Thans wacht alleen de hopeloos vervallen pastorie nog op herstel.

Heel anders was de situatie in de 17de eeuw. Omstreeks 1610 bestond deze straat, die toen de naam "Ooststraat" droeg, uit een brede, landelijke zandweg. Aan de westzijde van de Ooststraat stonden géén of nauwelijks huizen. Hun plaats werd ingenomen door een gigantische boomgaard, die behoorde bij het landhuis waaraan dit artikel is gewijd. Dit huis stond naast

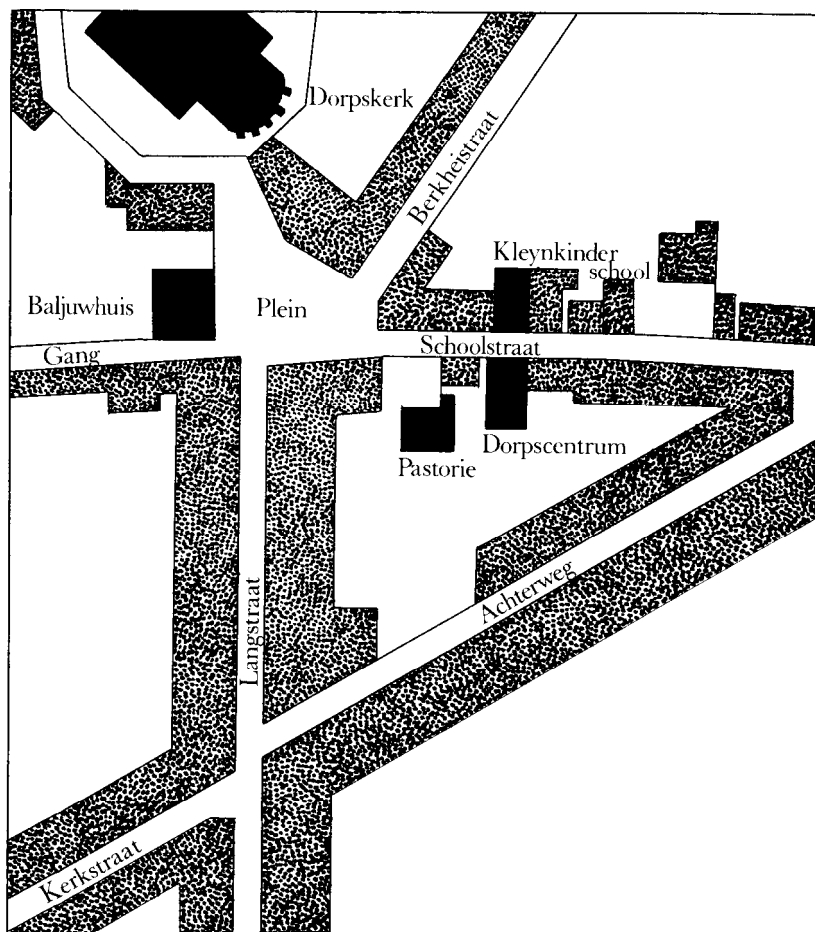
de tegenwoordige pastorie, ter plaatse van het in 1911 gebouwde dorpscentrum, Schoolstraat 6. Het landhuis werd bewoond door jonkheer Adriaen van der Nieuburg. Ook de rest van de bebouwing aan de oostzijde van de Ooststraat bestond uit buitengewoon kapitale panden. Nog vóór het huis van jonkheer Van der Nieuburg lag het trotse woonhuis van de Wassenare schout Gijsbrecht Meijster³ (de huidige pastorie). De rechterbuurman van jonkheer Van der Nieuburg was Gerrit Hendrikszn van Tol, ook al niet onbemiddeld, wiens zoon een halve eeuw later het ambt van schout zou bekleden.

Terug echter naar het huis van jonkheer Van der Nieuburg. De volgende bewoner werd Johan van Berendrecht de Jonge, die het huis in 1630 verkocht aan Johan Swift, baron van Gere, "capiteyn ten dienste van de Generale provintiën".⁴ Bij het huis behoorde behalve de al eerder genoemde boomgaard aan de westzijde van de straat, die een eigen uitgang aan de Berkheistraat bezat, ook een grote voortuin aan de overkant en een achtertuin die doorliep tot aan de Heerwech, de huidige Achterweg. In de achtertuin stonden het koetshuis, een aantal paardestallen en wat schuren.

Johan Swift verkocht zijn landhuis dertien jaar later aan de kapitein van een oorlogsschip, Isaacq Elsevier.⁵ Van deze kapitein weten wij met veel meer dan het feit, dat diens schip ten tijde van de overdracht voor anker lag bij "de Blaeck". Erg lang heeft de kapitein niet aan de Ooststraat gewoond. Vijf jaar later, om precies te zijn: in maart 1648, droeg hij zijn huis over aan Hendrick van Eck, heer van Haseloo en Middelaer.⁶ Een nieuwe eigenaar werd in 1654 Mr. Anthonis de Waell, raadsheer in de Hoge Raad van Holland, Zeeland en Westfriesland. Toen, kort na zijn overlijden, ook zijn vrouw Brechtlandt van der Dussen in 1667 stierf, brak in Wassenaar de hel los.

Het landhuis wordt raadhuis

De belangstelling voor het huis bleek bijzonder groot te zijn. Kort na het openen van het testament van Brechtlandt van der Dussen, waarin blijkbaar stond dat het huis verkocht diende te worden, deed de advocaat Mr. Comelis Paauw een bod van f 3000,- op het gebouw. Andere gegadigden waren de schout Hendrick van Tol en de baljuw Nicolaes van Persijn, die het pand - wellicht in opdracht van hun ambachtsheer - wilden kopen ten behoeve van de gemeente, om het als raadhuis in gebruik te kunnen nemen. Volgens hen was het gebouw daarvoor uitermate geschikt; de grote zolders zouden gebruikt kunnen worden om het koren, de tarwe en rogge voor de armen op te slaan, terwijl de kelders dienst konden doen als opslagruimte voor boter en andere "behoeftheden" voor de armen. Bovendien kon een

afb. 1. Schematisch kaartje van het Dorpscentrum (Schoolstraat 6) en omgeving; huidige situatie.

gedeelte van de kelders worden ingericht als gevangenis, een “luxe” die Wassenaar tot op dat moment nog niet gekend had. In die tijd werden Wassenaarse misdadigers nog naar Rijnsburg overgebracht en daar gevangen gezet, hetgeen met hoge kosten gepaard ging. Een gevangenis in Wassenaar zou, zo meenden schout en baljuw, het voordeel geven “dat het de vagebonden en lantloopers, waardoor de huisliden seer beswaert werde,

seer soude doen vreesen, wetende dat men nu soo goede gelegenheyt heeft om haer gevangen te setten ende vervolgens veul meer respeckt en aensien voor het dorp geven”.

In het nieuwe raadhuis zouden voortaan alle vergaderingen van de ambachtsbewaarders en schepenen gehouden worden die tot dan toe in het Regthuys aan het Plein plaatsvonden. In dat nieuwe raadhuis zou dan het verkopen van sterke drank worden verboden. Het was in het Regthuys namelijk meermalen voorgekomen dat de rechters “sich hadde overlaeden met den **dronck**”. . . Toch overwogen baljuw en schout om vast enkele halve vaten bier voor het raadhuis in te slaan. Vergaderen maakt immers dorstig!*

Het plan van **Hendrick** van Tol en **Nicolaes** van Persijn werd goedgekeurd door de ambachtsheer Jacob van **Wassenaer-Obdam** en in 1668 uitgevoerd. De Wassenaarse ingezetenen echter waren woedend. Zij immers waren het, die het nieuwe raadhuis moesten bekostigen. Zij waren het die in 1668 de f 3600,- moesten opbrengen die voor het huis was neergeteld. De machteloze woede van de Wassenaarse burgers had nog andere oorzaken, die staan te lezen in de brief die de uitzinnige “notabelste en principaelste ingezetenen van dorpe van Wassenaer” stuurden aan de Staten van Holland. In deze brief wordt het huis omschreven als een “groot out bouwvallig huys ende erve voorsien met wel acht à tien kaemers ofte **vertecken** en ontallicke schoorstenen”. Om de wat overdreven lijkende woede van de burgerij te kunnen begrijpen moeten we terug naar het jaar 1650. In dit jaar droeg **Lamoraal** de Ligne, die tijdens de tachtigjarige oorlog de zijde van Spanje koos, de ambachten Wassenaar en **Zuidwijk** over aan Jacob van Wassenaer, heer van Obdam. Een nieuwe ambachtsheer betekende voor Wassenaar: feest! Een feest dat moest worden betaald door de Wassenaarse ingezetenen. De inhuldiging van Jacob van Wassenaer kostte het voor die tijd astronomische bedrag van f 9000,-, dat, volgens de brief, werd besteed aan “vuyle en impertinente **verteeringen**...”.

In 1668 ging de burgerij nog steeds gebukt onder de schuldenlast, waar inmiddels ook de lasten van de Engelse oorlog bij waren gekomen. **Tòch** werd het huis van wijlen raadsheer De Waell aangekocht en als raadhuis in gebruik genomen.⁹ In 1668 werden ook de overbodig geworden tuinen rond het huis verkocht. Het koetshuis met een stuk erf kwam voor f 390,- in handen van timmerman Jacob van der Vois, terwijl de grote tuin tegenover het huis werd verkocht aan de secretaris van de baronie, Hendrik Winkel. De laatste betaalde uit hoofde van zijn functie voor de nieuwe inventaris van het Raadhuis. Deze bestond uit o.a. vier eiken tafels, een eiken bank, een armstoel en zes zwartleren fauteuils, die tezamen, inclusief vervoer, f 23,- hadden gekost. Nadat ook de stallen waren verkocht werd een

Het dorp Wassenaar met het school

afb. 2. Het dorp Wassenaar. Tekening door onbekende kunstenaar, begin 18de eeuw. In: A. *Schoemaker*, *Beschrijving van Afbeeldingen der Steden, Dorpen etc. in Zuyt-Holland*. Foto *Rijksmuseum*, Amsterdam.

nieuwe houten schutting tussen raadhuis en pastorie geplaatst, waaraan ook de kerkmeesters meebetaalden. Vervolgens werd de pomp van het raadhuis gerestaureerd.¹⁰

Franse school

Nadat het raadhuis bijna dertig jaar als zodanig had gefunctioneerd werd het in 1697 buiten gebruik gesteld¹¹ en werden de **dorpsvergaderingen** voortaan weer in het Regthuys aan het Plein gehouden.¹² Het gebouw kreeg nu een bestemming als Franse school, die geleid werd door monsieur Engel Verhagen. Na diens overlijden in 1717 kreeg het huis weer zijn oude bestemming; Maria van Velthuysen, de vrouw van secretaris Jacob van Schevickhoven, richtte het in als een smaakvol **landhuis**.¹³

Op 10 mei 1752 was het de bekende baljuw en schout **Joan** van Gybelant die het huis kocht.¹⁴ Van Gybelant¹⁵ kennen wij voornamelijk als bouw-

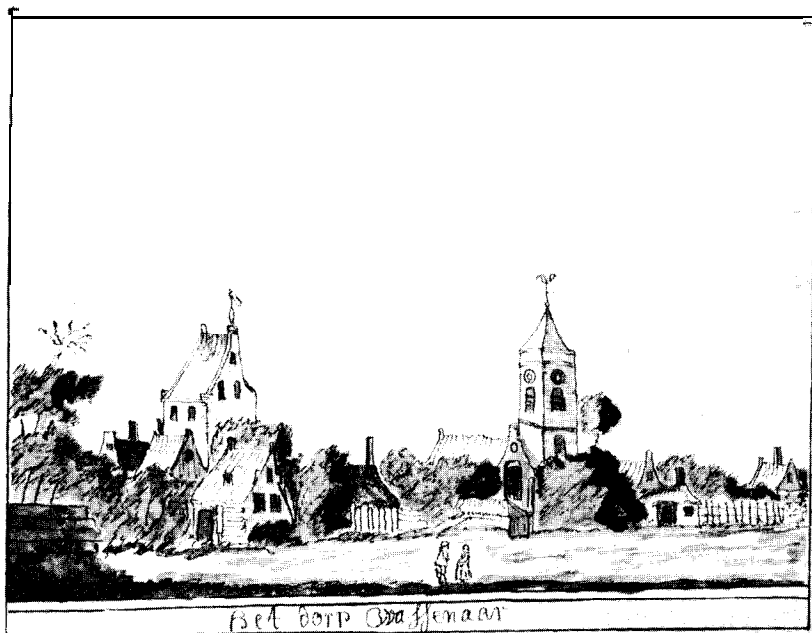
heer van het statige Baljuwhuis aan het Plein, dat omstreeks 1743 moet zijn gebouwd.¹⁶ Bovendien liet Van Gybelant in 1744 een dorpsschool bouwen (thans Exelsior) in de huidige Schoolstraat, terwijl twee jaar later de bekende Kleyn-kinderschool gereed kwam. In 1745 werd bepaald dat **Joan** van Gybelant geen belasting over deze gebouwen behoefde te betalen.¹⁷ Uiteraard gold deze bepaling niet voor zijn fraaie landhuis aan de Schoolstraat. Na zijn overlijden op 9 oktober 1766 kwam het trotse huis aan de chirurgijn van Wassenaar, Jan Hendrik Klessenaer, die gehuwd was met Margaretha van Gybelant, een nichtje van **Joan**.¹⁸

Het kleinere buurhuis, gelegen tussen het landhuis en de pastorie, werd op 3 mei 1787 gekocht door de schilder Johan Mattheus Schweiser, die het pandje inrichtte **als schilderswerkplaats**.¹⁹ Johan M. Schweiser maakte zich vooral verdienstelijk door het schilderen van de latijnse inscriptie op het onderstuk van het orgel in de Hervormde Kerk aan het Plein, hetgeen in 1792 geschiedde. Schweiser was een der voorgangers en voorouders van de schilder A.M. de **Lamaar** die voor de laatste wereldoorlog aan het Plein woonde.²⁰

Het einde

Dankzij een beschrijving in de “Nederlandsche Stad- en **Dorp-beschrijver**” uit 1799 weten we hoe het huis van Klessenaer er toen uitzag: het betrof hier een gebouw “dat met een **voormuur** en voortuin van de straat is afgescheiden, **welkers muuren** voor zoverre dezelve door nadere vertimmeringen niet zijn veranderd, zijn gebouwd van de oudste en grootste **mop-steenen**, zijnde van boven een sterke vierkante tooren, die op zijn **eigen fundamenten** rust, en zeer sterke **muuren** heeft, en verre boven de hoogste huizen van het dorp uitsteken, hebbende boven in de 4 gevel vensters, waaruit een zeer uitgestrekt gezigt is. Dit huis bevat in zig groote kamers, zo boven als beneden, ruime zolders en kelders, en strekt zig uit met **dezelfs** thuin zuidoostwaarts tot aan den agterweg; het grootste gedeelte van dat huis waaraan den tooren vast is, behoort aan en word bewoond door den chirurgijn J.H. Klesnaer, het tweede gedeelte van dit huis en thuin, daaraan annex, is de tegenwoordige pastorye of predicans woning; nog een derde gedeelte van hetzelfde behoort aan den schilder J.M. Schweyser, en word tot een werkhuis gebezigd. Aan het zelve hebben ouds **tijds** meer **thuingronden** behoort in dezelve straat, als mede ook stalling en koetshuizen, dog in **welkers** plaats andere huizen gebouwd zijn”.²¹

In 1804 was het gedaan met het eeuwenoude landhuis. Chirurgijn Klessenaer was verhuisd naar Den Haag en liet het huis waarschijnlijk ernstig verwaarlozen. Na zijn overlijden werd het huis op 8 februari 1804 verkocht

afb. 3. Het dorp Wassenaar. Tekening door Andries Schoemaker, 78de eeuw. In: A. Schoemaker, Beschrijving van Afbeeldingen der Steden, Dorpen etc. in Zuyt-Holland. Foto Rijksmuseum, Amsterdam.

aan de timmerman metselaar- sloper Johannes Nell. In de akte van overdracht wordt het pand beschreven als: "een groot, ruim, hegt en sterk huis, erve en tuin, voorzien van vele spatieuze zo boven als beneden kaamers, waarvan twee behangen, grote zolders, kelder en stal, staande in de Ooststraat no. 1 20".²²

Kort na de overdracht moet het huis, mèt de indrukwekkende toren, tot de grond toe zijn afgebroken. Aan Johannes Nell herinneren nu nog twee gebouwen. In de eerste plaats de Hervormde pastorie, thans een bouwval, die in 1796 door Johannes werd gerestaureerd. Deze restauratie bestond uit het vernieuwen van alle ramen en blinden, het aanbrengen van de strakke, lange kroonlijst en het veranderen van de ingang.²³ Een zelfde restauratie onderging het voormalige buitenhuis Bellesteyn aan de huidige Oostdorperweg. Toen Johannes Nell dit gebouw in maart 1796 kocht van Elisabeth Magdalena baronesse van der Duijn-Van Lijnden tot de Parck, was het gedegradeerd tot een vervallen boerderij.²⁴ Johannes Nell heeft Bellesteyn

afb. 4. De schoolstraat gezien vanaf het Plein, ca. 1904. Het verdwenen landhuis moet gestaan hebben ter hoogte van het rijtuigje aan de rechterzijde van de weg.

grotendeels herbouwd, waarmee hij blijkens een jaartal in de voorgevel in 1806 gereed kwam. Het huidige Bellesteyn vertoont dan ook enige gelijk-nis met de pastorie aan de Schoolstraat.

De toren

Over de ouderdom van de toren die tegen het landhuis stond is weinig bekend. In géén van de akten van overdracht wordt de toren genoemd. Dit behoeft geen verbazing te wekken want torens van kastelen of kleine adellijke huizen worden in de oude akten zelden of nooit vermeld.

Men kan zich afvragen waarom in de brief, die de ingezetenen van Wassenear in 1668 stuurden aan de Staten van Holland, wèl sprake is van “ontallicke schoorstenen”, maar niet van een eventuele toren. Misschien bestond de toren op dat moment nog niet, maar we moeten wel bedenken dat de ingezetenen de vele schoorstenen op het dak in hun brief noemden, omdat over iedere stookplaats jaarlijks een fors bedrag aan “schoorsteen-geld” – een vorm van belasting – betaald moest worden. Indien het gebouw als raadhuys in gebruik zou worden genomen diende de Wassenaarse burgerij ook voor dit jaarlijks terugkerende bedrag op te draaien. Men gaf in de brief dus geen beschrijving van het uiterlijk van het huis, doch noemde daarentegen een belangrijke kostenverhogende factor.

Toch bezitten wij nog een document waarin de toren wordt genoemd. Op 18 januari 1686 schreef namelijk de glazenier: “Een Rekening van glazen die ick gemaakt hebbe int Regthuys van Wassenear door Ordre van de heer baljuw: () en nog een glas gemaect OP DEN TOORN groot 3 voet daer 12 ruiten in gedaen en 2 wintisers daer toe gedaen”. Ook in 1688 werden “glazen verloot OP DE TOORN”.

Deze voor ons zo belangrijke rekeningen worden thans bewaard in het gemeente archief van Wassenear.²⁵

Tenslotte bezitten we nog enkele afbeeldingen van de verdwenen toren. De fraaiste is ongetwijfeld een vroeg 18de-eeuwse pentekening in een boek van Andries Schoemaker, een Amsterdams koopman die wetenswaardigheden over historische gebouwen verzamelde.²⁶ De anonieme tekening

afb. 5. De vervallen pastorie, gezien vanuit de Schoolstraat, 1980. Geheel links de uitbouw die – geheel ten onrechte – werd aangezien voor een overblijfsel van de toren van Cralingen. Foto Robert van Lit.

afb. 6. Achterzijde pastorie, met rechts daarvan het dorpscentrum waar het landhuis met toren stond, 1980. Op de voorgrond de Achterweg, waaraan het koetshuis was gelegen. Foto Robert van Lit.

draagt het onderschrift “het dorp Wassenaar met het school” en toont ons dan ook de Hervormde kerk en de toren van de toenmalige Franse school van monsieur Engel Verhagen. Ook op het bekende portret van Joan van Gybelant dat Frans van Mieris de Jonge in 1733 schilderde, is de toren weergegeven.²⁷

Rest ons uiteindelijk de vraag, wat de functie van de toren is geweest. Als we ons realiseren dat vrijwel de gehele bebouwing in het dorp dateert van na 1573, toen alle belangrijke gebouwen in Wassenaar door Waalse troepen werden vernield, lijkt het antwoord eenvoudig te geven. Een na 1573 gebouwde toren kan nauwelijks enige militaire waarde gehad hebben, zodat we kunnen aannemen dat onze toren slechts als traptoren dienst heeft gedaan.

AANTEKENINGEN

De afkorting A.R. staat voor: Protocol van op- en overdrachten van onroerende goederen en kusting- en rentebrieven, gepasseerd VOOR schepenen van Wassenaar, Oud Rechterlijk archief van Wassenaar en Zuydwijk, Algemeen Rijksarchief, Den Haag.

1. Zie o.a. de wekelijkse rubriek van A.A.G. van der Kleij in het Wassenaars Nieuwsblad: “Wat weten wij van Wassenaar”, januari en februari 1978.

2. Gebouwtje met puntgevel en gevelsteen “HET AMBACHTS EN DORPS KLEYN KINDERSCHOOL VAN WASSENAER EN ZUYTWYK 1746”.

3. Gijsbrecht Meijster of Ghysbertzn Meyster, schout van Wassenaar van 1605 tot 1610. (E.M.Ch.M. Janson: “Uit de Geschiedenis van Wassenaar”, Den Haag 1972.)

4. A.R. no. 11.

5. A.R. no. 13, p. 63.
6. A.R. no. 14, p. 55.
7. A.R. no. 15, p. 83 en 87. Het huis werd verkocht uit de boedel van wijlen Johan van Hes.
8. Voor alle zaken betreffende dit Regthuys zie: Gemeentearchief van Wassenaar no. 77 t/m 80.
9. Als 8. Zie ook A.R. no 17.
10. Als 8.
11. A.R. 20, p. 296.
12. A.R. 26. n. 97.10 december 1762. "de weduwe van Maria van Wouw en de kinderen en erfgenamen van Bastiaen Janszn Mostert, verkopen aan Jan Dransfelt en Comelia Piek, een huys en erve met een kolfbaen, schuuren, koestal, paerdestallen en thuyen daer annex, staande op 't plein, waer in de herbergiersneering seedert veele jaeren is gedaen en waer in ook tot hiertoe het Regthuys van Wassenaar en Zuidwijk werd gehouden."
13. A.R. no. 22, p. 55.
14. A.R. no. 25, p. 49. Verkopers waren Leendert Janszn Ruijgrok, zijn echtgenote Comelia Jacobsdochter van der Voort en Evert Sommer.
15. Joan van Gybelant was schout van Wassenaar van 1711 tot 1766 als opvolger van zijn neef Egbert van Delden. Zie E. Pelinck, "Joan van Gybelant, schout en baljuw van Wassenaar en Zuidwijk", *Leids Jaarboekje* 54 (1962), p. 85-94.
16. Het baljuwhuis werd gebouwd als rechthuis; in 1754 vermaakt aan U.W. graaf van Wassenaar-Obdam. Na de dood van Van Gybelant voortaan in gebruik als woning van de baljuw. Is thans, na het overlijden van M.E.M.A. baronesse van Heeckeren van Wassenaar- gravin von Aldenburg Bentinck, eigendom van de Stichting Twickel te Delden. De laatste bewoners waren H.L.M. van Schaik tot omstreeks 1954, sedertdien A.J.A. baron Sweerts de Landas Wyborgh, tenslotte G.R. baronesse Sweerts de Landas Wyborgh-Hofstra tot 14 november 1979.
17. Gemeentearchief van Wassenaar no. 323.
18. A.R. no. 26, p. 250; E. Pelinck, "Joan van Gybelant, schout en baljuw van Wassenaar en Zuidwijk", *Leids Jaarboekje* 54 (1962), p. 94, noot 16.
19. A.R. no 29, p. 16. Verkoopster was de weduwe van de Hervormde predikant Theodorus Johannes Repelius.
20. Dr. H.J. Honders, *Uit de historie van de Dorpskerk te Wassenaar*, Den Haag 1937, p. 36.
21. L. van Ollefen en R.S. Bakker, *De Nederlandsche Stad- en Dorps- beschrijver* deel VII, heruitgave *Stad en Dorpsbeschrijver van Rijnland* deel 1, Zaltbommel 1976: Wassenaar en Zuydwyk, p. 9-11.
22. A.R. 31, p. 46.
23. Als 20, p. 56 en 57.
24. A.R. 29, p. 157.
25. Gemeentearchief van Wassenaar, no. 77 t/m 80 (losse rekeningen).
26. Andries Schoemaker, *Beschrijving van Afbeeldingen der Steden, Dorpen etc. in Zuijt-Holland*, deel V (onder: Wassenaar).
27. Dit portret bevindt zich op kasteel Twickel te Delden. Voor afbeelding zie onder 15.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS 1979

door

H. Suurmond-van Leeuwen

Leids Bodemonderzoek

In juni van dit jaar verscheen het eerste jaarverslag van de Archeologische Begeleidingscommissie, getiteld "Leids Bodemonderzoek". Deze 55 bladzijden tellende publicatie bevat een overzicht van het archeologisch onderzoek in het afgelopen jaar. In een aantal bijdragen wordt op enkele onderzoeken dieper ingegaan. Vermeldenswaard is een artikel van de Rijks Geologische Dienst over 4500 jaar Rijn met een daarbij behorend bodemprofiel door Leiden.¹

Doelenterrein

Op het terrein van de voormalige Doelenkazerne werd na de afbraak van het gebouw een onderzoek ingesteld naar de resten van de beide Doelens en de stadsmuur. De graafwerkzaamheden brachten in eerste instantie fundamenten van een deel van de 16de-eeuwse stadsmuur aan het licht (afb. 1). Het 30 meter lange fragment toonde de aanleg zgn. spaarbogen; of deze destijds inderdaad zijn gerealiseerd kon aan de fundering met worden afgeleid. Aansluitend aan de muurfundamenten werd een deel van de Schutterstoren teruggevonden. Aan de westzijde van deze Schutterstoren werd de stadsmuur niet meer aangetroffen. De overblijfselen van de St. Sebastiaansdoelen waren vrij gering. Onderzoek naar de St. Jorisdoelen is tot nu toe zonder resultaat gebleven. Vermoedelijk hebben de bouwactiviteiten ten behoeve van de kazerne in de 19de eeuw alle funderingen grondig doen verdwijnen. Op het Doelenterrein heeft nog een deel van het St. Catharijnenconvent, ook genaamd Groenendaal, uit het begin van de 15de eeuw bestaan. Ook de funderingen van deze eenvoudige huisjes die aan de Doelengracht stonden, overleefden de 19de-eeuwse bouwwerkzaamheden niet.

Pieterskerk

De aanleg van centrale vloerverwarming in de Pieterskerk maakte het verwijderen van de grafzerken noodzakelijk. De werkzaamheden openden de

mogelijkheid tot het doen van een aantal waarnemingen, nl. 1. een onderzoek naar de voorganger(s) van de huidige kerk; 2. een onderzoek van het skeletmateriaal; 3. de juiste plaatsbepaling van verwisselde grafzerken.

Ad. 1. Het archeologisch onderzoek had tot doel na te gaan of er sporen aanwezig waren van de grafelijke kapel waarvan wordt vermeld² dat hij in 1121 is ingewijd. Bij het verwijderen van de zerken werd onder de kerkvloer een waar doolhof van grafkelders aangetroffen. Om bouwtechnische redenen werd het niet wenselijk geacht deze muren af te breken waardoor onderzoek steeds op een zeer beperkt gebied, nl. de bodems van de diverse grafkelders, kon plaatsvinden. De bodems van de grafkelders waren veelal voorzien van al dan niet geglazuurde plavuizen. Op deze vloeren bevonden zich de kisten; bovenop deze kisten was bij de verbouwing van de kerk in 1864 veel **bouwpuin** terecht gekomen. Het onderzoek naar de funderingen van de grafelijke kapel kon pas plaatsvinden nadat de gehele grafkelders ontgraven en de vloeren verwijderd waren. Ondanks deze beperkingen is het toch gelukt op meerdere plaatsen een natuurstenen fundering bloot te leggen (afb. 2). De natuursteen was gelegd in een grondverbeteringspakket van een aantal zand/klei-lagen en kleine brokjes tufsteen. Aangenomen kan worden dat deze fundering deel uit heeft gemaakt van de eerder genoemde 12de-eeuwse kapel. Een conclusie omtrent de vorm van deze kapel kan uit de vrij geringe vondsten niet worden getrokken. Het meest waarschijnlijk is dat de op vier punten gevonden natuurstenen funderingen gezien moeten worden als hoekondersteuning van een al dan niet inpandige toren.

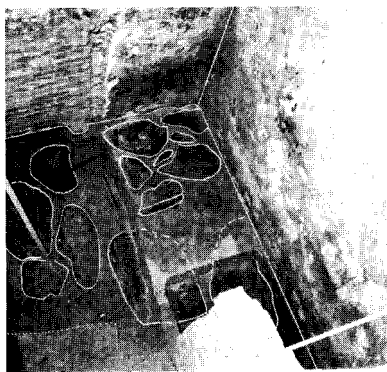
Tijdens het bodemonderzoek zijn ook de funderingen van de 14de-eeuwse toren “de **Sterre** der Zee” grotendeels blootgelegd. De hoop dat de fundering iets zou onthullen over de oorzaak van het instorten van de toren in 1512 is niet in vervulling gegaan.

In de noordelijke omloop van de kerk werden twee kapellen ontdekt die beschouwd kunnen worden als behorend tot een tweede (13de-14de-eeuwse) bouwphase.

Ad.2. Behalve de Archeologische Commissie waren nog andere onderzoekers in de Pieterskerk aan het werk, nl. medewerkers van het **Anatomisch-embryologisch** Laboratorium van de Rijksuniversiteit en voorts de mathematicus Drs. **R.M.Th.E. Oomes**. Het fysisch-anthropologisch onderzoek o.l.v. Dr. G.J.R. Maat heeft onder andere als doelstelling het vergelijkend lengte-onderzoek van personen in de middeleeuwen. Een dergelijk onderzoek heeft ook reeds in de Hooglandse Kerk plaatsgevonden. De skeletten werden hiertoe zorgvuldig opgegraven, gefotografeerd en opgemeten. Het gelukte de anatomen tevens enige beroemde Leidenaars “bloot te leggen”, o.a. het volledige skelet van de professoren Albinus en Brugmans.

afb. 1. Stadsmuur op het Doelenterrein. Foto Gemeentewerken Leiden.

afb. 2. Natuurstenen fundering Pieterskerk. Foto Gemeentewerken Leiden.

De grafkelder van Boerhaave telde de stoffelijke resten van meerdere personen (familiegraf), doch de inhoud van deze kelder bleek reeds in een kleine schudkist tezamen gebracht te zijn.

Ad.3. Dat het mogelijk was de juiste plaats van zowel de graven van Albinus, Brugmans, Boerhaave en gelukkig nog vele anderen te bepalen is de bekroning geweest op het tijdrovende puzzlewerk van Drs. R. Oomes. Wat was namelijk het geval? Bij de verbouwing van 1864 is men nogal onzorgvuldig met de zerken omgesprongen. Deze werden tijdelijk verwijderd doch daarna niet meer op de juiste plaatsen terug gelegd. Aangezien vele zerken niet genummerd waren en geen inscriptie hadden, was het alleen mogelijk aan de hand van de grafboeken en de aantekeningen van de oorspronkelijke grafdelvers, een aantal vaste punten te reconstrueren waardoor de juiste ligging van vele zerken kon worden bepaald.

De Stichting "Vrienden van de Pieterskerk" zal in het voorjaar van 1980 een brochure uitgeven waarin alle voordrachten over het onderzoek in de Pieterskerk, gehouden tijdens een symposium op de afdeling Anatomie van de Rijksuniversiteit, zullen worden opgenomen. Wanneer komend jaar de zerken uit het koor van de kerk worden verwijderd zullen de onderzoekingen worden voortgezet.

Hoge Mors (Cruquiuslaan)

Ook in 1979 werd het onderzoek naar de inheems-romeinse nederzetting in de Hoge Mors voortgezet.

Een terrein van 20 x 40 meter, aansluitend aan de opgraving van 1978, werd blootgelegd. Ook hier werd weer een veelheid van grondsporen aangetroffen. Bij het doorspitten van de grondverkleuringen bleek dat er in de Romeinse tijd een vrij intensieve bewoning geweest moet zijn, gevolgd door een vermoedelijk vrij geringe bewoning in de 1ste-13de eeuw.

Op het terrein werd voorts een waterput aangetroffen, welke volgestort bleek te zijn met inheems aardewerk. Van de vele scherven kon geen enkel heel voorwerp worden samengesteld, wel was van enkele kookpotten zoveel materiaal aanwezig dat ze gerestaureerd konden worden. Enige opgegraven weefgewichten en een spinsteentje duiden mogelijk op een agrarische nederzetting.

Alle sporen van deze nederzetting zijn thans voorgoed uitgewist door de aanleg van de nieuwbouwwijk Koppelstein. Het ligt in de bedoeling dat de resultaten van dit onderzoek t.z.t. worden bewerkt en gepubliceerd tezamen met vondstmateriaal uit dezelfde periode afkomstig van een opgraving in de Achthovenerpolder te Leiderdorp in 1974.

Onze Lieve Vrouwekerk

In oktober werd een begin gemaakt met de afbraak van de school aan de Vrouwenkerkkorstraat en het ontgraven van mogelijke funderingen van de O.L.Vrouwe- of Mariakerk. Van de Mariakerk is bekend dat zij in 1365 tot parochiekerk is verheven. Reeds een twintigtal jaren eerder was hier een kapel van de parochie van Oegstgeest gesticht; of dit hetzelfde gebouw was is niet bekend. De kerk die in de loop der eeuwen enige malen is verbouwd c.q. vergroot, ging na de reformatie over op de Waalse Gemeente. Tenslotte werd in 1825 een begin gemaakt met de afbraak van de kerk. Bij de bouw van de school in de tweede helft van de 19de eeuw werden nog enkele resterende bouwfragmenten in het gebouw opgenomen, n.l. een gedeelte van de westmuur en een deel van het koor.

Bij het onderzoek bleek dat bij de bouw van de school zoveel mogelijk gebruik is gemaakt van de bestaande kerkfundering. Na zorgvuldig verwijderen van de 19de-eeuwse bouwfragmenten bleek de fundering van de kerk nog volledig intact te zijn (afb. 3). Doordat de nog aanwezige restanten van de kerk veel groter bleken te zijn dan was verwacht en de interpretatie hiervan veel ingewikkelder, werd de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek verzocht het onderzoek van de Archeologische Begeleidingscommissie over te nemen c.q. uit te breiden. Dit onderzoek is in januari 1980 van start gegaan en zal in het jaarverslag over 1980 van de Archeologische Begeleidingscommissie uitvoerig worden gepubliceerd.

afb. 3 Fundering van de O.L. Vrouwekerk.

Begravingen in de O.L. Vrouwekerk

In de 17de eeuw is een aantal Leidse professoren en andere aan de Universiteit verbonden geleerden in de (Waalse) kerk bijgezet. In verband met de ophanden zijnde afbraak van de kerk werd in 18 19 besloten de epitafen van J.J. Scaliger en C. Clusius over te brengen naar de **Pieterskerk**.³ De stoffelijke resten van deze geleerden werden echter niet overgebracht en bleven rusten in de kerk aan de Vrouwenkerkkoorstraat.

Het is aan het onderzoek van Drs. H.J. de Jonge⁴ te danken dat we nauwkeurig geïnformeerd waren over de plaats waar Scaliger begraven was. In overleg met de heren de Jonge en Maat van het **Anatomisch-embryologisch Laboratorium**, werd een plan opgesteld om de stoffelijke resten van Scaliger te bergen. Op vrijdag 26 oktober is de grafkelder vrijgegraven. Een karwei dat met grote omzichtigheid door de Fa. van Eyk uit Delft werd verricht. Het is de onderzoekers o.l.v. Dr. G. Maat tenslotte na vele uren handwerk gelukt het gebeente van Josephus Justus Scaliger bloot te leggen (afb. 4). Het gebeente van Clusius kon niet meer worden geborgen, daar zijn graf geschud was en de grafkelder herhaaldelijk voor latere **begravingen** was gebruikt. Het is te hopen dat Scaliger na de restauratie van de **Pieterskerk** in deze kerk zal kunnen worden bijgezet.

Plannen om ook in de O.L.Vrouwekerk een fysisch-anthropologisch onderzoek te doen, werden opgegeven toen reeds bij de eerste werkzaamheden bleek dat de graven geroerd waren. Op een dieper niveau in de klei werden nog enige ongestoorde begravingen aangetroffen.

Marktenroute

De rioleringswerkzaamheden langs de “Marktenroute” legden achter het gebouw van Vroom en Dreesmann een aantal zware, vierkante eiken palen bloot. Waarschijnlijk waren dit de bruggpalen van de Grote Brugge waarvan vermeld wordt dat deze in 1204 onder het gewicht van de soldaten, tijdens de Loonse oorlog, is ingestort, dan wel zijn opvolger die ook nog van hout moet zijn gebouwd.

De middeleeuwse ophogingslaag werd ook dit jaar weer zoveel mogelijk doorzocht, hetgeen behalve veel scherven ook gebruiksvoorwerpen zoals messen, kammen, haken, sloten en scharen opleverde (afb. 5). Ook kwam een tinnen pelgrimsampul te voorschijn (afb. 6).

Het aantal schoenfragmenten loopt in de vele honderden, waaraan door de leerwerkgroep van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (A.W.N.) vde avonden werden besteed met het wassen, tekenen en determineren van dit leer. Ook werd een aantal lederen zwaard- en mescheden aangetroffen. Over deze scheden is een publicatie van mevrouw Drs. C. van Driel-Murray verschenen in het “Leids Bodemonderzoek” 1979.

Alphen aan den Rijn

De afbraak van de Atlas Betonfabrieken aan de Raadhuisstraat nr. 10 te Alphen aan den Rijn was aanleiding voor enige leden van de A.W.N. afd. Rijnstreek o.l.v. E. van der Most een onderzoek in te stellen naar het voormalige 17de-eeuwse adellijke Huis **Beerendrecht**.⁵ Dit huis kan gezien worden als de opvolger van de 1 6de-eeuwse ridderhofstede van die naam te Leiderdorp. In een resolutie van de Ridderschap van Holland en **West-Friesland** van 1646 wordt de toenmalige eigenaar van het Leiderdorpse **Beerendrecht**, dat in die tijd waarschijnlijk reeds verdwenen was, ontslagen van de leenplicht aan de Abdij van Rijsburg tegen leenmaking van het Huis Beerendrecht in de Kortstekerpolder te Aarlanderveen (thans gemeente Alphen aan den Rijn). Het Huis en de landerijen werden in 1753 verkocht voor de som van f 16,195,-. In 1767 ging het via een publieke veiling wederom in andere handen over om tenslotte tussen 1775 en 1780 te worden gesloopt.

afb. 4. Skelet van Scaliger, blootgelegd 26- 10-1979, Foto Peter Duyvestein.

afb. 5. Cylinderslot met pen en sleutel. Vondst van de Marktenroute. Foto D. Suurmond.

afb. 6. Tinnen pelgrimsampul. Vondst van de Marktenroute. Foto D. Suurmond.

De amateurarcheologen slaagden er in samenwerking met de Alphense Historische Vereniging in de buitenste muren, die het huis omsloten, te ontgraven. Van het eigenlijke huis dat binnen dit vierkant heeft gestaan werden slechts de funderingspalen teruggevonden. Van een poortje in de zijmuur werd de aanzet blootgelegd.

Graafwerkzaamheden in de gracht leverden het gebruikelijke aardewerk op zoals kookpotten, borden en kommetjes alsmede een munt uit 1710. Verder werden veel restanten van glas-in-loodramen gevonden. Een tweetal uit de gracht afkomstige schoenen zal worden geconserveerd.

De vondsten zullen voorlopig in beheer blijven bij de Alphense Historische Vereniging en mogelijk over enige jaren in het toekomstige Alphense museum te zien zijn.

Leiderdorp

Ten behoeve van het uitbreidingsplan Buitenhof langs het Engeldaal te Leiderdorp werden graafwerkzaamheden verricht. Veldverkenning door Ewout Kurpershoek, lid van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis, leverde op een diepte van ca. 25 cm. scherven uit de Romeinse tijd op, nl. van inheems-romeins aardewerk alsmede versierde en onversierde terra sigillata-scherven. Mededelingen van de **districts-**geoloog van de Rijkse Geologische Dienst, leerden dat het terrein in vroeger tijden is afgekleid ten behoeve van de steenfabricage of wel vergraven is voor cultuurgrond waardoor waarschijnlijk ook de meeste **bewoningsspo-**ren zijn verdwenen. De gevonden scherven moeten gezien worden als restanten van deze bewoningsresten, liggend op het onderste gespaard gebleven laagje klei. Op één plaats werd enig botmateriaal verzameld, dat bij determinatie uit menselijke pijpbeenderen en een deel van een schedel bleek te bestaan.

Koudekerk aan den Rijn

De opgraving van de Romeins-inheemse en vroeg-middeleeuwse **nederzet-**tingssporen te Koudekerk aan den Rijn door de ROB is gedurende 1979 voortgezet tot begin oktober. Veel aanvullende grondsporen langs de reeds in 1978 aangetroffen verlande kreek werden vastgelegd. Aan de zuidzijde werd bovendien de verbinding gelegd van de vroegmiddeleeuwse bewoning met het grafveld. Uit dit **grafveld** werd een tweetal begravingen geborgen. De opgraving heeft zich beperkt tot die gedeelten van het terrein die door het **afkleien** acuut bedreigd werden; de overige gedeelten blijven behouden voor toekomstig onderzoek.

AANTEKENINGEN

1. Exemplaren van dit profiel ■ uitvouwblad in kleur ■ zijn nogverkrijgbaar bij de Rijks Geologische Dienst te Haarlem, afd. Verkoop, tel. 023-319362.
2. Gemeentelijke Archiefdienst Leiden, Archieven van de Kerken, **inv.nr.** 7, fol. 1.
3. *Leids Jaarboekje* 70 (1978), p. 91.
4. *Leids Jaarboekje* 71 (1979), p. 71.
5. W.A. **Beelaerts**, "Bijdrage voor de geschiedenis van het huis **Berendrecht** onder **Aarlander**-veen en **deszelfs** bezitters", *Leidsch Jaarboekje* 10 (1913), p. 104-111.

DE LEIDSE MONUMENTEN EN HET LEIDSE STADSGEZICHT

Veranderingen van het stadsbeeld in 1979

door

E.J. Veldhuyzen

Van 1979 kan gezegd worden, dat in Leiden de restauratie- en **rehabilita-**tiewerkzaamheden langzamerhand meer planmatig worden aangepakt. Hoewel tal van restauratie- en renovatiewerken in de binnenstad gelukkig nog wel uit particulier initiatief voortspruiten, moet wel vermeld worden, dat de gemeentelijke overheid hier **fijn** op inspeelt door de bestaande **subsi-**dieregelingen optimaal te benutten en de stadsverbeteringsplannen met alles wat daar aan vastzit planmatig op te zetten, waardoor tal van particuliere restauraties financieel mogelijk gemaakt worden; het goede **samen-**werkingsverband tussen de gemeentelijke instanties en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg draagt hier ook in ruime mate aan mee. Daarnaast pakt ook de gemeente zelf restauratie- en verbeteringswerken aan, wat zowel bouwkundig als weg- en waterbouwkundig werk omvat.

In het Oude Stads gedeelte “de Pieterswijk” kwamen de volgende **restaurationen** en veranderingen in het straatbeeld tot stand:

Het pand *Botermarkt 2* werd geheel gerestaureerd. Tijdens de restauratie werd op de begane grond op de plafondbalken een balkbeschildering gevonden. Het pand had nog resten van het houtskelet. Het balkenplafond van de begane grond is in een mooie blauwe kleur geschilderd. De prachtige gesneden consoles zijn nu weer te zien. Ook het achterhuis aan de Dwars Koombrugsteeg werd geheel gerestaureerd en voor bewoning geschikt gemaakt. De **onderpui** van het voorhuis is in moderne trant **opgemetseld**.

Botermarkt 14 kreeg een nieuw winkel-interieur, waarbij de 1 **9de-eeuwse** winkelpui gespaard bleef en als omlijsting van de gemoderniseerde ingang en etalage bleef fungeren.

Ook van het pand *Breestraat 54* werd de winkel vernieuwd en werd hier een moderne winkelpui aangebracht binnen de gehandhaafde **19de-eeuwse** zijpenanten en bovenlijst.

afb. 1. Gerecht 6. Foto C. W. Fock.

afb.2. Kloksteeg 6. Foto C. W. Fock.

Het v.m. woonhuis *Breestraat 72*, dat als kantoorpand in gebruik was, heeft op de begane grond een winkelbestemming gekregen. De gevel met de kozijnen bleef gehandhaafd; inwendig zijn in de gangmuren openingen gemaakt om de winkelfunctie beter mogelijk te maken.

Van het winkelpand *Breestraat 161* werd de kap geheel gerestaureerd.

Gerecht 6 onderging een woningverbetering en de monumentale delen werden gerestaureerd. De voorgevel met zijn 1 9de-eeuwse T-ramen werd vervangen. De bovengevel kreeg schuiframen met een roedenverdeling en de ondergevel kreeg bij de gehandhaafde 1 9de-eeuwse deur en bovenlicht een 19de-eeuws schuifraam.

Kloksteeg 6 werd geheel gerestaureerd. De van verglaasd tegelwerk voorziene winkelpui werd daarbij gesloopt en vervangen door raamkozijnen en een voordeurkozijn, zodat deze klokgevel weer een harmonisch geheel vormt. De T-ramen op de verdiepingen zijn vervangen door ramen met roedenverdeling.

De *Korenbeurs*, die in 1825 naar een ontwerp van de toenmalige stadsarchitect Salomon van der *Paauw* gebouwd werd op de met drie bogen gemetselde Koornbrug van 1642 om zodoende de waren onder een afdak te kunnen verhandelen, werd geheel gerestaureerd. Enkele jaren tevoren was de wankelende opbouw al door ijzerwerk gestut. Een aantal kolommen bleek

verrot en werd vervangen door samengestelde, gelijkde nieuwe zuilen, terwijl ook de houtverbindingen werden verstevigd. De in de tweede helft van de vorige eeuw aangebrachte zinken leien dakbedekking werd bij de restauratie weer vervangen door natuurstenen leien. De wit geschilderde brugleuningen kregen weer hun oude groene kleur, waardoor de bovenbouw veel beter en mooier tot zijn recht komt.

Langebrug 72. De ramen van dit verbouwde pand kregen een roedenindeling en het pleisterwerk van de voorgevel werd in de juiste kleur geschilderd. De benedenverdieping kreeg een winkelbestemming.

De *Schapenpoort* aan de Langebrug onderging een eenvoudige restauratie. De deur van deze vroegere achteruitgang van de **Penshal** (waar tweedetrangs vlees werd verhandeld; het eerste klas vlees was te koop in de vleeshal die in het oude Stadhuiscomplex was ondergebracht) werd vernieuwd. De beeldhouwde schapekop werd gerestaureerd, terwijl de gehele poort opnieuw in frisse kleur werd opgeschilderd.

Het pand *Langebrug 32* onderging een totale restauratie. Het allegaartje van raamtypen in de trapgevel werd vervangen door empire-ramen, waarvan in de **topgevel** nog restanten over waren.

Ook *Langebrug 32 A* moest geheel worden gerestaureerd en verbouwd. De klokgevel bevatte bovenin nog twee oude kruiskozijnen welke bleven gehandhaafd.

Langebrug 34. Tezamen met de twee hieraan voorafgaand besproken panden vormt dit huis een stukje geheel gerestaureerde gevelwand aan de Langebrug. Het pand onderging een algehele verbouwing en restauratie. De ramen kregen daarbij weer een esthetisch verantwoorde roedenindeling.

De *Langebrug* kreeg bij de herstrating een nieuwe indeling. Langs de **trottoirranden** kwamen rijen "Leienaartjes" te staan, op enkele plaatsen afgewisseld door betonnen op hardstenen lijkende stoeppalen, terwijl op regelmatige afstanden verkeersdrempels zijn aangebracht om zo het parkeer- en rijprobleem van het autoverkeer beter te dirigeren.

Muskadelsteeg 9 werd geheel gerestaureerd. De T-ramen van de opnieuw geschilderde lijstgevel werden daarbij vervangen door empire-ramen en op de begane grond door een schuifraam met roedenverdeling. De restauratie van dit pand, dat uitkijkt op het Gerecht, is een waardevolle aanwinst in dit stukje historisch belangrijke stadsgezicht.

Nieuwsteeg 75 onderging een totale in- en uitwendige verbouwing en restauratie. De 1 **9de-eeuwse** T-ramen werden daarbij vervangen door empire-ramen en ramen met een roedenverdeling. Zowel de voorgevel als de zijgevel werden weer geheel geschilderd, wat een fraai aanzicht te zien geeft.

afb. 3. Langebrug 32-34. Foto C. W. Fock.

afb. 4. Pieterskerkstraat 2. Foto C. W. Fock.

De restauratie van de *Nonnenbrug* hield in een afbreken van de hele brug tot aan de waterlijn en het geheel weer optrekken in gewapend beton met een bakstenen bekleding in de oude vorm. De oude natuurstenen boogstenen werden daarbij opnieuw gebruikt. Najaren achtereen wegens verzwakking afgesloten te zijn geweest voor autoverkeer kon de brug na de restauratie weer voor alle verkeer worden opengesteld.

Het belangrijke hoekpand *Pieterskerkstraat 2* met het pothuis (een zeldzaam verschijnsel nog in de stad) terzijde werd geheel gerestaureerd en verbouwd. De winkelpui en de T-ramen op de verdieping werden vervangen door kozijnen en ramen met een roedenverdeling.

De voorgevel van *Pieterskerkkoorsteeg 12* kreeg schuiframen met roedenverdeling. Zowel de voorgevel als de achtergevel van dit pand, dat door brand werd verwoest, werden hersteld. Ook werd een nieuwe kap hier opgericht.

Rapenburg 24. Van dit prachtige pand met zijn rijk gestucte plafonds in de gang werden de kappen vernieuwd als gevolg van een brand op de zolderverdieping, waarbij de kroonlijst en een gootklos door verrotting aangetast, werden gerestaureerd.

Rapenburg 28, Museum van Oudheden. Dit beschermde monument

moest een veer laten doordat de gevels aan de binnenplaats met de empire-ramen bekleed moesten worden met natuurstenen platen en de gehele binnenplaats overkapt moest worden ten behoeve van de opstelling van de Egyptische tempel van Taffeh.

Van **Rapenburg** 42 werden het interieur en de achtergevel gerestaureerd.

Bij de herindeling **van** het **Stadhuisplein** kwam het plein autovrij en werd het geheel aantrekkelijker gemaakt door een baksteenpatroon in de rode kleur van de stadhuisgevels en het planten van kastanjbomen, het plaatsen van twee oude Leidse lantaarnpalen, banken en bloembakken.

Een ander hoogtepunt bij het stadhuis was het gereedkomen van de restauratie van de fontein op de Vismarkt. Op 3 oktober kon hij al weer spuiten en even na de jaarwisseling was ook het indertijd zwaar gehavende smeedijzeren hek weer compleet rond de fontein. Het gereedkomen van de fontein betekende een afsluiting **van** de werkzaamheden aan de kademuren van de Vismarkt, die nu onderheid en van een betonfundering voorzien zijn. Tijdens de werkzaamheden, ook nodig voor het leggen van een dieprioel, kwamen bij het pand Maarsmansteeg 2 de gewelven van een vroegere kelderruimte onder de straat te voorschijn. Het betreft hier een kelderruimte die verbinding gaf van het woonhuis met het water van de Nieuwe Rijn, een zelfde situatie zoals we die nu nog kennen onder de Hoogstraat.

Als noodverbinding, als proef of hoe men dat noemen wil, kwam tijdens de werkzaamheden aan de kademuren en het dieprioel van de **Aalmarkt** een tijdelijke houten brug vanaf het **Waaghofd** die de hier tamelijk wijde watervlakte bij de samenkomst van de Oude en de Nieuwe Rijn doorkliefde.

Tenslotte werd de **Pieterswijk** nog verrast met nieuw gegoten Leidse lantaarnpalen en nieuwe koperen straatlantaarns naar het oude model die overal in het oude stadsgebied werden geplaatst. In de nauwe straten en stegen kwamen de straatlantaarns op gietijzeren consoles.

Op het in vroeger tijden zogenoemde “Hoogland” (de beide “Pancraswijken”) vonden de volgende veranderingen plaats:

In de **Groenesteeg** werd het pand **nr. 32** opgeknapt. De schuiframen met de grote glasvlakken werden vervangen door schuiframen met een 19de-eeuwse roedenverdeling en de gemetselde gevel werd in een mooie rode kleur geschilderd.

De restauratie van **Herengracht** 74 is een kleurrijk succes aan deze voorname gracht. De houten afdeklijst op de halsgevel, die geheel in een gele kleur werd geschilderd, werd weer aangebracht. Ook werden de **pakhuisdeuren** op de tweede verdieping weer aangebracht i.p.v. de openslaande ramen.

afb. 5. Hooglandse Kerk. Foto C. W. Fock.

afb. 6. Uiterstegracht 743-747. Foto C. W. Fock.

Het hoogtepunt in de restauratiegeschiedenis van 1979 in Leiden was wel het gereedkomen van de *Hooglandse Kerk*. Dit mooiste middeleeuwse kerkgebouw van de stad opende na een twintig jaar durende restauratie zijn poorten voor de burgerij. Gelukkig bleef de oorspronkelijke bestemming voor de kerkdiensten behouden, terwijl het prachtige gebouw ook voor andere, culturele activiteiten dienstbaar gemaakt kan worden.

Het *Hooglandse Kerkplein* aan de Nieuwstraat is ook weer in gereedheid gebracht. Het bestratingspatroon is hersteld en voorlopig nog maar gedeeltelijk zijn er leibomen langs de rand geplant. Jammer is het, dat de benzinepompen bleven staan en zodoende een ernstig storend element in dit oude stadsgezicht vormen.

Van *Hooglandse Kerkgracht* 24 werden de oud-hollandse dakpannen vervangen door opnieuw-verbeterde hollandse pannen en de nokken afgedekt door ronde vorsten, een type dakpan en vorst dat op dit oude pand niet thuishoort.

Hooigracht 46 werd geheel gerestaureerd, waarbij de 19de-eeuwse ramen werden vervangen door ramen met 1 gde-eeuwse roedenindeling.

Hooigracht 48, de voormalige apotheek, waar Lorentz woonde, werd geheel verbouwd. Het grote pand met de twee trapgevels werd daarbij ge-

splitst in twee woonhuizen. Op de tweede en derde verdieping bevinden zich nog kruiskozijnen met luiken waarbij echter de middenstijlen nu ontbreken. Bij de restauratie werd de 17de-eeuwse roedenverdeling in de bovenlichten gehandhaafd.

Oude Rijn 73, een pand met een klokgevel, was zover gesloopt dat het restant van dit monument nu ook mag worden afgebroken.

Uiterstegracht 129, een 19de-eeuws huisje met een gootlijst en T-ramen in de voorgevel werd gerestaureerd.

Uiterstegracht 741, een voormalig pakhuysje met een tuitgevel werd vervangen door een geheel nieuw pakhuis in moderne stijl.

Uiterstegracht 743, ook een eenvoudig woonhuisje met een tuitgevel en empire-ramen werd gerestaureerd.

Haarlemmerstraat 742 is een belangrijk monumentaal winkelpand in het “Marendorp” op de hoek van de Jan Vossensteeg. De gevels werden gerestaureerd en in een mooie steenrode kleur geschilderd, terwijl de T- en H-ramen van de verdieping werden vervangen door empire-ramen.

Oude Rijn 48 werd geheel gerenoveerd. De T-ramen van de voorgevel werden daarbij teruggebracht tot empire-ramen.

Ook *Oude Rijn* 52 werd geheel gerenoveerd, waarbij de T-ramen en fragmenten van ramen met roedenverdeling weer allemaal complete schuiframen met roedenverdeling werden.

De zijgevel van *Oude Rijn* 738 aan de Pelikaanstraat werd opgefleurd door een muurschildering voorstellende “de Vrijheid”.

Oude Vest 159, Meermansburg, Leidens grootste hofje, kwam in 1979 na een paar jaar durende restauratie gereed. De woninkjes werden gerenoveerd en de tuin kreeg een nieuwe beplanting, waarbij leilinden langs de lange zijden werden aangeplant.

De *Prinsessekade* werd dit jaar van een asfaltlaag voorzien, waarbij door het toepassen van twee verschillende kleuren rood asfalt een indeling kwam in fietsbanen en banen voor het autoverkeer.

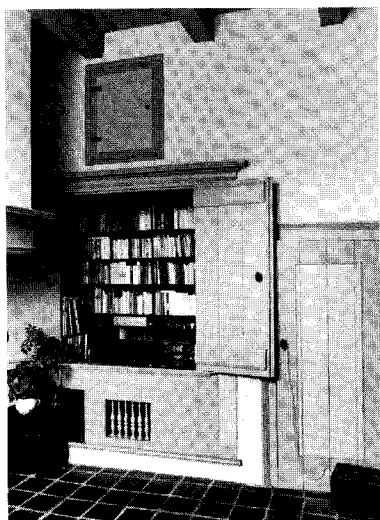
Voldersgracht 12 werd gerenoveerd. De *onderpui* (garagedeuren en een moderne voordeur) werden vervangen door empire-raamkozijnen en het deurkozijn kreeg een snijraam boven een nieuw aangebrachte paneeldeur. Bovendien werd de voorgevel in een donkerrode kleur geschilderd, wat een behoorlijke verbetering in de Voldersgracht betekende.

In de “Academiewijk” kwamen bij het slopen van de kazernegebouwen op het *Doelenterrein* nabij de Witte Singel de funderingen bloot van de vroegere stadsmuur.

Op het *Rapenburg* kwam een gedeelte van de kademuur, die nu op hou-

afb. Haarlemmerstraat 142. Foto C. W. Fock.

afb. 8. Interieur van een woning in de Meermansburg. Foto J.J. Terwen.

afb. 9. Voldersgracht 12. Foto C. W. Fock.

ten palen werd gefundeerd, klaar. Een gedeelte van de betonnen rand kwam om technische redenen in de bestrating in het zicht, wat weliswaar toch een schoonheidsfoutje betekende.

Van *Vliet 5* werd de voorgevel gerestaureerd, wat inhield dat de raamkozijnen waarvan alleen de bovenlichten een roedenverdeling hadden werden gevuld door empire-ramen, terwijl de deuren uit het begin van de 20ste eeuw werden vervangen door paneeldeuren en het voordeurkozijn een eenvoudige snijraam kreeg. Dit betekende wel een verfraaiing van de **grachten**-wand van de Vliet.

Vliet 16 werd geheel gerenoveerd. De gepleisterde ondergevel kreeg schoon metselwerk, terwijl de opgeklampte garagedeuren paneeldeuren werden. De empire-ramen op de eerste verdieping werden vervangen door schuiframen met roedenverdeling.

Het woonhuis *Vliet 39* werd gerestaureerd, verbouwd en uitgebreid aan de achterzijde, waarbij de empire-ramen in de voorgevel en het T-raam op de begane grond door ramen met roedenverdeling werden vervangen. De vlakke voordeur moest plaats maken voor een paneeldeur.

In de wijk “Noordvest” kreeg het pand *Beestenmarkt 6* een geheel nieuwe moderne gevel die echter wel in de schaal van de oude meer monumentale gevel werd nagebootst.

Van *Tweede Binnenvestgracht 74* werd de onderpui gewijzigd en vervangen door een brede aluminium garagedeur.

Aan de *Morssingel* verrees een nieuw woningencomplex op de plaats waar 19de-eeuwse bebouwing stond. Ook de weg langs de Morssingel kreeg een nieuwe indeling met fietsstroken en parkeerhaventjes.

Oude Singel 14 kreeg in het Fokkestraatje een nieuwe monumentale tuinmuur ter vervanging van de oude die bouwvallig was geworden.

De oostelijke vleugel van de monumentale oude *Lakenhal*, waarvan de gevels naar buiten weken, werd gerestaureerd.

Het Sint Salvatorhof aan de *Steenstraat*, vroeger bewoond door Rooms-Katholieke ongehuwde vrouwen en weduwen, tegenwoordig door studenten, werd geheel gerestaureerd.

In de *Sint Aagtenstraat*, de nrs. 3-5-7, verrees een motel met nieuwe gevels met balkons en garagedeuren op de plaats waar vroeger kleine huisjes stonden.

Het gebouwencomplex van de voormalige Zoutkeet aan het einde van de *Oude Singel* werd gesloopt. De door het zout doordrenkte muren van deze beschermde monumenten waren niet meer te handhaven. Het is wel de bedoeling dat deze monumenten weer worden herbouwd, zodat het stadsgezicht behouden zal worden.

afb. 10. Oranjestraat 89-99. Foto
C. W. Fock.

In het gebied Herengracht-Zijlsingel, vroeger “Noord-Rynevest” geheten, kwamen de restauraties van *Oranjestraat* 89-99 tot stand. De panden 93 en 99 kregen weer een topgevel. De omringende nieuwe bebouwing past zich vrij goed aan aan dit rijtje gespaard gebleven monumenten die nog de herinnering aan de vroegere bebouwing van deze stadsuitbreiding levend houden.

Ook de *Oranjestraat* zelf kwam weer tot leven doordat het water in deze droog gelegde gracht werd ingelaten.

Het hoekpand *Groenesteeg 65/Langestraat* werd gerestaureerd en sluit hierbij het oude stuk bebouwing langs de Groenesteeg af ten opzichte van de nieuwbouw in het aansluitende stuk Groenesteeg. Het vormt tevens een mooie schakel met de oude reeds gerestaureerde pandjes aan de *Langestraat*.

Ter plaatse van de gesloopte *Oosterkerk* verrees een modem **woningen**-complex aan de *Heerengracht* (nrs. 55-57-59), dat zich door de kleine schaal en het gebruik van metselwerk tamelijk goed aanpast in deze historisch belangrijke grachtenwand.

In het gebied “Levendaaal-Oost” (vroeger “Zuid Rynevest” genoemd) werden van het pand *Vierde Binnenvestgracht* 9 de ramen met roedenverdeling op de begane grond weer gecompleteerd. Verder betrof het hier een inwendige renovatie.

Ook *Vierde Binnenvestgracht* 27 en 33 werden gerenoveerd.

Tussen de *Haver-* en *Gortestraat* nabij de Pakhuisstraat kwam de renovatie van de woningen gereed, waardoor een stukje Oud-Leiden qua schaal en karakter werd bewaard, naast een stuk gesloopt gebied dat met nieuwbouw zal worden volgebouwd.

ADVERTENTIES

Lucas van Leyden

Juweliers

IS VERHUISD VAN
't SMALSTE PAND VAN LEIDEN
NAAR 't HISTORISCHE
HOOGSTRAAT 6

VOORHEEN: BEGEER v. KEMPEN-VOS
EN MAARTENSE

HOOGSTRAAT 6 LEIDEN • 071-142350

leidse spaarbank

(deel uitmakende van de
stichting nutsspaarbank
te 's-Graven hage)

voor al uw geldzaken
buitenlands geld
kluisloketten

DISTRICTSKANTOOR: Doezastraat 35

overige kantoren in Leiden: Oude Rijn / hoek Hooglandse kerksteeg
Bevrijdingsplein 52
De Sitterlaan 87
Kooilaan 47
Hoge Rijndijk 53
Lage Morsweg 23
Pelmolen 1 (Merenwijk)

in Oegstgeest: Geversstraat 46

in Leiderdorp: Van Diepeningenlaan 6

in Voorschoten: Voorstraat 176

N.V. SLAVENBURG'S BANK

voor alle bankzaken

KANTOOR LEIDEN

KORT RAPENBURG 20

makelaardij o.g.

PROPER

Passage 12, Oegstgeest
Postbus 1056
Telefoon 07 1 - 170741

Lid Nederlandse Bond van Makelaars
in onroerende goederen NBM

Onroerende goederen
Koop – verkoop – huur – verhuur
Taxaties
Expertises
Beheer
Hypotheken
Verzekeringen
Bouwkundige adviezen
Projectontwikkeling
Veilingopdrachten

Gevestigd te Oegstgeest sinds 1926

Handwerkboetiek

„DE BIJ”

Speciaalzaak voor al uw handwerken spinnewielen
Pinquoin breiwool folkloristische stoffen en kleding

Diefsteeg 1-3, 2311 TS Leiden Tel. 071-14 90 67

Leidenaren – boekenliefhebbers opgelet!

Dit is HET NIEUWE BOEKHUIS

Breestraat 52,
hoek Vrouwen-
steeg

LEIDEN

telefoon 126977

- een grote algemene boekwinkel in het hartje van de stad
- een parterre én een 1e etage vol boeken – boeken – boeken....
- waar altijd keus is en waar het vrij rondkijken een boeiende vorm van vrijetijdsbesteding is
- waar men bovendien nog weet wat **service** is!

wij geven **boekenbonnen** uit – wij nemen **boekenbonnen** in

- RESTAURATIE
- NIEUWBOUW • RENOVATIE
- VERBOUW
- UTILITEITSBOUW

B.V. AANNEM INGSBEDRIJF

DU PRIE

**ADMIRAAL BANCKERTWEG 23 • LEIDEN •
TELEF. 124746***

CENTRAAL
RIJNLANDSCH
ASSURANTIE
BEDRIJF

Beëdigd Makelaars

ALLE VERZEKERINGEN

CRAB B.V.

**ONROERENDE GOEDEREN
HYPOTHEKEN
FINANCIERINGEN
PERSOONLIJKE LENINGEN**

RIJNSBURGERSINGEL 56 • LEIDEN
telef. 132980 • 122654

HET bolwerk voor UW bolwerk

MIDDELAND
VERKOOPKUNDE
BEDRIJFSECONOMIE
ALGEMENE ONTWIKKELING
BEROEPSGOEDERENVERVOER
STENO

BOEKHOUDEN
MBA
SPD
AA

CONVERSATIE-
LESSEN
(ook overdag)

{ ENGELS
FRANS
DUITS
SPAANS

MEAB

o.l.v. M. v.d. Horst
(Officiële door het I.M.O. erkende
Middenstandsopleiding)

BEDRIJFS-
CORRESP.

{ NEDERLANDS
ENGELS
FRANS
DUITS

Herengracht 4 - Leiden Tel. 071.130660
Interesse? Vraag prospectus!

S. v. **W**eesel en Zn B.V.

Hogewoerd 1 12 tel. 071-120354 Leiden

LOODGIETERSBEDRIJF

erkend installateur van gas, water en sanitair

m.i.v. 1/1/81 ook

Grachtweg 5 - 7 tel. 02521-13131 Lisse

fotograaf: Dirk Ketting | Leiden

Herstel van de kademuren en riolering aan de Vismarkt.
De gehele marktenroute wordt zo onderhanden genomen.

Aannemings- en Transportbedrijf

GEBR STUIFZAND B.V.

De Gijselaarstraat 8, 2313 JW Leiden

Tel. 071-121722-766709

- Grondwerken
- Rioleringswerken
- Wegenbouw
- Waterbouwkundige werken
- Verhuur van: Kippers, Hydraulische kranen, Schovels

ASSIMA
GEEFT
LEER NOG
MEER SPEELRUIMTE

*Leer is ontdekt. In schoonheid, kracht en
doelmatigheid. In zijn functie als accessoire
en kado-artikel omdat de mogelijkheden
met leer legio zijn.*

*Assima levert hiervan steeds weer
een overtuigend bewijs.*

De komplette Assima range vindt u bij Zumpolle.

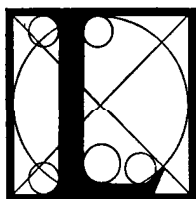

zumpolle

Den Haag, Leidschendam, Rotterdam, Amsterdam

Den Haag City:
Venestraat 27-33
Tel. 070 439551

Leidschendam:
Winkelcentrum
Leidsenhro
Tel. 070-270100.

loridan b.v.

leiden

pieterskerk choorsteeg 14

telefoon 071 . 4 65 41

studio voor vormgeving en

audio-visuele produkties

LEIDSE VOLKSUNIVERSITEIT - K&O

* orkestconcerten	* operette	* creatieve cursussen
* kamermuziek	* musical	* taalcursussen
* koffieconcerten	* films	* studiecursussen
* zondagmiddagconcerten	* jeugdfilms	* leeskringen
* lichte muziek	* excursies	* lezingen
* opera	* toneel	* cabaret

*Afdelingen in Sassenheim, Katwijk, Oegstgeest, Leiderdorp.
Meer dan 20.000 inschrijvers. Bij betaling van
f 10, inschrijfgeld per persoon (op gironummer 514933)
ontvangt men gedurende het lopende seizoen het
maandelijkse K&O-programmablade met informatie over
bovenstaande activiteiten.*

**INLICHTINGEN: K&O, OUDE VEST45,
LEIDEN. TELEFOON 141141**

LEIDSE SCHOUWBURG

OUDE VEST 43 - LEIDEN - tel. 141141

275 jaar uitgaan
voor Leidenars

(en natuurlijk ook voor niet-Leidenars)

- Grote keuze in gordijnstoffen, o.a. Jabstoffen, Boussac, Hatema, Panache, Royal-Home en vele andere.
- Alle gordijnstoffen op maat gemaakt.
- Vele exclusieve behangsoorten.
- Moderne meubelstoffeerderij.

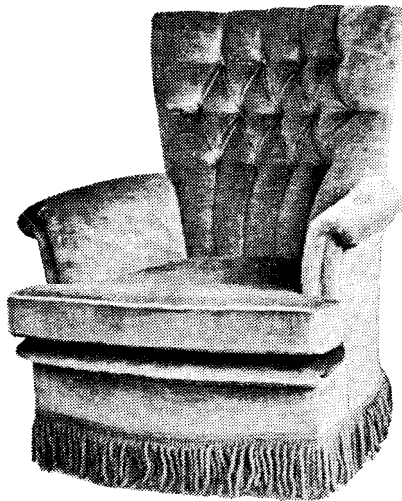
Fa. F. Kleer

meubelstoffeerderij en woninginrichting

Oude Vest 3-5,

Leiden.

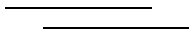
Tel. 12 58 69

Bang & Olufsen

De Deense vormgevers van beeld'en geluid.

Hifi-apparatuur

Kleurentelevisie

3 jaar garantie

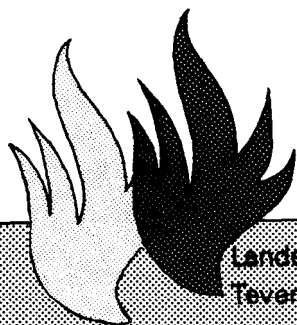

PELTENBURG

VAN 1793 B.V.

2311 CL - LEIDEN

BREESTRAAT 109

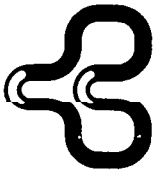
cévé LEIDEN

Landelijk erkend gas en c.v. installatiebedrijf
Tevens ombouw en onderhoud

**VOOR WARMTE OM
„U” TEGEN TE ZEGGEN**

G. v.d. Veenstraat 59-65, 2321 CD Leiden,
Tel. 071-765500

 Beugelsdijk bv
drukker zonder poespas

Hooigracht 69-77 | 2312 KP Leiden

Tel.: 071-134419/134420

RUIM 50 JAAR

HARTWIJK

**UITGEBREIDE
SORTERING**

**GASHAARDEN
GASFORNUIZEN
GASGEISERS**

*

**WASAUTOMATEN
CENTRIFUGES
VAATWASMACHINES**

*

**GEREEDSCHAPPEN
HUISHOUDELIJKE-,
LANDBOUW- EN
TUINARTIKELN**

**GROTE KEUZE VOOR DE
DOE-HET-ZELVERS**

*

**ALLE AANSLUIT-
MATERIALEN VOOR
GAS, WATER, ELEKTR.
EN SANITAIR**

*

**VAKKUNDIGE
VOORLICHTING**

*

**GARANTIE VOOR
PRIMA SERVICE**

*

**LANDELIJK ERKEND
INSTALLATEUR**

*

**DE ZAAK MET
GROTE KORTINGEN**

Het bekende speciale Leidse adres voor vakman en amateur

HARTWIJK

RUIME PARKEERGELEGENHEID

LEIDEN • NIEUWE BEESTENMARKT 7-11

TELEF. 126627

INHOUD

voorwoord	5
Vereniging Oud-Leiden	7
Correspondenten in Rijnland	9
Verslag van de Vereniging Oud-Leiden over het jaar 1979	10
Jaarrekening 1979	14
Korte Kroniek van Leiden en omstreken 1979	17
Arnoldus Josephus Sormani 1892- 1979	27
Willem Glasbergen 1923- 1979	30
 Vier eeuwen bouwen in de Hortus, door Else M. Terwen-Dionisius	35
Van Rheinland naar Rijnland. Bodemvondsten in Leiden, door H. Suurmond-van Leeuwen	66
De stillevens van Catharina Backer of de verdrijving van de melancholie, door dr. C. Willemijn Fock	73
Het Leidse pachtersoproer van 1748, door drs. DJ. Noordam	87
Rouwbeklag bij de dood van Willem Bilderdijk, door drs. R.E.O. Ekkart	99
Het Minnehuis, door J. Donkers	103
Een herinnering aan de Leidse Van Massow's , door mr. J. Belonje	114
De eerste Leidse gaslichten, door A. Stolp	118
Een Leidse burgemeestersketen in de Lakenhal, door drs. B. ter Molen-den Outer	123
De Mon Père Kerk. Kerk veranderde in zwembad, door drs. Ingrid W.L. Moerman	133
De historie van een weerspanning lokje haar, of hoe Louis Raemae -kers zich gewetensvol heeft gekwetend van de restauratie van de muurtekeningen door Jhr. Victor de Stuers in het Leidse Acade -miegebouw, door Joop Walenkamp	145
Het kortstondige bestaan van de Leidsche Kunstclub "De Sphinx", door drs. J.F. Heybroek	155
De Oegstgeester dakpan, door mr. B.C. van Krieken	163
De legende van Paardenburgh. Een gewijzigde versie, door E. van Elk	169
Een verdwenen landhuis nabij de Wassenaarse dorpskerk, door Robert van Lit	171
Archeologisch Nieuws 1979, door H. Suurmond-van Leeuwen	181
De Leidse monumenten en het Leidse stadsgezicht. Veranderingen van het stadsbeeld in 1979, door E.J. Veldhuyzen	190